

RÉGIÓK OROSZORSZÁGA

(Russia of the Regions)

HORVÁTH GYULA

Kulcsszavak:

Oroszország területi különbségek gazdasági térszerkezet regionális politika

Oroszország a Szovjetuniótól térben különlegesen egyenlőtlen gazdasági szerkezetet örökölt. A területi fejlődést befolyásoló tőkeakkumuláció és ipartelepítés a kommunista kormányzás évtizedeiben korlátozott számú régiót érintett. A birodalom széthullását követően a legfejlettebb és a legszegényebb régiók közötti különbségek tovább növekedtek. A tanulmány a régiók közötti területi különbségeket és az azokat befolyásoló tényezőket elemzi, vázolja a markáns regionális problémákat, és ismerteti a regionális politika fontosabb dokumentumait.

Bevezetés

A Szovjetunió 1991. évi felbomlását követően a piacgazdaságra való áttéréssel és az egységes gazdasági tér darabjaira hullásával a regionális különbségek még erőteljesebbekké váltak. A gazdasági liberalizáció hatásai eltérő módon érvényesültek az ország egyes térségeiben. A mély gazdasági és a hosszan elhúzódó politikai válság az ország valamennyi régiójában éreztette a hatását, a területfejlesztés döntő forrását jelentő állami beruházások minimálisra apadtak, a köztársaságok közötti korábbi szoros gazdasági kapcsolatok megszakadtak. Az ipari termelés a legnagyobb mértékben az európai központi, a déli és a távol-keleti régiókban csökkent, az erőforrásokban gazdag szibériai és az észak-oroszországi területeken az ipar visszaszorulása csekélyebb – bár még mindig jelentős – mértéket mutat (2. ábra). A változások nyertesei kizárólag Oroszország európai központjai lettek. Moszkva és Szentpétervár fejlődése posztindusztriális vonásokat mutat, az új piaci szervezetek (pénzüntézetek, üzleti szolgáltatási intézmények, exportvállalkozások) meghatározó hányada e két városban található. Az ország régiói közül különösen azok kerültek súlyos helyzetbe, amelyek gazdaságát gigantikus vállalati koncentrációk, egyoldalú specializáció jellemezte (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

*A különböző fejlettségű régiókban élő népesség megoszlása Oroszországban, 1993
(Distribution of the Russian Population in 1993 Based on Regional Development Level)*

<i>Régiótípus</i>	<i>A népesség száma, ezer fő</i>	<i>Megoszlás, százalék</i>
Elmaradott	34 745	23,4
Depressziós	35 073	23,7
Stagnáló (átmeneti)	30 527	20,6
Fejlett	47 900	32,3
<i>Összesen</i>	<i>148 245</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Bandman–Guzner–Seliverstov, 1996. 211–243. o.; Bülov–Smirjagin, 1996. 181–183. o. alapján a szerző számításai.

Regionális átalakulás Oroszországban

A birodalom széthullása után az Oroszországi Föderációban jelentős regionális átrendeződés vette kezdetét. Az elmúlt másfél évtizedben az ország gazdasági és térbeli szerkezetét befolyásoló változások alapvető irányai a következők voltak:

- a Szovjetunió összeomlása után kialakult új állampolitikai helyzet (a korábbi belső perifériák külső perifériákká váltak),
- a tervgazdaság felszámolása, az új piaci viszonyok kialakulása,
- az orosz gazdaság külpiaci nyitása,
- Oroszország új típusú regionalizálása, a gazdaság átalakulása számtalan, közigazgatási határokon átnyúló szerveződéseket eredményezett, például az energetikai iparban, a közlekedésben,
- az urbanizáció új szakaszának kibontakozása, amelyben a városi életmódot és infrastruktúrát már nem közvetlenül az ipari és technológiai követelmények, hanem a modern, környezetbarát és az életkörülmények minőségi javítását szolgáló szempontok alakítják.

A piacgazdaságra való áttérés legérzékenyebben az ipari ágazatokat érintette. Az ipari termelés az 1990-es évek közepére a felére csökkent. A termelés-visszaesés régióként igen különböző mértékű volt. Az Észak-kaukázusi régióban 59%-kal, a Kalinyingrádi területen 63%-kal, az Uralon túli régiókban is közel 50%-kal mérséklődött az ipari termelési érték. Az alsóbb szintű területi egységeket (oblasztyokat) szemlélve még drámaibb csökkenést tapasztalhatunk. Ipari növekedés mindössze 17 területi egységre volt jellemző. A regionális differenciálódás fő mozgatóereje az ipar ágazati szerkezetének átalakulása volt. A legnagyobb (50–70%-os) visszaesés a textiliparban, a műszeriparban, a vegyiparban és a fáfeldolgozásban következett be. Ezek, illetve a jellegtelen telephelyiparra alapozott gazdaságú régiók – elsősorban a nemzetiségek által lakott perifériákon – mutatják a legmélyebb depressziós vonásokat: A soknemzetiségű autonóm köztársaságokban a munkanélküliségi ráták eléri a 30%-ot, miközben a munkanélküliség a nyersanyagtermelő körzetekben 4–5%-ot tesz ki. A lakossági jövedelmek tíz–tizenötszörös különbséget mutatnak e két térségtypust összehasonlítva. Az ország régióinak egyharmadában a lakosság fele létminimum alatti jövedelemből él. A gazdasági ágazatok munkajövedelmei is jelentős eltéréseket eredményeztek: A fűtőanyagiparban dolgozók átlagkeresetei a nemzetgazdasági átlag háromszorosát, a könnyűipari bérek a felét érik el.

A cári parancsuralmi rendszer és a tervgazdasági logika alapján létrehozott régiók (oblasztyok) a nyílt piaci viszonyok között komoly problémákkal találták magukat szemben. Az orosz közigazgatási egységek jelentős része képtelen volt a piaci követelmények diktálta versenyfeltételeknek eleget tenni. Mindenekelőtt azok a települések kerültek nehéz helyzetbe, amelyek korábbi működését geopolitikai szempontok határozták meg (hadiipari komplexumok telephelyei, zárt katonai körzetek voltak), vagy fejlődésüket egyetlen óriásvállalat befolyásolta. Szakértői becslések

szerint a kedvezőtlen területszervezési körülmények következtében a bruttó hazai termék vesztesége évente 2–3%-ot tett ki.

A gazdaságot befolyásoló piaci optimalizációs kényszer és a népesség spontán mozgása a területi folyamatok szervezetlenségéből adódóan jelentős nyomást gyakorolt az infrastrukturális hálózatokra a feltörekvő régiókban, hatalmas tömegű infrastrukturális eszközök váltak kihasználatlaná ugyanakkor a kikötővárosokban, a nagy energetikai központokban: az orosz erőművek egytizede évek óta nem termel, korábban jelentős exportot lebonyolító, több száz kilométer csővezetékrendszer maradt kihasználatlanul. A két orosz emblematikus nagyváros, Moszkva és Szentpétervár infrastrukturális hálózatai ma már nem képesek a gazdasági fejlődés igényeinek eleget tenni.

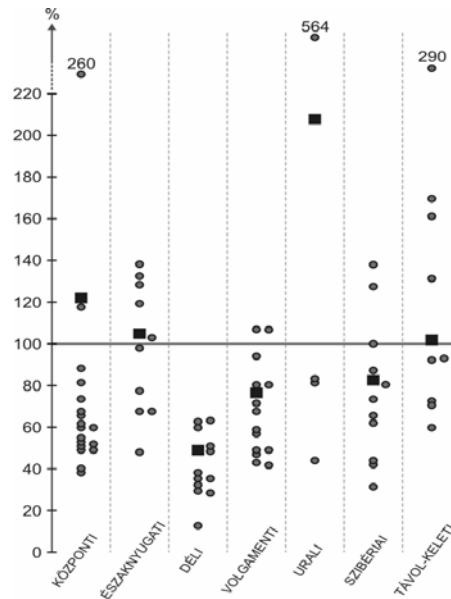
A Szovjetuniótól örökölt gazdasági alapok is hozzájárultak ahhoz, hogy Oroszország ma meghatározó módon nyersanyag-kitermelő országnak tekinthető. A világpiacon igazán versenyképesnek a nyersanyag-kitermelő régiók tekinthetők. Ezek a térségek vezetik az ország beruházási listáit, ide áramlik a legtöbb tőke és képzett munkaerő. Az elmúlt évtized infrastrukturális fejlesztéseinek legnagyobb hányadát is e térségek közúthálózatára fordították, utak épültek a nyersanyag-lelőhelyek, a kikötők és a határátkelők között. Ugyanakkor a korszerű városi infrastruktúra alulfejlettsége jelentős akadályát jelenti e térségek jövőbeni innovatív fejlődésének.

Az új regionális hierarchia azonban nem segíti elő a kohézió erősödését. Az ország elavult közigazgatási szerkezete, a merev területi határok megakadályozzák a kedvező gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli terjedését, a vezető régiók nem képesek hatást gyakorolni egyéb térségekre. A területi szegregáció veszteségei nem elhanyagolhatóak (Északnyugat-Oroszország különböző területei együttműködés hiányában külön-külön fejlesztik például kikötő-iparukat és közúthálózatukat).

A gyenge kohézió egyik megnyilvánulási formája a területi egységek között megmutatkozó nagymértékű területi különbség. Az egy főre jutó bruttó regionális termék alapján a legfejlettebb és legszegényebb oblaszty közötti különbség 2004-ben Oroszországban 44-szeres volt (duplája a világ leggazdagabb és legszegényebb országa közötti jövedelmi differenciának). A 89 területi egység közül mindössze 16-ban haladja meg az egy főre jutó GDP értéke az országos átlagot (1. ábra). A hét makrorégióra (elnöki meghatalmazott által irányított ún. föderatív körzetre) tagolt országban négy makrorégió teljesítménye ugyan meghaladja az országos átlagot, területi egységeik között azonban nagy szóródás mutatható ki. A négy oblaszty alkotta urali föderatív körzet egy főre jutó GDP-je az országos átlag 208%-án van, az itt található legmagasabb teljesítményű orosz terület, a Tyumenyi oblaszty 564%-os értékével szemben a régió több területi egysége 40–80%-os átlagon helyezkedik el. A legfejletlenebb déli föderatív körzetben (amelyet nyolc nemzetiségi köztársaság és öt orosz népességű oblaszty alkot) az egy főre jutó GDP átlaga az országos átlag 49%-át teszi ki. A területi különbségek az ezredforduló után tovább mélyültek. 1994-ban a legfejlettebb tíz orosz régió egy főre jutó GDP-je 2,5-szer, 2002-ben 3,3-szer haladta meg az országos átlagot. 2004-ben a 89 orosz régió közül 10 állította elő az ország GDP-jének több, mint felét (2. táblázat).

1. ÁBRA

Az egy főre jutó GDP az oroszországi régiókban, 2004 (Oroszország=100)
(GDP per Capita in Russian Regions, 2004 [Russia=100])

Forrás: Osznovnúe pokazateli szisztemo nacional'nuh szcsotov adatai alapján a szerző szerkesztése.

2. TÁBLÁZAT

A tíz legfejlettebb orosz régió részesedése az ország GDP-jéből, 1994–2004. %
(Percentage Share of the Ten Most Advanced Regions in the National GDP
Through 1994–2004)

1994		2004	
Terület	Részesedés	Terület	Részesedés
Moszkva főváros	10,2	Moszkva	19,0
Tyumenyi	6,3	Tyumenyi	13,0
Szverdlovszki	3,8	Moszkvai	3,8
Moszkvai	3,6	Szentpétervári	3,6
Szentpétervári	3,2	Tatarsztan	2,8
Szanarai	3,2	Szverdlovszki	2,6
Krasznojarszki	3,0	Szamarai	2,5
Nyiznyij Novgorodi	2,8	Krasznojarszki	2,3
Baskíria	2,7	Krasznodari	2,2
Cseljabinszki	2,7	Baskíria	2,1
Összesen	41,5	Összesen	53,9

Forrás: Koncepccija sztrategii szocial'no-ekonomiceszkogo razvitija regionov Roszszijszkoi federacii. 5. o.

A területi egységek döntő része a globális piacokon gyenge versenyképességet mutat. A korábbi szovjet területfejlesztési politika eredménytelenségét jelzi, hogy az országban egyetlen modern regionális termelési klaszter sem alakult ki. Az orosz régiók egynegyedének gazdaságára a monokultúra jellemző. A termelési kapcsolatok nem hálózatokban fejlődnek ki, hanem nagy, vertikálisan szerveződött vállalatok irányítják a gazdasági együttműködéseket. A régen iparosodott, viszonylag diverzifikált gazdasági szerkezetű Tveri terület fafeldolgozó-ipari kibocsátásának 60%-át négy nagyvállalat adja, a gépipari termelés 44%-át három nagyvállalat állítja elő. Az egyfunkciójú városok legnagyobb számban a Központi régióban, az Uralban és a szibériai területeken találhatók. Az ország 13 régiójában a monofunkcionális városok aránya meghaladja a városi települések 61%-át, s mivel e városok négyötödének népessége meghaladja az 50 ezer főt, a városhálózaton belüli arányuk nem elhanyagolható. Csupán a Szverdlovszki terület monofunkcionális városaiban 1,5 millió ember (a terület városi népességének 42%-a) él, a Volgogradi, a Tyumenyi és az Arhangelszki területen még kedvezőtlenebb a helyzet, ezekben a térségekben a városi népesség több mint fele egy iparág által fenntartott városokban lakik. E mutató alapján Szibéria sincs jobb helyzetben, itt a városi népesség 41%-a koncentrálódik az ilyen típusú városokba (3. táblázat). Mindenekelőtt e városhálózati sajátossággal magyarázható, hogy az oroszországi befektetések, infrastrukturális fejlesztések zöme a kitermelőiparba és a nagyvállalatokba áramlik, a nemzetközi piacokon versenyképes ágazatok súlya e tekintetben szinte elenyésző.

3. TÁBLÁZAT

*Nagy számú monofunkcionális várossal rendelkező területek
(Territories Characterised by a Large Number of Monofunctional Cities)*

<i>Terület, köztársaság</i>	<i>A városok száma</i>	<i>A monofunkcionális városok száma</i>	<i>A monofunkcionális városokban élő népesség aránya, %</i>
Csukcs autonóm terület	3	3	100
Hakaszk Köztársaság	5	4	80
Karél Köztársaság	13	10	77
Ivanovoi	16	12	73
Szverdlovszki	47	33	70
Kemerovoi	20	14	70
Nyizsnyij Novgorodi	23	17	68

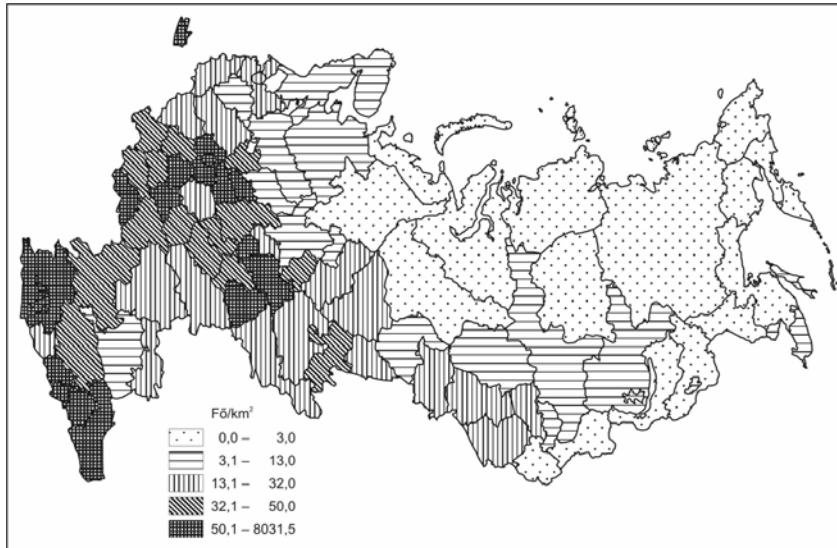
Forrás: Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomicseszko go razvitija regionov Roszszijskoj federacii. 9. o.

Területi-társadalmi problémák

Oroszország jelenlegi területi szerkezetére éles demográfiai és szociális egyenlőtlenségek jellemzőek. Mindenekelőtt a népesség egyenetlen területi megoszlása tekinthető a legnagyobb gondnak. Az ország demográfiai súlypontjának a középnyugati és a délnyugati régiók tekinthetők, a régiók az ország területének negyedét, népességének viszont háromnegyedét teszik ki. Mindez a népsűrűségi mutatók szélsőséges különbségeiben mutatkozik meg (2. ábra).

2. ÁBRA

Az orosz régiók népsűrűségi mutatói, 2002, fő/km²
(Population Density of Russian Regions, 2002, people/km²)

Forrás: Bradshaw–Palacin, 2004. 22. o.

Az erőltetett iparosítás következményeképpen az orosz települések nagy hányada nem képes a népesség normális reprodukciójára. A nagyvárosi agglomerációk demográfiai és migrációs tekintetben hosszú távon stagnálást mutatnak. Az egy millió fő feletti 13 orosz nagyváros közül csupán Moszkva, Rosztov-na-Donu és Volgográd népessége növekszik folyamatosan. Korábban milliós Perm például ki is került ebből a kategóriából. Az orosz városok népessége 1991–2002 között több mint 4,5 millió fővel (3,9%-kal) csökkent. Az ipari alapokon nyugvó urbanizáció nyomán új típusú népességreprodukciós jelenségek váltak általánossá, a születésszám és a halálozási ráta csökkent. A természetes szaporodás az ország régióinak többségében folyamatosan mérséklődik. Míg 1990-ben ez a jelenség csupán az előregedő Központi és az Északnyugati régióban volt megfigyelhető, 2003-ban az ország 73 területi egysége volt jellemző. E jelenség alól mindössze a keleti és a déli perifériák jelentenek kivételt, ahol a magas születésszám még ma is általános. Több olyan régiója is van az országnak, ahol az elmúlt másfél évtizedben a településállomány egyharmada

megszűnt. Az ország történetében jelenleg fordul elő először, hogy a falu elveszítette önreprodukciós képességét.

Ha a jelenlegi természetes szaporodási ráták fennmaradásával számolunk, akkor 2050-re Oroszország népességvesztesége évi 1,8%-ot érhet el, a nyugdíjas korú lakosság aránya a 2002. évi 20%-ról 34%-ra növekedhet. Mindeközben csökken a munkaképes korú népesség száma is. 2010-ig várhatóan 3,6 millióval lesz kevesebb ember a munkaerőpiacon, számuk 2015-ig 7 millióval szaporodik. Az ország népességének drámai csökkenése és a migrációs tendenciák veszélyt jelentenek geopolitikai szempontból is. Szibériában és a Távol-Keleten demográfiai vákuum keletkezhet, a szomszédos országokból ezt a helyzetet kihasználva tömeges bevándorlásra lehet számítani, ami egyértelműen ellentétes Oroszország gazdasági és politikai érdekeivel.

A migrációs folyamatok egyoldalúsága – a bevándorlók számának lényeges csökkenése és a kivándorlás állandó emelkedése miatt kialakult kedvezőtlen helyzet – mellett a regionális fejlődés akadályát jelenti a népesség alacsony mobilitási mutatója is. Több olyan régió is van az országban, amelynek fejlődését komoly munkaerő-problémák akadályozzák. A prognózisok szerint 2006-tól a munkaerőhiány mértéke a régiókban 0,25%-ról öt év múlva 1,2%-ra emelkedhet. Ugyanakkor a GDP 7%-os növekedésének fenntartása hasonló ütemű munkaképes korú népesség növekedést igényelne. E gondokat a népesség mobilitásának növekedésével lehetne orvosolni. A mobilitást azonban ma számtalan tényező nehezíti:

- A munkaerő-nyilvántartás és a lakásállomány nyilvántartásának nem szerveződtek meg az intézményei. Az emberek nem találnak lakást ott, ahol munkahelyek lennének, és nem találnak munkahelyet ott, ahol laknak;
- Hiányoznak a közszolgáltatások finanszírozási forrásai a népességmegtartásra alkalmas régiókban;
- A magas közlekedési költségek akadályozzák a munkaerő ingázását.

Ma Oroszországban a lakosság ingázási szokásai nem igen különböznek a korai iparosítás jellemzőitől. A kedvezőtlen mobilitási mutatókat jelentős részben a munkaerő alacsony képzettsége magyarázza. A képzési rendszer még nem igazodott a piaci körülményekhez, a szakképzés intézményei a szovjet rendszerben épültek ki, nem történtek lényeges változások. Még a dinamikusan növekvő régiókban is egyoldalú kép rajzolódik ki a munkaerőpiacon: nagy hiányok mutatkoznak képzett munkaerőben a műszaki jellegű tevékenységekben, miközben jelentős túlképzés tapasztalható sok bölcsészettudományi szakmában. A képzés és a gazdaság közötti kapcsolatok nem alakultak ki.

A spontán területi fejlődés következtében az orosz társadalom nagyfokú tagolt-ságot mutat. Szociológiai felmérések szerint a lakosság 3%-a tekinthető gazdagnak vagy milliomosnak, 20%-uk a középosztályba tartozik, a népesség 70%-a sorolható olyan átmeneti csoportba, amelynek tagjai néha megkapaszkodnak, ám gyakran vissza is csúsznak (közülük legalább 30% tekinthető kifejezetten szegénynek) és 10%-nyi népesség él a rendkívüli szegénységben. Az orosz társadalom szociális megosztottsága hátráltatja a szociális reformokat, előnytelen hatást gyakorol a belső piac

bővülésére, a jelenlegi fogyasztási színvonal a gyorsabb gazdasági növekedés akadálya. A lakosság gyenge jövedelmi kondíciói miatt lehetetlen korszerű finanszírozási formákat bevezetni, lakossági hozzájárulásra sem lehet számítani a fejlesztésekben, a civil szerveződések működése is vontatottan halad.

4. TÁBLÁZAT

Oroszország népességének nemzetiségi összetétele, 2002
(Nationality Makeup of the Russian Population, 2002)

Nemzetiség	Ezer fő	Megoszlás, százalék	Az 1989. évi százalékában
Orosz	115 869	79,8	96,7
Tatár	5 558	3,8	100,7
Ukrán	2 944	2,0	67,5
Baskír	1 674	1,2	124,3
Csuvas	1 637	1,1	92,3
Csecsen	1 361	0,9	151,3
Örmény	1 130	0,8	212,3
Mordvin	845	0,6	78,7
Belorusz	816	0,6	67,5
Avar	757	0,5	139,2
Kazah	655	0,4	103,0
Udmurt	637	0,4	89,1
Azerbajdzsán	622	0,4	185,0
Mari	605	0,4	94,0
Német	597	0,4	70,9
Kabard	520	0,3	134,7
Oszét	505	0,3	128,0
Dagesztán	510	0,3	144,4
Burját	445	0,3	106,7
Jakut	444	0,3	116,8
Kumi	423	0,3	152,4
Ingus	412	0,3	191,5
Lezg	412	0,3	160,0
<i>Összesen</i>	<i>145 164</i>	<i>100,0</i>	<i>98,7</i>

Forrás: Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomiceszkogo razvitija regionov Roszszijszkaj federacii. 21. o.

A rendszerváltozás után gyökeres változások következtek be az ország területén élő etnikumok kapcsolataiban is. Míg korábban a soknemzetiségű birodalom kulturális fejlődését kedvezően befolyásolták a nemzetiségi kapcsolatok (a Szovjetunióban az orosz népesség aránya 55% volt), Oroszország népességének ma már 79,8%-a orosz nemzetiségű (4. táblázat). Megszűntek a különböző nemzetiségek regionális oktatási és kulturális intézményei, a kialakuló nemzetiségi enklávék, illetve a nem-

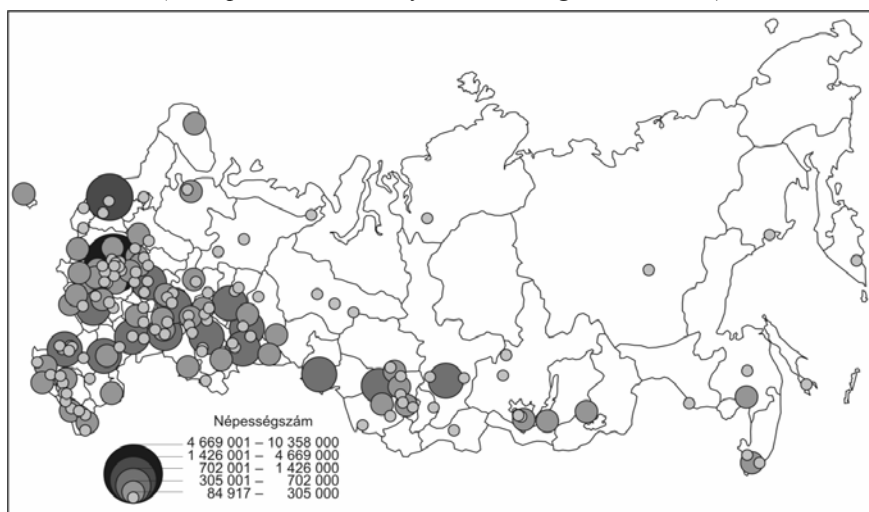
zeti közösségi létezéshez szükséges intézmények hiánya az ország régióiban etnikai bezárkózáshoz vezetett. A nemzetiségi mobilitása igen alacsony értékeket mutat. A nemzetiségi területeken a társadalmi problémák halmozottan jelennek meg, alacsony a gazdasági növekedés és magas a munkanélküliség. A szociális stagnálás politikai konfliktusokat gerjeszt, számtalan esetben a központi kormánynak katonai rendfenntartó erőket kell e térségekbe vezényelnie.

Az orosz településhálózat városi terei

Az erőltetett iparosítás és a politikai ideológia meghatározott kedvezményezettjei évtizedeken keresztül a városok voltak. Az ország urbanizációs szintje nemzetközi összehasonlításban is élenjárónak tekinthető, a népesség 74%-a városokban él. A városi népesség csúcspontját 1990-ben érte el, az orosz városok népességszáma 108,9 millió volt, az azóta folyamatosan zajló csökkenés következtében 2000-re 107,5 millióra mérséklődött. A ritkább benépesültségű területeken értelemeszerűen ritka város-hálózatot találunk (3. ábra).

3. ÁBRA

Az orosz nagyvárosok területi elhelyezkedése, 2002
(*The Spatial Location of Russian Large Cities, 2002*)

Forrás: Bradshaw–Palacin, 2004. 54. o.

Oroszország a tipikus példája annak, hogy a városodottság foka és a városiasodottság mértéke között ellentmondások keletkezhetnek. Az adminisztratív várossá nyilvánítás feltételeit a szovjet közigazgatási jog mennyiségi, elsősorban a népességszámhoz kapcsolódó követelményekhez kötötte, a városias életforma korszerű infrastruktúrája és intézményei azonban az orosz kis- és középvárosokban szinte teljesen hiányoznak. A rendszerváltozást követően az orosz városállományban is átalakulás kezdődött. A változások mind a városok számában, mind pedig a városi

népesség számában nyomon követhetők. A városi települések száma Oroszországban csökkent. E szokatlan jelenség oka az, hogy az átmeneti válságperiódusban sok agrárjellegű város kezdeményezte falusi településsé való visszaminősítését azért, hogy lakosai mérsékeltebb közműdíjakat fizethessenek, illetve igénybe vehessék az agrártermeléssel kapcsolatos kedvezményeket. A nagyvárosi gazdaságok összeomlása miatt az 1990-es évek közepéig az 500 ezer fő feletti nagyvárosok 2,6 millió lakost veszítettek, miközben a 100 ezer fő alatti népességű városok 1,6 millió fővel növekedtek. Ez utóbbi városok döntő része a déli, gyengén urbanizálódott régiókban és a nemzetiségi területeken található. Általános jelenségnek tekinthető, hogy a feltörekvő régiókban a városok növekedése folyamatos maradt, a válságtérségekben a krízisjelenségek elsősorban a városi tereket sújtották.

5. TÁBLÁZAT

A legnagyobb ipari kibocsátó városok, 1970–1996
(*Cities With the Largest Industrial Output, 1970–1996*)

Megnevezés	A rangsorban elfoglalt hely		Az orosz ipari kibocsátásból való részesedés, %	
	1996	1970	1996	1970
Moszkva	1	1	5,8	8,5
Szentpétervár	2	2	2,5	5,0
Togliatti	3	64	1,9	0,3
Cseljabinszk	4	3	1,5	1,5
Omszk	5	7	1,3	1,1
Novokuznyeck	6	9	1,2	1,0
Lipeck	7	30	1,2	0,5
Szamara	8	6	1,1	1,2
Ufa	9	10	1,1	1,0
Cserepovec	10	26	1,1	0,6
Nyizsnyik Novgoorod	11	4	1,0	1,5
Szurgut	12	–	0,9	–
Norilszk	13	32	0,9	0,5
Krasznojarszk	14	8	0,9	1,1
Magnyitogorszk	15	18	0,8	0,9
Perm	17	12	0,7	1,0
Jaroslavl	18	11	0,7	1,0
Kazamy	23	15	0,6	1,0
Jekatyerinburg	24	–	0,6	–
Novoszibirszk	26	16	0,6	0,9
Rosztov-na-Donu	45	17	0,3	0,9
Csebokszi	51	14	0,2	0,9
Ivanovo	52	17	0,2	1,0

Forrás: Treivish–Brade–Nefedova, 1999. 278. o.

Az orosz nagyvárosok ipari teljesítőképességében is átrendeződésre került sor. A legnagyobb gazdasági kapacitású 15 orosz város sorrendjének változását szemléltető 5. táblázatból jelentős átalakulás olvasható ki. Negyed évszázad alatt Moszkva és Szentpétervár megőrizte pozícióját, Nyizsnyij Novgorod viszont a harmadik-negyedik helyről a tizenegyedikre csúszott vissza, a textilipar fellekvára – az orosz Manchester – Ivanovo, a jelentős gépipari központok, Jekatyerinburg és Rosztov lejjebb kerültek a rangsorban. A diverzifikált gazdasági szerkezetű Cseljabinszk, Ufa és Szamara képes volt pozíciójának megtartására. Az innovatív (autóipari és petrokémiai ipari) szerkezetű Togliatti látványos előrelépése a városi rangsorban példaértékű lehet az orosz városfejlesztés számára. A rangsorban szerepeltetett városok 1970-ben az oroszországi ipari kibocsátás 28%-át, 1996-ban 20%-át tették ki.

Az orosz nagyvárosi hálózatban korábban vezető pozíciókkal rendelkező területi-közigazgatási központok egy részének dominanciája megszűnt, új versenytársak jelentek meg a régiókban. A regionális városverseny kialakulása egyben annak is bizonyítékául szolgál, hogy lassan módosulhat az erősen centralizált Oroszországról máig élő kép.

A területfejlesztési politika hiányosságai

A szovjet korszak területi gazdasági szerkezetében számos egyedi sajátosságot regisztrálhatunk, annak ellenére, hogy az uralkodó államideológia és politika nem ismerte el a térszerkezetet alakító tervgazdasági döntési rendszer eredménytelenségét. A szovjet birodalom területi szerkezetének főbb jellemzői a következők voltak:

- 1) A népesség és a gazdaság (különösképpen az ipar és a szolgáltatások) erőteljes koncentrációja az ország európai területein. A kitermelőipar súlypontja viszont az Uraltól keletre és délre fekvő területek voltak. Az 1980-as évek közepén évente 1 milliárd tonna nyersanyag áramlott a keleti térségekből a nyugati iparvidékekre, 3000 kilométeres szállítási távolságra. Szibéria és a Távols-Kelet iparfejlesztési programjai kizárólag a nyersanyagok előállítására korlátozódtak, különleges eszközökkel ösztönözték a munkaerő helyben maradását. E megoldások rendkívül drágák és eredménytelenek voltak.
- 2) Szélsőséges, specializációs regionális fejlesztési programok kivitelezése a gigantomania jegyében az ágazati minisztériumok erőfölényének demonstrálása érdekében. Több régióban és sok városban a fejlődést egyetlen kitermelőipari ágazatra alapozták. Például Ivanovo területen az ipari kibocsátás döntő részét a textilipar, az Udmurt Köztársaságban és számtalan szibériai városban a hadiipar szolgáltatta. A területi koncentrációt vállalatszervezési eszközökkel is elősegítették, az innováció érzékeny feldolgozóipari ágazatokban hatalmas monopóliumok jöttek létre. 1990-ben közel ezer nagyvállalat uralta a szovjet feldolgozóipart.

- 3) A települések autonóm működési feltételei korlátozottak voltak, a szociális szféra a nagyvállalatok befolyása alatt állt. Magnyitogorszk városüzemeltetését kizárólag a vaskombinát, Togliattiét az autógyár látta el, és hosszan lehetne a példákat sorolni.
- 4) A formálisan föderatív, lényegében azonban unitárius állam tagköztársaságai korlátozott gazdaságfejlesztési hatáskörökkel rendelkeztek.

A rendszerváltozást követően a szovjet típusú területfejlesztés szinte minden alap-eleme megroppant. A gazdasági dezintegráció legnagyobb vesztese a mesterséges integrációból korábban egyértelműen hasznot húzó Oroszországi Föderáció lett. Az orosz gazdaság regionális állapotára is erőteljes hatást gyakorló dezintegráció a következő jellemzőkkel írható le:

- 1) A szállítási tarifák emelkedése, a termékstruktúrák elértéktelenedése, a fogyasztás visszaesése és az új irányú gazdasági kapcsolatok létrejöttének lehetőségei következtében a régióközi árucsereszonyok lényegesen átalakultak. A régiók közötti termékforgalom összezsugorodásának mértéke felülmúlja a termeléseszkökenés mértékét.
- 2) A régiók költségvetése összeomlott, a folyamatos forráshiány és az egyre fokozódó adósságállomány fokozta a központi kormány és régiók közötti ellentéteket.
- 3) A bevételnövelés maximalizálása a nyersanyagok gátlástalan kitermelését eredményezte, a régiók gazdasági szeparatizmusa általánossá vált.
- 4) A régióközi munkaáramlás a közlekedési költségek megemelkedése miatt minimálisra csökkent.

Az egységesnek deklarált orosz államtérben a kommunizmus bukása után gazdasági és politikai értelemben egyaránt divergens folyamatok indultak el. A politikai tényezők sorában jelentős szerepe van a központi kormányzat és a régiók közötti hatalommegosztásnak. Az új orosz alkotmány elvben szabályozta a hatalmi viszonyokat és felszámolta a régiókat sújtó diszkriminatív szabályok többségét. Az 1998. évi gazdasági válság ugyanakkor azt is érzékeltette, hogy a gazdasági összeomlást nem lehet csupán politikai eszközökkel megakadályozni, a piaci alapokon szerveződő integrációt gazdaságpolitikai eszközökkel kell támogatni. Ekkortól beszélhetünk a regionális gazdaságpolitika felértékelődéséről. A regionális politika fogalma 1992-ben jelent meg először az orosz kormányzati dokumentumokban. Borisz Jelcin ebben az évben fordult regionális politikai elnöki üzenettel az orosz parlamenthez. Az alsó- és felsőházban regionális politikai bizottság jött létre. A politikai pártok programjaiban is megjelentek a területfejlesztés problémái. 1996-ban Jelcin elnök állásfoglalást bocsátott ki „Az Oroszországi Föderáció regionális politikájának fő irányairól”.

Az elnöki dokumentum a regionális politika céljait, eszközeit és intézményeit vette sorra. Fontosabb elemei a következők voltak:

- Ki kell dolgozni a föderalizmus gazdasági, szociális, jogi és szervezeti elveit;
- Az alkotmányos szabályozásból kiindulva meg kell határozni a szociális biztonság alapkövetelményeit függetlenül attól, hogy az egyes régiók milyen fejlődési potenciállal rendelkeznek;
- Esélyegyenlőséget kell teremteni az ország régióiban;
- Regionális környezetvédelmi programokat kell készíteni;
- A stratégiai jelentőségű régiók fejlesztésére kiemelt figyelmet kell fordítani;
- Maximálisan ki kell használni a régiók klimatikus és természeti adottságait;
- Meg kell teremteni a helyi önkormányzatok működési feltételeinek garanciáit.

E feladatsor ugyan nem sokban különbözött a szovjetrendszer területpolitikai céljaitól, mégis jelentős eredménynek lehet tekinteni, úgy is, mint a korszerű regionális politika nyitányát Oroszországban. A dokumentum széleskörű társadalmi vitákat váltott ki, elindult az orosz közgazdasági rendszer továbbfejlesztését kezdeményező párbeszéd is, elsősorban politikai és szakmai körökben.

A regionális politikai feladatok finanszírozására az orosz дума létrehozta a föderatív területi egységek támogatási alapját, amelynek forrása a vám- és importilletékek nélkül számított adóbevételek 15%-a volt. Az alap felhasználásnak alapvető célja az akut problémákkal küszködő régiók támogatása lett volna, ám támogatásban szinte valamennyi régió részesült, a 89 területi egység közül 81 részesedett e forrásokból. A támogatások jelentős részét költségvetési problémák megoldására fordították.

A területfejlesztési intézményrendszer működésének stabilitását sem sikerült megteremteni. Az orosz gazdaságpolitika meghatározó intézményében, az elnöki hivatalban nem alakult regionális politikai egység, a központi adminisztrációban kezdetben a gazdasági minisztérium lett a regionális politika felelőse. Éves kormánybeszámoló összeállításában lényegében ki is merültek feladatai. Az 1990-es évek közepén új központi szerv, a Föderatív és Nemzetiségi Ügyek Minisztériuma lett a regionális politika felelőse, 2000-től pedig önálló Regionális Fejlesztési Minisztériumot szerveztek. Az orosz regionális politika első szakaszában – egybehangzó szakértői vélemények szerint – mindössze formai eredményekről lehet beszámolni, polgárjogot nyert a részpolitika fogalma, intézménye megjelent a központi közigazgatásban. Konkrét eredmények mindössze néhány regionális program kidolgozásában jelentek meg (*Artobolevskiy* 2000).

Az államháztartás stabilizálása és a felgyorsuló gazdasági növekedés az 1990-es évek végétől lehetővé tette, hogy az állam jelentősebb eszközöket fordítson a területi különbségek mérséklésére. A fél évtized tapasztalatai azonban egyértelművé tették, hogy az állami regionális politikai eszközök nem hatékonyak, az alkalmazott eszköztár kimerítette a kezdeti időszakban eredményekkel kecsegtető lehetőségeit. A regionális politika alkalmazásában az orosz állam újabb kihívásokkal találta magát szemben. Míg korábban, az elsődleges iparosítás időszakában a területi különbségek

mérséklését a szabványosított tömegtermékeket előállító, nagy munkaerő-koncentrációt igénylő ipari létesítmények telepítésével kívánták megvalósítani, az új politikának a piacnyitás és a belső piac bővítésén nyugvó különbségmérés-klési stratégiát kellett alkalmaznia. A piaci viszonyokhoz való alkalmazkodásban lemaradt régiók költségvetésből kapott kiegyenlítési támogatásai a nemzetgazdasági hatékonyságot egyértelműen rontották, hiszen a vezető régióktól jelentős erőforrásokat vontak el az újraelosztás céljából. Ez a mechanizmus kedvezőtlen helyzetbe hozta a fejlett régiókat is, nem voltak képesek a nemzetközi piaci versenyhez alkalmazkodni. A kiegyenlítés, mint regionális politikai célkitűzés akadályt jelentett az innovációk területi terjedésének ösztönzésében és a versenyképességi követelmények teljesítésének támogatásában is. A vezető régiók csak korlátozottan érvényesíthették fejlesztési motivációikat, a támogatott régiókban pedig az eltartottság érzése rontotta a közhangulatot.

A regionális politika eszköztára is szegényes volt, állami transzferek és célprogramok alkották az alkalmazott eszközök nagyobb hányadát. A korszerű regionális politikai eszközök csak lassan és korlátozott mértékben jelentek meg az állami politikában. A közigazgatási reformok és az államháztartás átalakítása csak makroszinten éreztette hatását. A mezoszint érintetlen maradt, nem alakultak ki a regionális fejlesztés feltételei. Nem készültek átfogó elemzések a régiók helyzetéről, nem határoztak le különböző fejlettségi típusokat, nincsenek információk a regionális sajátosságokról. E hiányosságok miatt nem lehet differenciált regionális politikát alkalmazni. A területi közigazgatási egységek tervezési rendszere fejletlen, nincs összhang a település- és a területi tervezés között. A régiók közötti együttműködés szinte ismeretlen fogalom Oroszországban, a költségvetési források hasznosítására nincsenek érvényes alapelvek és szabályok. Az országnak nincs területfejlesztési stratégiája, az állam elképzelései a szegénység visszaszorításáról, a bruttó hazai termék növeléséről, az iparilag hanyatló térségek korszerűsítéséről és az egységes országról vallott állami döntések területileg differenciált és konkrét elképzeléseket ezért nem is tartalmazhatnak. Az egyes régiók fejlődésére hatást gyakorló intézkedések kizárólag a minisztériumok és főhatóságok kompetenciájába tartoznak, a hatóságok között egyeztetési mechanizmusok nem működnek. A területi tervezési kultúra alacsony színvonalon van, a korábbi tervezési módszerek és megoldások is feledésbe merültek. Az ország új területi szerveződésének hatásai nem jelennek meg a jogalkotásban és a költségvetési tervezésben. Az 1994-ben elfogadott országos településhálózat-fejlesztési koncepciót sem az üzleti szféra, sem pedig a helyi hatalmi szervek nem veszik figyelembe.

Az ország területi közigazgatási rendszere elavult. A közigazgatási határok akadályozzák az új típusú fejlődést, méretgazdaságossági követelményeknek sem tesznek eleget. A régiók jogi szabályozása nem felel meg a nemzetközi normáknak, az ország szinte egyetlen európai területi együttműködést sem ratifikált. A 89 területi-közigazgatási egységből szervezett hét föderatív körzet ma még kizárólag a központi hatalom – pontosabban az elnöki intézmény – dekoncentrált szerveként működik (4. ábra).

4. ÁBRA
 Föderatív körzetek Oroszországban
 (Federative Regions in Russia)

Forrás: Saját szerkesztés.

Az új területfejlesztési stratégia alapjai

A Regionális Politikai Minisztériumban 2005-ben készült el az ország területfejlesztési stratégiája (Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomiceskogo razvitija...). A nyolc fejezetből álló dokumentum helyzetképet ad az ország regionális különbségeiről, vázolja a regionális politikával szemben támasztott követelményeket. A dokumentum a modern regionális politika alapelveit a következőkben határozza meg:

- 1) *Többpólusú fejlesztéspolitiká.* A területi különbségek mérséklését szolgáló intézkedéseket az egyes régiók sajátosságainak megfelelően kell kialakítani. A fejlesztési erőforrásokat olyan pólusokba kell összpontosítani, amelyek alkalmasak innovációs folyamatok elindítására és fenntartására. Mivel az ország modernizációja a kezdeteknél tart, az innovatív intézkedéseket növekedési központokba célszerű összpontosítani. E politika megvalósítása érdekében mintarégiókat célszerű kijelölni (6. táblázat).
- 2) *Komplexitás.* Az esélyegyenlőség alkotmányban rögzített elvének érvényesítése, az országos kohéziós célok teljesítése érdekében a korszerű programok megvalósításából kimaradt régiók számára költségvetési eszközöket kell átcsoportosítani. A prioritizált növekedési pólusokon kívül elhelyezkedő, elmaradott térségeket sem szabad magukra hagyni. Az elmaradott térségekre is fejlesztési koncepciókat kell kidolgozni. A központi föderációs szervek

feladata az, hogy a regionális fejlesztési forrásokat differenciáltan, a reformokat szolgáló preferenciák figyelembevételével határozza meg.

- 3) *Komplementer hatékonyság, szinergia.* A regionális politikai célokat az országban zajló egyéb reformokkal szoros összhangban kell meghatározni. A területfejlesztési támogatások elosztása során tekintetbe kell venni a régiók együttműködését, az egyes támogatási formák összehangolására van szükség.
- 4) *A regionális politika differenciálása.* Oroszország bekapcsolódása a globális integrációba az ország térségeit különbözőképpen érinti. Az egyes térségek fejlődési potenciáljában és adottságaiban jelentős eltérések tapasztalhatók. Az egyes tértípusokban változatos és differenciált eszközökre lesz szükség (7. táblázat).
- 5) *Szubszidiaritás.* A régiók társadalmi és gazdasági fejlesztésében a helyi szervezeteknek nagyfokú önállóságot kell kapniuk. Ennek legátfogóbb módja a hatalmi jogkörök decentralizálása.

6. TÁBLÁZAT

*A polarizált regionális fejlesztés elemei
(Elements of Polarised Regional Development)*

<i>Állami politika</i>	<i>A regionális különbségek mérséklése</i>	<i>Polarizált regionális fejlesztés</i>
Alapcél	Az ország különböző részein beavatkozási régiók kijelölése	Növekedési régiók lehatárolása
Területi-közigazgatás	A közigazgatási határokhoz igazodó, területileg kompakt egységek kijelölése	A mintarégiók jogi szabályozásának kialakítása
Szabályozási feladat	A támogatási területek közötti arányos forráselosztás	Állami források juttatása a mintarégiók innovációs potenciáljának fejlesztésére, a globális gazdasághoz való kapcsolódás ösztönzésére

Forrás: Koncepcija sztrategii szocial'no-ekonomiceszkogo razvitija regionov Roszsijszkoi federacii 25. o.

7. TÁBLÁZAT

Az egyes tértípusok problémái és fejlesztési feladatai
(Problems and Development Tasks of Specific Spatial Structure Types)

<i>Térszerkezeti típusok</i>	<i>A régiók fejlődési problémái</i>	<i>Megoldandó feladatok</i>
Nyersanyag-kitermelő térségek	Infrastrukturális elmaradottság, környezeti és településfejlesztési érdekkonfliktusok	Humán erőforrás-fejlesztés. Munkaerő-betelepítés. Infrastruktúra-fejlesztés. Környezetvédelmi programok. Hatékony telephely-politika
Veszélyeztetett övezetek – Határ menti térségek	Nagymértékű népességvándorlás. A szociális infrastruktúra szűkülése. Hiányos kommunikációs hálózatok.	Határokon átnyúló együttműködési formák szervezése. Közlekedési, kulturális és logisztikai központok alapítása. A munkaerőforrások bővítése, A népességszám stabilizálása. Infrastruktúra-fejlesztés. A szociális biztonsági intézmények megerősítése. A jogi szabályozás felülvizsgálata. A határrendészeti szervek megerősítése, a közbiztonság fokozása.
– Nemzetiségi területek	Gyenge kulturális kölcsönhatások. Identitásból fakadó konfliktusok. A közrendet veszélyeztető problémák.	
– Etnikai konfliktusok sújtotta területek	A népesség biztonságát és életét, az államrendet és az ország integritását veszélyeztető események.	
– Az államrendet és az ország integritását veszélyeztető területek		
Technológiai transzferterületek	Munkaerőhiány. Ipari területek hiánya. Gyengén fejlett infrastruktúra. Szegényes üzleti szolgáltatások.	Fejlett technológiák importja. Stratégiai befektetők ösztönzése. Humán erőforrás-fejlesztés.
Innovatív térségek	A nemzeti innovációs rendszer regionális komponenseinek hiánya. Gyenge piacszerkezési intézmények. Kvalifikált munkaerő hiánya	Regionális innovációs stratégiák kidolgozása. A kommunikáció fejlesztése. Munkaerőképzés. Technológiai transzferközpontok szervezése.
Nemzetközi jelentőségű városok	Oroszországban a globális versenyben sikeresen szerepelni képes nemzetközi városok száma korlátozott. A városhálózat elavult, a települések együttműködése gyenge.	Nemzetközi vállalati központok betelepítése. Az infrastrukturális fejlesztések meggyorsítása. Magas szintű városi környezet kialakítása. Föderatív jelentőségű igazgatási és szolgáltatási intézmények telepítése.
Régi ipari térségek	Alacsony színvonalú életkörülmények. Elavult műszaki létesítmények. Gyenge piaci kapcsolatok. Szakképzettség hiánya.	Ipari parkok szervezése. Újraiparosítás. A régi ipari települések rehabilitálása. A gazdaság diverzifikálása.
Újonnan iparosított területek	Magas munkanélküliség. A városfejlődés gyenge infrastrukturális alapjai. Nagymértékű szociális konfliktusok. Alacsony fejlettségi szint.	A népesség vándorlását és adaptációját szolgáló programok. Foglalkoztatás növelő intézkedések. Költségvetési források bővítése. Infrastruktúra fejlesztése.

Forrás: Konceptija sztrategii szocial'no-ekonomiceszko go razv itija regionov Roszszijszkoj federacii 27–28. o.

A regionális koncepciótervezet leszögezi, hogy az ország modernizálása, a hazai össztermék növelése a régiók aktivitásának fokozásával érhető el. A központi, föderatív szintű regionális politika céljait az alábbiakban fogalmazza meg:

- 1) javítsa az Oroszország területén élő népesség életkörülményeit,
- 2) teremtsen meg a tartós és jó minőségű gazdaságfejlesztés feltételeit,
- 3) erősítse Oroszország és régiói versenyképességét a nemzetközi piacokon.

A regionális politika stratégiai céljait a tervezet a következőkben rögzíti:

- 1) *Oroszország és régiói versenyképességének megteremtése.* A piacgazdaság szempontjait figyelembe véve a gazdaság és a településhálózat összehangolt fejlesztésével megnyitni az utat a gazdasági növekedési források eléréséhez. Átfogó infrastruktúrafejlesztési programokat kell kezdeményezni. Nemzetközileg versenyképes termelési klaszterek szervezése az innováció igényes ágazatokban.
- 2) *Új regionalizációs folyamatok ösztönzése, a regionális erőforrások újbóli számbavétele.* A területi kohéziót és az egységes nemzeti gazdasági térség fejlesztését a regionális és a helyi önállóság tiszteletben tartásával célszerű alakítani. A munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlása előtti akadályokat fel kell számolni, meg kell nyitni a regionális piacokat. Támogatni kell a kis- és középvállalkozásokat.
- 3) *Az emberi erőforrások fejlesztése, a népesség térbeli és ágazati mobilitásának fokozása.* Az ország népességreprodukciós mutatóinak javítása, a fiatal családok gyermekvállalási kedvének anyagi ösztönzése. Az oktatási rendszer fejlesztésével növelni kell a térségek szakképzett munkaerő-állományát, a népesség stabilitását. Migrációs programokat kell kidolgozni az egyes térségek demográfiai és foglalkoztatási folyamatainak összehangolására, a migránsok orosz társadalomba való beilleszkedésének elősegítésére. Fejlesztetni kell az orosz lakosság etnikulturális magatartását.
- 4) *A régiók ökológiai állapotának javítása.* A gazdaságfejlesztési programokat környezetvédelmi elemzéseknek kell alávetni. Energia- és nyersanyag-takarékos technológiákkal kell javítani a térségek ökorendszeit.
- 5) *Az államigazgatás minőségének javítása, költségvetési reformja a régiókat alkotó területi egységekben.* Az államigazgatási szervek ösztönzése új irányítási módszerek (stratégiai tervezés, hatékonyságnövelő intézkedések, együttműködési formák, public–private partnership) alkalmazására.

A dokumentumtervezet öt regionális fejlesztési prioritást határoz meg. Mindenekelőtt aláhúzza annak igényét, hogy a különbségméréselő politikáról a lehető leggyorsabban a polarizált fejlesztési politikára kell áttérni. A koncentrált fejlesztési politikához ki kell jelölni az ország különböző fokozatú (nemzetközi, regionális, járási) növekedési központjait. Húzó régiókként azok a területi egységek vehetők számításba, amelyek a) magas áru- és utasforgalmi mutatókkal jellemezhetők, b) nemzetközi és országos jelentőségű tudományos és felsőoktatási intézményeik

vannak, c) olyan kezdeményezések születtek, amelyek országos jelentőségűek, d) gazdasági növekedésük országos átlag feletti, e) magas színvonalú szellemi tőkével és képzett szakemberállománnyal rendelkeznek, f) stratégiai partnerség épült ki vagy viszonylag megeremthető az államigazgatás, a civil szféra és a gazdaság szereplői között, g) egy évtizeden belül alkalmassá válhat a szomszédos térségek fejlődésének ösztönzésére.

A dokumentum második prioritásként a nemzeti innovációs rendszer regionális elemeit említi. Ezek sorában több lehetőséget is említ: a zárt területi képződmények (hadiipari komplexumok) integrálását a regionális gazdaságokba, a hét orosz tudományos város erőteljes támogatását technológiai transzferközpontok kialakítására, regionális kutatóegyetemek kijelölése (az alapkutatások és a kutatási transzferek támogatása), különleges gazdasági övezetek szervezése a prosperáló régiókban.

A koncepció harmadik prioritása az ipari modernizáció és versenyképes ipari klaszterek szervezése. Az új – a hálózatos gazdaság fejlesztését szolgáló – iparszervezési lehetőségek alkalmazása komoly nehézségek elé állítja majd a hagyományosan vertikális szervezett orosz ipart. Az új gazdaság támogatása ezért nagy volumenű állami segítséget igényel majd.

A negyedik prioritás foglalkoztatáspolitikai és népesség mobilitási feladatokat tartalmaz, a korszerű európai gyakorlat számtalan eszközt és intézményét sorolja fel.

Az ötödik prioritás államigazgatási és költségvetési kérdéseket érint. A napirenden lévő közigazgatási modernizációs programokban is szerepel a tárcaközi együttműködés szervezeti átalakítása, a monitoring rendszerek kiépítése. A költségvetési szféra reformja jelenti a legnagyobb kihívást. A teljes önkormányzati finanszírozási rendszert át kell alakítani.

A stratégiai koncepció megvalósítását szolgáló lépés volt a Regionális Politikai Minisztérium keretei között létrehozott tárcaközi bizottság, amely alapvetően puha egyeztetési feladatokat lát el, és felkészül a koncepció végrehajtásának ellenőrzésére, és működteti majd a monitoring hálózatot. A koncepció javaslatot tesz föderatív területfejlesztési ügynökség felállítására, amely tanácsadási és konkrét szervezési feladatokat látna el a regionális és ágazatközi programok végrehajtásában, illetve forráskoordinációt is ellátna. A másik felállítandó intézmény, az országos területi és város-tervezési intézet holding formában a regionális tervezés meghatározó szereplője lenne.

A stratégiai koncepció kijelöli a végrehajtás menetrendjét is. Eszerint az első szakaszban (2005–2008) kutatások folynak, és a prioritások régiókkal való egyeztetésére kerül sor. Kísérleti régiókat jelölnek ki, és megszerveződik az előbb említett intézményekben a monitoring hálózat. A második szakaszban (2007–2010) a mintarégiókban kiépítik az új politika teljes eszköztárát, bevezetik az állami támogatások új rendszerét és regionális célprogramokat indítanak. A harmadik szakaszban (2011–2020) egyre több régió lép az új rendszerbe, és az orosz regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszere általánossá válik.

Irodalom

- Alexander, J. (2000) *Federal reforms in Russia: Putin's challenge to the Republics*. Kézirat.
- Artobolevskiy, S.S. (1995) *Regional'naja politika v Roszszii*. Kézirat. Moszkva.
- Artobolevskiy, S.S. (1997) Spatial disparities and regional policy in modern-day Russia. – Artobolevskiy, S.S.–Bachtler, J. (szerk.) *European Integration and Economic Transition. Challenges for Regional Policy*. Tacis Services, Brussels.
- Artobolevskiy, S.S. (2000) Recent trends in Russian regional policy and use of then EU countries experience. – Horváth Gy. (szerk.) *Regions and Cities in the Global World*. Centre for Regional Studies, Pécs. 192–201. o.
- Bandman, M.K.–Gruzner, S.S.–Seliverstov, V.E. (1999) Federal'naja pomocs depresszsvivnüm i otszsal'nüm regionam Roszszii. – *Federalizm i Regional'jya politika*, 3. 188–231. o.
- Bradshaw, M.J.–Palacin, J.A. (2004) *An Atlas of the Economic Performance of Russia's Regions*. University of Birmingham, Birmingham.
- Bülov, G.V.–Smirjagin, L.V. (1996) Programma pomocsai regionam (Projekt koncepció) – *Federalizm i regional'naja politika*. 3. 172–185. o.
- Dabla-Norris, E.–Weber, S. (2003) *Regional Disparities and Transfer Policies in Russi. Theory and Evidence*. International Monetary Fund, Washington.
- Doklad o szoversensztovonii mehanizma federativnüh otnosehnij*. (2005) Goszudarstvennii szovet Roszszijszkoi Federacii, Moszkva.
- Hanson, P.–Bradshaw, M. (szerk.) (2004) *Regional Economic Change in Russia*. Edwin Elgar, Cheltenham.
- Kennaway, A. (1999) *Continuity and conflict in Russian Government*. Royal Military Academy, Camberley.
- Koncepcija sztrategii szocial'no-ekonomicseszskogo razvitija regionov Roszszijszkoi federacii*. (2005) Ministerstvo Regional'nogo Razvitija. Moszkva.
- Lavrov, A. (1994) *Bjudzsetij federalizm v Rozszszii*. Analiticseszkiy Centr pri Prezidente Roszszijszkoi Federacii, Moszkva.
- Lavrov, A.–Shuvalov, V. (szerk.) (1999) *Predprinimtel'szkij klimat regionov Roszszii*. Nacsala Press. Moszkva.
- Novikov, A. (1998) *Risk Factors Associated with Russian Regions and Municipalities*. Institute for Urban Economics, Moscow.
- Orrtung, R. (2000) *The role of regional executives in Russian politics*. The National Council for Euroasian and East European research, Washington.
- Ozornoy, G.I. (1995) Spatial inequality in the Gorbachev's era. – Hardy, S.–Hart, M. (et al) *An Enlarged Europe. Regions in Competition?* Jessica Kingsley, London. 207–228. o.
- Osznovnie pokazateli szisztemi nacional'nüh szcsotov*. (2005) Federal'naja szluzsba goszudarsztvennoj sztatisztiki, Moszkva.
- Roseth, T. (2001) *Regionalisation: Disadvantageous for the development of sub-national democracy?* Bergen, University of Bergen.
- Roszszijskoe ekspertnoe obozrenie*. 7. Regional'naja politika Roszszii. 2005.
- Roszszijskoe ekspertnoe obozrenie*. 10. Prostranstvennoe razvitie Roszszii. 2005.
- SOPS and Gosplan (1992) *Methodical recommendations on the elaboration of sectoral schemes of development and allocation of productive forces*. Moscow.
- Stroev, E.–Bliakhman, L.–Krotov, M (1999) *Russia and Eurasia at the crossroads: experience and problems of economic reforms in the Commonwealth of Independent States*. Springer Verlag, Berlin–New York.
- The Territories of the Russian Federation. An Extensive Rederence Survey of the 89 Constituent Units of the Russian Federation*. (1999) Europa Publications, London.
- Tóth K. (1997) *Kelet-Európa új alkotmányai*. JATE Állam- és Jogtudományi Kara, Szeged.
- Treivish, A.–Brade, I.–Nefedova, T. (1999) Russian cities at the corssroads. – *GeoJournal*. 1. 115–127. o.
- Weiner Cs. (2004) *Oroszország gazdasága a XXI. század elején. Függőség*. Műhelytanulmányok. 60. MTA Világgazdasági Kutatóintézete, Budapest.
- Westund, H.–Granberg, A.–Snickars, F. (szerk.) (2000) *Regional Development in Russia. Past Policies and Future Prospects*. Edwin Elgar, Cheltenham.

RUSSIA OF THE REGIONS

GYULA HORVÁTH

Russia inherited from the Soviet Union an economic structure that was geographically highly unbalanced. Capital accumulation and industrial location were a result of a concerned government policy to locate key industry in a small number of regions. But even after the collapse of the Empire, the gap between more prosperous regions, including Moscow and St. Petersburg, and less developed ones, has not been reduced. Actually, the gap has widened during the last decade of transition. The paper describes regional disparities and their influencing factors, analyses regional socio-economic imbalances, losers and winners of the transition. Finally, it gives a summary of regional development policy documents and main targets of the regional policy.

A TERÜLETI EGYENSÚLYOK VÁLTOZÁSA 1997 ÉS 2002 KÖZÖTT

(Changing States of the Regional Equilibria
between 1997 and 2002)

BARTKE ISTVÁN

Kulcsszavak:

horizontális egyensúly vertikális egyensúly korreláció- és regresszió analízis

A területi arányok (különbségek) és egyensúlyok vizsgálatához általában az ún. horizontális területi modell alkalmazták, amelynek révén az egymás mellett elhelyezkedő területi egységek azonos tartalmú elemek (pl. a munkaerő stb.) közötti különbségek számszerűsíthetők. Emellett fontos szerepet kaphat az ún. vertikális modell is, amely területi egységeken (régiókon stb.) belül a különböző tartalmú elemek egymás közötti mennyiségi kapcsolatát tárja fel (pl. munkahely – munkaerő – lakás stb.). A horizontális modell számításai – egyszerű esetben – hagyományos eszközökkel is megoldhatók, a vertikális modellhez igénybe kell venni a korreláció- és regresszió-analízis eszköztárát. Ez utóbbival viszont számszerűsíthetők a tényezőpáronkénti vertikális egyensúlyi állapotok, valamint meghatározhatók a hozzájuk tartozó megyei értékek.

Fokozottan kísérleti jelleggel regionális szinten is végeztünk számításokat, és lehetséges volt néhány tényezőre korrelációs mátrix kidolgozása is. A megyei szintű vizsgálat keretében 35 tényezőpár korrelációs együtthatóját számítottuk két vetületben (Budapesttel, illetve anélkül). A számítási eredmények elemzésekor csak a legfontosabbnak tartott kapcsolatok szóbeli bemutatására tértünk ki. Úgy gondoltuk ugyanis, hogy a korrelációs együtthatók, azok időbeni és térbeni változásai eléggé „beszédesek”, továbbá a tanulmány egy tudományos hipotézist kíván igazolni. Nem a terjedelem bővítésétől függ, hogy ez sikerül-e?

A társadalom és a gazdaság területi elhelyezkedése, térbeli arányainak folyamatos átalakulása, ezen belül a települések létrejötte, állandó – nagyságrendet, szerkezetet stb-t érintő – változása, mint spontán irányzat összefoglalóan a területi (regionális) fejlődés fogalmával jelölhető meg. A nagy összefüggérendszerből esetenként ki szokták emelni a településfejlődést, mint önálló folyamatrendszer; ez azonban csak annyiban indokolt, amennyiben a településfejlődésnek, mint a területi fejlődés sajátos megnyilvánulásának, az általánostól eltérő vonásait kívánják vizsgálni. E megállapítás annak aláhúzása miatt célszerű, hogy leszögezhessük, a területi fejlődés általános törvényszerűségei a településre, mint térségi rendszerre is érvényesek.

Induljunk ki abból a tételezésből, hogy a regionális fejlődés – kvázi piacgazdasági feltételek mellett – spontán folyamat. Ez azt jelenti, hogy a térbeni arányok, struktúrák egyedi szereplők, állampolgárok, vállalkozók összetevékenységi vállalatok letelepítése, lakások, szolgáltatások stb. térbeni elhelyezése eredményeként alakulnak ki. Vajon igaz-e az előző feltételezés? Csak részben; a társadalmi tevékenységek meghatározott részére és bizonyos térbeli korlátok mellett igaz. Éppen a kiemelt településfejlődés egyik sajátossága, hogy a piacgazdasági hatások csak szűrőkön keresztül érvényesülhetnek.

A település, mint társadalmi-gazdasági képződmény kiegyensúlyozott működésének fontos feltétele, hogy a viszonylag kis területen koncentráltan települt nagy tömegű gazdasági létesítmény (szervezet) és ember mindegyikének érdekei érvényesíthetők legyenek. Ehhez szabályozott kereteket kell létrehozni, amelyek lehetővé teszik a gazdaság szereplőinek egymás közti zavartalan kapcsolatát, az emberek mobilitását, a munka- és szolgáltató helyek elérését, a kultúrált környezet megteremtését stb., általánosságban szólva a települési infrastruktúra kiépítését. Mindez tervek és szabályok megalkotásával érhető el, amelyek kijelölik a társadalmi és gazdasági szereplők számára az igénybe vehető területeket, a közlekedési pályák vonalvezetését, a hálózati elemek elhelyezését, a rekreációs és zöldterületeket stb. Települési szinten tehát elengedhetetlen rendezési tervek és hozzájuk tartozó szabályok kidolgozása (függetlenül azok megjelenési formájától). A településrendezési tervek, szabályok korlátokat állítanak a spontán fejlődés elé, amely szükséges az élhető belső környezet és a külső kapcsolatok szempontjából. A spontán fejlődésből településszinten így, bizonyos mértékig, társadalmilag szabályozott fejlődés lesz. A piacgazdaság ezen a szinten abban tér el pl. a tervgazdaságtól, hogy a rendezési tervek által felállított keretek szabadabban tölthetők ki, nagyobb szerep jut az egyéni vállalkozói döntésnek; az előző esetben viszont az elhelyezhető beruházásokat is központilag jelölhetik ki.

A településrendezés elméletét, tartalmát, a spontán folyamatokba való beavatkozás határait stb.-t illetően is léteznek eltérő álláspontok, azonban aligha tagadható, hogy a legliberálisabb felfogás is elengedhetetlennek tekinti rendezési tervek és szabályok alkalmazását a gyakorlati életben, és így a spontán települési stb. folyamatok korlátozását. Ismét hangsúlyozzuk, hogy mindez a településben élő emberek, működő vállalkozások, intézmények stb. érdekében történik. A településrendezési tervek és szabályok minősége (hatásfoka) lényegében azon mérhető, hogy azok milyen kereteket adnak a rendkívül sokféle és gyakran egymásnak ellentmondó egyéni és közösségi érdekek érvényesítéséhez, az eltérő érdekek optimális összehangolásához, végső soron az életminőség javításához. A szabályozás hatósági jellege ezen a szinten és szférában erősen kidomborodik.

Nem kívánjuk most abban az irányban folytatni a gondolatmenetet, hogy vajon a területnagyság növekedésével, illetve a gazdasági és népességi koncentráció csökkenésével hogyan változik a (spontán) területi fejlődés tartománya, miként alakul át az előbbi korlátozó tényezők jellege. Valószínűnek tetszik azonban, hogy a terület növekedésével (kistérség, megye, régió, ország stb.) növekszik az autonóm, kevésbé szabályozott térségi folyamatok köre, a szabályozásban nő a gazdasági eszközök szerepe a hatóságokhoz képest. A népsűrűség, a gazdasági szereplők területegységre jutó számának csökkenésével, a térnek, mint erőforrásnak a mérséklődő kihasználása ugyanis gyengíti, nem élezi ki az azt igénybe vevők közötti érdekkonfliktusokat. Ez az összefüggés természetesen akkor logikus, ha a területnagyság (illetve a vizsgált területi egységek) növekedésével párhuzamosan a tér igénybevétele (pl. a népsűrűség) csökken. A kérdés mélyebb vizsgálata mindenesetre új kutatási eredményeket ígér.

Eddigi gondolatmenetünkben (a településfejlődésről mondottak révén) eljutottunk a területi (regionális) fejlődés határmezsgyéjéig. Ettől kezdve új fogalom lép életbe, a szűken értelmezett, a több település területére kiterjedő terület (regionális) fejlesztése. Mibenlétét a településfejlődés spontán folyamatainak szükséges korlátozásáról elmondottak kapcsán már érintettük. Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a település- (rendezési) tervezés és szabályozás nemcsak korlátozást, hanem a terület-felhasználás – mindenkori értékrendet követő – kijelölését is szolgálja. Természetesen a településnél nagyobb térségeket illető területfejlesztési politikában is előfordulhatnak korlátozások, ezek azonban nem rendszeres elemei az előbbinek. A területfejlesztés aktív befolyásoló szerepe mindenekelőtt a fejlesztési célok és eszközök meghatározásában, illetve az eszközök, továbbá az intézményi keretek kijelölésében fejeződik ki.

A településnél nagyobb térségekre kiterjedő területfejlesztés főként a 20. század közepe óta az országok növekvő körében vált az állami (regionális) irányítás elemévé. Mindenkori céljainak kitűzéséhez behatóan elemezni kell a területi folyamatokat, a spontán megnyilvánultakat éppúgy, mint a korábbi szabályozásból levezethetőket. Ennek eredményeire kell (kellene) építeni, a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel kombináltan az országos területfejlesztési politikát. A területi elemzések mennyiségi és módszertani apparátusa az 1990. évi rendszerváltás óta ugrásszerű fejlődést mutat; a kutatások elmélyítése azonban további feladat (*Rechnitzer* 2005). Tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy újszerű közelítéssel elemezzük a területi egyensúlyoknak, mint a területi struktúra, fejlődés, politika fontos tényezőinek alakulását az 1997 és 2002 közötti fél évtized során hazánkban. A jelen munka csak a településnél nagyobb térségek egyensúlyi problémáit taglalja. Településszinten a szabályozott tartalmú rendezési és fejlesztési tervek az egyensúlyi fejlődést is előmozdítják, más oldalról pedig a nagyobb térségre jellemző egyensúlyi összefüggések gyakran a helyi irányítás által közvetetten a településre is érvényesülnek.

A területi egyensúly tartalma és irányai

A területfejlesztési politikák által megfogalmazott egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) cél kezdetektől az azonos nagyságrendű térségek közötti gazdasági fejlettségi különbségek kiegyenlítése (vagy inkább mérséklése). A „Williamson hipotézis” szerint a régióközi fejlődési folyamatban a jövedelmi különbségek kezdeti növekedését, a fejlődés második szakaszában azok csökkenése követi, ennek eredményeként a hátrányos helyzetű térségek felzárkóznak a fejlettekhez. Ez az egyensúlyi modell szemben áll a komparatív költségek elméletével. Más nézetek szerint, ha a több régiós gazdaságot külső hatás éri, akkor a gazdagabb régiók profitálnak többet. (Területi egyensúlytalansági modell) (*Nijkamp* 1990). A magyar gyakorlat mindkét modell érvényesülésére tartalmaz példát, azzal, hogy a területi egyensúlyi fejlődés főként a tervgazdaságban, állami beavatkozás révén valósult meg; 1990 (illetve még korábbi évek) óta, a kvázi piacgazdasági feltételek között a területi jövedelmi szintekben főként távolodás (differenciálódás) tapasztalható. Az utóbbi tendencia azért nem meglepő, mert a magyar gazdaság a rendszerváltozási

koránt sem érte el azt a fejlettségi szintet, amely után automatikusan kibontakozhatott volna a fejlődés második szakaszára jellemző nivellálódási folyamat.

A differenciálódás ellen az állami területfejlesztési politika – részben a gazdaság gyengesége miatt – nem rendelkezett megfelelő eszközökkel; azok csak a területi gazdasági különbségek még nagyobb elmélyülésének megakadályozására voltak elégségesek. Esetleg fordulatot hozhat az Európai Uniótól nyerhető jövőbeni nagyobb támogatás; ennek kapcsán is meggondolandó azonban, hogy a támogatási eszközöket, még ha az formális eredményeket hozhatna is, szabad-e és milyen mértékig a törvényszerű folyamatok semlegesítésére felhasználni. Ez a kérdés, mint a területfejlesztési politika egyik dilemmája aligha ítélnél meg csupán a régiók közötti gazdasági közelítés (a horizontális egyensúly) oldaláról, mérlegelésbe kell vonni a vertikális egyensúly követelményeit is, amelyekről később részletesen lesz szó.

Visszatérve azonban a régiók (területi egységek) közötti közelítés kérdésére, a rövidebb távlatú dilemmák nem mondanak ellent annak, hogy általánosságban a regionális tudomány legelső kérdésfeltevése (paradigmája) a térbeni társadalmi egyenlőtlenségek köre és azok kezelési módja (*Nemes Nagy* 2003) legyen. A Williamson-hipotézis tartalma azonban jelentősen bővült; az eredeti formájában a területi jövedelmi különbségeket foglalta magában. A térbeni *társadalmi egyenlőtlenségek* kezelése, mint a területfejlesztési politika talán legfontosabb feladata rendkívül bonyolult, tekintettel arra, hogy azok számos elemének területi eltérései – természetüknél fogva – nem küszöbölhetők ki, illetve mérséklésük társadalmilag nem kívánatos. A területfejlesztési politika *végző céljának* karakteres megfogalmazása miszerint: „Az nevezhető korrekciót igénylő társadalmi-területi egyenlőtlenségnek, ami egy adott társadalmi státusú egyén számára *csupán lakóhelye miatt* lényegesen rosszabb életfeltételeket vagy társadalmi mobilitású esélyeket nyújt, mint amilyennel egy hasonló társadalmi státusú egyén egy másik régióban rendelkezik.” (*Enyedi* 1996, 121) Természetes, hogy a jelzett cél eléréséhez a területfejlesztési politikának számos feladatot kell vállalnia, amelyek jelentős részben ugyan nivellációs jellegűek; komplex megítélésükhöz azonban a vertikális egyensúlyi modellt is alkalmazni célszerű.

A társadalom és a gazdaság horizontális térbeni rendeződésén, a térelemek, mint település, vonzáskörzet, régió stb. (*Nemes Nagy* 1998, 87) egymásmellettiségén, vagyis a horizontális egyensúlyi szférán túl a vertikális irány és szféra is definiálható. Ez a társadalmi emberi lét feltételeinek, egyes sajátosságainak, megnyilvánulásainak egymásra épülését modellezi, mint természeti, művi és társadalmi környezet, gazdaság, életmód, értékrend, ideológia (*Bartke* 2001). A jelzett tényezők között kölcsönhatás-jellegű kapcsolatok vannak, azok mennyiségileg és minőségileg meghatározzák egymást. A modell és az általa involvált viszonyok különböző térségi szinteken, földrajzi pontonként, térelemenként stb. vizsgálhatók. A központban az ember, illetve a társadalom áll, reá irányulnak a létfeltételek és belőle indulnak ki a korszerűsítési törekvések, mind az anyagi, mind pedig a szellemi szférára hatóan. Egyensúlyról – ebben a közelítésben – akkor beszélhetünk, ha a tényezők mennyiségi és minőségi összetétele az érintett emberek, társadalmi csoportok számára, a vizsgált térségi kereten belül kedvező életminőséget alapoz meg, valamint, az előzőtől nem

függetlenül, hatékony gazdálkodást tesz lehetővé. Egy-egy lokalizáltan megjelenő és felhasználható tényező mennyiségileg és/vagy minőségileg nem megfelelő volta felborítja a mindenkor (időben és térben változó) vertikális egyensúlyt.

Ha az egyén (társadalmi csoport) szempontjából (l. fentebb Enyedi megfogalmazását) vezetjük le a területfejlesztés végső célját, akkor a kiinduló helyzet vizsgálatakor a horizontális és a vertikális modell a valóság különböző oldalait tárja fel. Ezért együttes alkalmazásuk indokolt. Tekintsük át logikailag, hogy az érdekviszonyoknak milyen szerep jut a kétféle modellben. Könnyen belátható, hogy maguk ama különbségek, amelyek az egyes régiók, vagy más területi egységek (települések, kistérségek, megyék stb.) között fennállnak, a reálszférát, tehát a jövedelem szintjét, az ellátottságot stb., általában az életminőséget tekintve aligha befolyásolják az egy adott településben, kistérségben, régióban települt ember és családjának megélhetési viszonyait. Az a tény, hogy valamely más, alacsonyabb vagy magasabb fejlettségű régióban élő hasonló státusú ember, társadalmi csoport életminősége jobb vagy rosszabb az övéknél, nincs közvetlen hatással a saját viszonyokra. A vizsgálat alanyai tehát közvetlenül nem érdekeltek a régiók közötti különbségek mérséklésében.

Némileg más a helyzet – az anyagihoz képest – a szellemi szférát tekintve. Az életkörülmények területi különbségeinek tudatosulása ronthatja a hátrányos helyzetű területeken élő állampolgárok közérzetét, és elégedetlenségi mozgalmak kialakulásához vezethet. Mindenekelőtt a területileg immobilis társadalmi csoportokban, mivel az elmozdulásra képes és kész, a helyi viszonyaival elégedetlen népesség elvándorolhat, és elvileg ott telepedhet meg, ahol életigényei jobban kielégíthetők (v.ö.: *Enyedi* 1996, 121). A dolgok dinamikáját, jelen esetben a területi egységek között gazdasági közelítést tekintve változhat a kép, erősödhet az egyének, társadalmi csoportok (másodlagos) érintettsége a folyamat által, mégpedig aszerint differenciáltan, hogy az érdekeltek viszonylag fejlettebb vagy elmaradottabb régióban élnek-e. Nyilvánvaló a gazdaságilag kedvező helyzetben lévő területeken élők ellenérdekeltsége a regionális közelítéssel szemben; ezzel ellentétes a hátrányos helyzetű területek társadalmának viszonya a folyamathoz.

Ismét hangsúlyozzuk, hogy megállapításaink demokratikus, (kvázi) piacgazdasági mechanizmust működtető társadalomra vonatkoznak. Tehát a területi fejlődés az egyes emberek, társadalmi csoportok elhelyezkedésében, helyi tevékenységben gyökerezik. A társadalom és a gazdaság, azok különböző elemeinek, tényezőinek területi arányai „spontán” módon, társadalmi beavatkozás nélkül alakulnak ki. A különböző térségek közötti gazdasági stb. különbségek – első közelítésben – a helyi erőforrások mennyiségi, minőségi eltéréseire (bőségére vagy szűkösségére), továbbá azok felhasználásának hatékonyságára vezethetők vissza. Ez utóbbi másodlagos folyamatot táplál, nevezetesen a mobilis erőforrások koncentrációját az azokkal hatékonyan gazdálkodó térségekre, amely tovább növelheti a gazdasági és más különbségeket. A gazdasági szereplő tehát a rendelkezésére álló erőforrások minél jobb hasznosításában érdekelt. Ezek, valamint az egyes emberek, társadalmi csoportok életviszonyait meghatározó tényezők a vertikális egyensúlyi modell segítségével tarthatók fel és elemezhetők. A fejlődés, illetve a területi irányítás korai fázisá-

ban tehát, amíg nem bontakozik ki a területi nivellálódás automatizmusa, erős marad a társadalmi szolidaritás szerepe a hátrányos helyzetű térségeket illetően.

A vertikális egyensúly vizsgálata, szemben a horizontáliséval, nem térségközi, hanem térségeken belüli művelet. Ez utóbbinak nincs térbeni korlátja, elméletileg a különböző (ilyen szempontból számításba vehető) földrajzi pontoktól kezdve, a szórványtelepüléseken, községeken, nagyvárosokon, régiókon, országokon keresztül országcsoportokig alkalmazható. A horizontális egyensúlyi modellnek, amennyiben azt – alapértelmezés szerint – a jövedelmi viszonyok elemzésére használják, alsó térbeni határa a megye vagy a régió, illetve, a modell elemeit tekintve a kistérség. Ennek nemcsak statisztikai, hanem a területi folyamatok jellegében gyökerező okai is vannak, nevezetesen kistérségen belül nincsenek olyan, tartalmilag homogén egységek, amelyekre a területi közelítés fogalma értelmezhető lenne. Ugyanez a helyzet a társadalmi funkciókat térben megosztó települések esetében is.

A vertikális egyensúly elemzésekor egy adott lakóhelyen, telephelyen élő ember, társadalmi csoport, működő vállalat tágran értelmezett környezeti viszonyaiból indulunk ki, feltárjuk, hogy melyek azok a feltételek amelyek az adott vállalat hatékony működéséhez, az emberek kedvező életviszonyaihoz stb. szükségesek. A környezeti feltételek döntően helyi jellegűek, azaz a vállalatok illetve a lakóhelyek közvetlen közelségében helyezkednek el, kisebb részük szélesebb körben jelenik meg, (térbeni) hatásuk azonban a telephelyeken stb. koncentrálódik. A termelésben, szolgáltatásban, az életminőség alakításában – döntően kistérségi szintig – szétszórta elhelyezkedő tényezők, amennyiben azok telephelyi, települési pontokra összpontosulva hatnak, helyi tényezőkné minősülnek. A telephelyen, a lakóhelyen stb. érvényesülő impulzusok természetesen nagyobb térségű körökből is származhatnak, ezek azonban számszerűen elenyészőek, jóllehet hatásuk igen erőteljes lehet, pl. valamely fejlesztési támogatás allokálása egy vállalatra vagy térségi pontra.

Konkrétabban: a vállalkozás telephelyén összpontosulva, egymást erősítve jelenik meg a természeti tényezőknek az infrastruktúra kiépítettségének, a foglalkoztatott emberek szakképzettségének, innovációs készségének és munkamoráljának stb. hatása a gazdasági, szolgáltató tevékenység eredményességére. Az emberek lakóhelyi környezetének minőségét döntően a levegő, a víz, a talaj tisztaságának foka, illetve szennyezettsége, a foglalkoztatási lehetőségek mennyisége és struktúrája (úgy is, mint a jövedelemszerzés forrásai), az épített környezet kapacitásai és minősége, a szolgáltatásokhoz való hozzájutás lehetősége stb. határozzák meg. Mindez újból aláhúzza a telephely szerepét a hagyományos (helyi és regionális) gazdaságban, és kiemeli a központi telephely jelentőségét a globális szférában (v.ö.: *Lengyel-Rechnitzer* 2004, 57). A vertikális irányú, mikroszférára kiterjedő vizsgálat mezo- (és makro-) szintű megfelelője a gazdálkodás feltételeinek, az életminőség tényezőinek stb. feltárása települési, kistérségi, megyei, regionális stb. szinteken belül. A „helyi szint” kiterjedése tehát változik; a megnevezés itt azt jelenti, hogy az adott terület „belső”, vertikális összefüggéseit vizsgáljuk, más térségektől függetlenül.

Az alkalmazott módszerek

Vizsgálatunk kiterjed a horizontális és a vertikális egyensúly alakulására is, a súlyt azonban az utóbbira helyezzük. A területközi (horizontális) elemzés természetesen azonos tartalmú társadalmi tényezőkre vonatkozhat, azt lehet vizsgálni, hogy a különböző területi egységekben mekkora a jövedelem szintje, az egyes szolgáltatási kapacitások abszolút és viszonylagos nagysága stb., és a területileg eltérő adatok elemzésével vonhatók le következtetések, az adott homogén elemekre vonatkozóan. Ez a módszer alkalmatlan a minőségileg eltérő tényezők területi kapcsolatának vizsgálatára. Így van ez akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy rendkívül gazdag módszertani apparátus áll rendelkezésre a heterogén elemek egyes csoportjainak összevonására és az e mutatók által keltett új minőségek elemzésére. Az egyes területeken megvalósult, egy-egy tényezőt illető változást kifejezhetjük a hagyományos dinamikus mutatóval. Amennyiben egy-egy tényező területi egységek szerinti dinamikáját, illetve azok eltéréseit vizsgáljuk, az eredmény közvetlenül értelmezhető és értékelhető, mivel áttételek nélkül világossá válik, mely térség lett relatíve gazdagabb vagy szegényebb az adott tényezőben.

Bonyolult a helyzet a (változó) „helyi” szintekre épülő vertikális vizsgálat esetében. Itt ugyanis eltérő minőségek statikus mennyiségi kapcsolatát kívánjuk feltárni és értékelni. Ez utóbbihoz azonban hiányzik az a – „helyi” szinttől függően is változó – mérce, amely az értékelés alapja lehetne. Ráadásul a keresett, tényezők közötti mennyiségi viszony önmaguk minőségétől függően is változik. A hiány úgy hidalható át, hogy valamely tényezőt (pl. a népességszámot, gazdasági fejlettséget stb.) független, mászt függő változónak tekintünk, és viszont, illetve mérjük a közöttük levő kapcsolat szorosságát. Viszonylag teljes áttekintést a jelzett szférában korrelációs mátrix kidolgozásával nyerhetünk, amely táblázatba foglalja a tényezők (változók) páronként számszerűsített kapcsolatait, Hipotézisünk szerint a tényezők közötti kapcsolat szorossága kifejezi a vertikális egyensúly elemeit (pl. a népességszám és a fajlagos jövedelmek területi kapcsolata a vertikális gazdasági egyensúly egyik fő mutatója lehet). Ezt azért is tehetjük, mert a területi szerkezet – különböző aggregátsági fokon megjelenő tényezői között logikai (és tapasztalati) egymásra hatás van, amelynek mértékét és irányait a korrelációs együttható számértéke kifejezheti. Mikroökonómiai szinten, amikor egy vállalat vagy egy ember (embercsoport) megtelepedésének „helyi” feltételeit vizsgáljuk akkor a „vertikális” kapcsolatok természetes mutatókkal is kifejezhetők. Pl. a vállalkozó számára az üzemelepipítéshez rendelkezésre áll-e a szükséges nagyságú és minőségű terület, beszerezhető-e racionális feltételek mellett a termelési eszközök, van-e mozgósítható, szakképzett munkaerő, az értékesítési lehetőségek (a terméket vagy szolgáltatást felvevő piac) megfelelőek-e. Mezo- és makroszinten azonban az ilyen típusú mérlegeléshez korlátozottak a lehetőségek.

Vizsgálatainkat regionális és megyei szinten végeztük. Az első – mint látni fogjuk – fokozottan kísérleti jellegű; azért végeztük el, mert a területi egységek kis száma többoldalú közelítést tesz lehetővé, és a lehetséges fenntartások ellenére bizonyos

módszertani tanulságul szolgálhat. Számításainkban általánosságban a KSH-tól közvetlenül megszerezhető adatokra támaszkodtunk (Területi Statisztikai Évkönyv 1997. és 2003. évi köteteiben foglalt adatok). Egy esetben tértünk el: a jövedelemtermelés és -felhasználás regionális szintű számításakor. A felhasználás becsléséhez a KSH különkiadványából („Bruttó hazai termék 2002”) indultunk ki, amely országos összesítésben, de tételek szerint részletezve közli a GDP felhasználásának adatait. Ezt kombináltuk a 2003. évi évkönyvben megyékre, illetve régiókra bontott beruházási és háztartási jövedelmekkel, valamint kiegészítettük a becsült kormányzati és önkormányzati kiadásokkal, illetve társadalmi juttatásokkal.

A vizsgálatok szintjei

A mikro-szintű vertikális vizsgálat, amelyre tulajdonképpen a telephelyválasztás módszere is épül – a megközelítés logikáját tekintve – kiterjeszhető mezoszintre is. Ez esetben viszont sérül a pontosság. Ha pl. egy települést vizsgálunk, akkor aggregált elemzés tárgya lehet – a népesség számából, kormegoszlásából és egyéb ismérvekből kiindulva – a szükséges szolgáltatási kapacitások nagysága, mint a lakások, osztálytermék, háziiorvosi rendelők stb. száma. Ilyen vizsgálathoz általában népességszámra vagy népességcsoportra (1 főre, 1000 főre stb.) jutó normákat szoktak alkalmazni. Kis vagy közepes nagyságú településben az így kapott szükségleti számok – feltételezve a módszer korrekt használatát – jól tükrözik a valóságot, elsősorban akkor, ha az intézmények megközelíthetősége nem kíván túlzott időráfordítást az igénybe vevőktől. Nagylétszámú és nagy térbeni kiterjedésű település esetén a település egészére számított szolgáltatási (kapacitás-)igény kielégítése torzulhat, pl. azért, mert több, azonos rendeltetésű intézményt eltérő megközelítési feltételek mellett lehet igénybe venni, így egyesek kapacitása kihasználatlan marad, mások túlszűfolttá válnak. A vizsgálati térség növekedésével a torzulás fokozódik. Vegyünk pl. egy kistérséget, amely 20 közigazgatási településből áll. A kistérségre számított átlagos lakásellátottsági mutató például szakmai célra használhatatlan, mivel a települések egy részében lakáshiány, másutt pedig felesleg lehet; a különböző előjelű adatok az átlagban egymást kiolthatják. A sort folytatva, az egyre nagyobb térségre kiszámított átlagok egyre megbízhatatlanabbá válnak a tervezés számára.

A naturális, vagy normatív ellátottsági mutatók alkalmazásából adódó másik hibaforrás a lehetséges horizontális összehasonlításból adódik. Ha pl. megyei szinten egybevetjük a fajlagos kiskereskedelmi kapacitásokat, illetve forgalmat és viszonyítjuk azokat a normatív értékekhez, majd közvetlenül következtetünk a fejlesztési támogatások területi megosztására, figyelmen kívül marad, vagy a szóban forgó gazdasági jelenség megyei értékei semmilyen logikai vagy gyakorlati kapcsolatban sincsenek egymással; azok alakulása sokkal inkább térségen belüli tényezőktől, mint a népesség jövedelem termelése, szerkezete stb. függ. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kifogásolt módszereket haszontalanoknak tekinthetjük, vi-

szont felhívja a figyelmet azok körültekintő használatára. Azt is jelzi továbbá, hogy különböző területi szinteken álló egységek vertikális elemzése változó módszereket kíván; a területi skálán felfelé haladva csökken a naturális mutatók alkalmazásának határfoka, és magasabb szinteken minőségileg más típusú, összevont módszerek alkalmazása célszerű, olyanoké amelyek összhangban vannak a döntési kompetenciákkal is. A nagyobb térségek (országok) középszintű elemekre (megyékre, régiókra) osztott vertikális vizsgálatának hagyományos módszerei helyett, vagy mellett is újabb eljárások alkalmazása célszerű, amelyek közül egyet e tanulmány mutat be.

Regionális szint

Ha elemzésünket a területi szerkezet tényezőinek kapcsolatára, a kapcsolatok szorosságára helyezzük, akkor egy-egy jellemző számot kapunk (korrelációs együttható), amelyek a vizsgálatba vont nagyobb térség (jelen esetben az ország) strukturális viszonyait jellemzik, és nem adnak közvetlen választ a vizsgálati elemek (a régiók és a megyék) belső összefüggésére. Az így „eltűnt” információ később magasabb szinten pótolható, sőt a hiányért a nagyobb térség területi szerkezetének a korábbiaknál mélyebb feltárása ad kárpótlást. Az ország területi szerkezetének regionális szintű vizsgálatát hét tényezőre alapoztuk, amelyek megfelelnek a vertikális egyensúlyi modell (Bartke 2001) fő tényezőinek; igaz ugyan, hogy az értékrend és az ideológia tartalmi azonosítására nem találtunk statisztikai mutatót. (Ezek számszerűsítéséhez mélyebb vizsgálatok, szociológiai felvételek szükségesek.) Az alkalmazott változók a területi szerkezeti tényezőknek csak tört részét és egysíkúan ragadják meg. A tanulmány módszertani jellege azonban ilyen korlátok mellett is lehetővé teszi az alkalmazás lehetséges eredményeinek érzékeltetését. Figyelembe kell venni, hogy a szerkezeti tényezők száma tetszőlegesen szaporítható (itt a statisztikai felmérés korlátai szabnak határt), és a mélyebb információt nyújtó szerkezeti résztényezők egy-egy főtényező köré csoportosíthatók, gazdagítva annak tartalmát. (Így pl. a gazdasági tényezőhöz sorolható a GDP, mint fő mutató, továbbá az alkalmazásban állók száma, az egy alkalmazottra jutó GDP, a működő vállalkozások száma stb.).

Tanulmányunkban a terület nagyságával reprezentáljuk a természeti tényezőt, a lakásállománnyal a művi környezetet, a népességszámmal a társadalmat, az alkalmazásban állókkal és a GDP-vel a gazdaságot, a mezőgazdasági alkalmazottak, illetve a fizikai foglalkozásúak számával az életmódot. Ez utóbbi elsősorban a mezőgazdasági alkalmazottak számával, mint közvetett mutatóval jellemezhető, tekintettel a mezőgazdasági termelés területhez, éghajlathoz, biológiai ciklusokhoz való kötöttségére és más feltételekre, amelyek sajátos arculatot adnak a munkának, az időfelhasználásnak, a fogyasztásnak, a szokásoknak stb. (1. táblázat). A jelzett szerkezeti változók alapján korrelációs mátrixot állítottunk össze, amely számszerűsíti a tényezők páronkénti szorosságát (2. táblázat).

1. TÁBLÁZAT
A területi szerkezet néhány tényezője 2003
(Some Factors of Spatial Structure 2003)

Régió	Terület (ezer km ²)	Lakásáll. (ezer db)	Népesség (ezer fő)	Alk.- ban állók (ezer fő)	GDP (2002) (Mrd Ft)	Mezőg.-i alk. (ezer fő)	Fizikai fogl. (ezer fő)
K.Magy.-o	6,92	1244	2825	947	7636	10	388
K.Dun.túl	11,12	427	1114	292	1631	14,4	171
Ny.Dun.túl	11,33	396	1004	301	1713	13,5	178
D.Dun.túl	14,17	389	989	229	1194	17,3	120
É.Magy.-o	13,43	501	1289	274	1357	9,3	146
É.-Alföld	17,73	595	1554	341	1653	20,2	182
D.-Alföld	18,33	582	1367	313	1556	21,9	169
Orsz.össz.	93,03	4134	10142	2697	16740	106,6	1354

Forrás: Saját számítás.

2. TÁBLÁZAT
Korrelációs mátrix
(Correlation Matrix)

	Terület	Lakásáll.	Népesség	Alk.- ban	GDP	Mezőg.alk.	Fizikai fogl.
Terület		-0,50789	-0,493290	-0,65711	-0,70610	0,826135	-0,66531277
Lakásáll.			0,996651	0,978372	0,962699	-0,32994	0,960530933
Népesség				0,970898	0,951780	-0,33334	0,954281774
Alk.-ban					0,996577	-0,42544	0,992023838
GDP						-0,46474	0,985611985
Mezőg.alk.							-0,414942353
Fizikai fogl.							

Forrás: Saját számítás.

Első rátekintésre szembevetendő a területi szerkezet egyik alapsajátossága, nevezetesen, hogy a terület nagysága és a többi mutató között, a mezőgazdasági alkalmazottak számát kivéve negatív a kapcsolat, erőssége pedig általában közepesnél nagyobb. Ez elsősorban a nem mezőgazdasági tevékenységek térbenileg koncentrált megjelenésére utal, másodsorban arra, hogy a területnek, mint gazdasági erőforrásnak a kihasználása alacsony fokú. A mezőgazdasági alkalmazottakkal jelzett, közepesnél szorosabb pozitív kapcsolat (0,8 felett) is további tartalékokat jelez. A mezőgazdasági termelés viszonylag alacsony jövedelemtermelő képessége is ludas abban, hogy a GDP és a terület nagysága között közepesnél erősebb a negatív kapcsolat, jöllehet ebben más tényezők is szerepet játszanak (az egyes területek relatív alkalmassága a mezőgazdasági termelésre). A korrelációs mátrix – a területtel és a mezőgazdasági alkalmazottakkal összefüggő negatív kapcsolatokon túl – pozitív és szoros értékeket mutat. Bizonyos fokig eltér a többitől a népességszám és a GDP közötti 0,95-ös szorosság, amely a területi szerkezet egyik fő egyensúlyi mutatója. Ezért ezzel a 3. táblázatban részletesebben foglalkozunk.

3. TÁBLÁZAT
A népesség és a jövedelem változása
(Change in Population and Income)

Régió	Népesség 1000 fő		Dinamika	GDP milliárd Ft		Dinamika
	1997	2003	2003/1997	1997	2002	2002/1997
K.Magy.-o	2867	2825	98,0	3603	7636	211,9
K.Dun.túl	1113	1114	100,1	899	1631	181,4
Ny.Dun.túl	992	1004	101,2	879	1713	194,9
D.Dun.túl	986	989	100,3	646	1194	184,8
É.Magy.-o	1284	1289	100,4	729	1357	186,1
É.-Alföld	1535	1554	101,2	894	1653	184,9
D.-Alföld	1358	1367	100,7	892	1556	174,4
<i>Orsz.össz.</i>	<i>10135</i>	<i>10142</i>	<i>100,1</i>	<i>8542</i>	<i>16740</i>	<i>195,9</i>
Korreláció-szorosság: népesség/GDP 1997			0,9595			
Korreláció-szorosság: népesség/GDP 2003			0,9518			
A dinamikák korreláció-szorossága			-0,7092			
Korreláció-szorosság: Term./Felh.			0,9933			

Forrás: Saját számítás.

A gazdaság térbeni elhelyezkedésének, a megoszlás viszonylag koncentrált vagy decentralizált jellegének egyik fő mutatója, vertikális egyensúlyi komponense lehet a jövedelemtermelés (GDP) népességhez viszonyított területi elhelyezkedése és annak változása. A két szerkezeti tényező térbenileg döntően párhuzamos alakulását mutatja a szoros korrelációs kapcsolat, 1997-ben és 2002–2003-ban egyaránt, miközben a népesség térbeni megoszlását bizonyos stabilitás, a jövedelem termelését pedig erőteljes dinamika jellemezte. Itt meg kell jegyeznünk, mint olyan körülményt, amely hozzájárult ez utóbbi dinamikához, hogy a GDP értéktípusú mutató, amelyben az árváltozások hatása is megjelenik, továbbá kézenfekvőbb volna volumenindex alkalmazása; e keretekben azonban nem volt mód az árváltozások hatásainak kiszűrésére. Továbbá a mennyiségi teljesítményeket a (tisztajövedelem) elvonási technikák változásai is torzíthatják. A számítások ilyen típusú korrigálása pontosíthatja az eredményeket.

Mindezekkel együtt értelmezhető a két szerkezeti tényező (a népesség és a GDP) kapcsolatának változása; 2003-ra 1997-hez képest a korreláció szorosság – bár alig érzékelhetően – csökkent, amely itt a gazdaság viszonylag koncentrált fejlődésére utal. Ezt a következtetést erősíti meg a népességi és GDP dinamikák közötti negatív előjelű és közepesenél erősebb korreláció-szorosság. A népesség alig változott arányai mellett a GDP a vizsgált időszak alatt 196%-ra nőtt országosan. Régiók szerint viszont úgy differenciálódott a kép, hogy a gazdaságilag legfejlettebb régiók az országos átlagnak megfelelő vagy annál magasabb ütemben fejlődtek (Nyugat-Dunántúl, Közép-Magyarország), ugyanakkor a kevésbé fejlettek országos átlag alatti dinamikát mutattak. A jelzett ütemkülönbségek egyértelműen a jövedelemtermelésnek a népesség elhelyezkedéséhez viszonyított koncentráltodásához vezettek.

Kísérletet tettünk – és erre csak regionális szinten volt mód a publikus statisztikai adatok alapján – a jövedelemtermelés és -felhasználás becslésére, illetve össze-

hasonlítására (itt ismét fel kell hívni a figyelmet az előző bekezdésben jelzett hibaforrások esetleges torzító hatására). A felhasznált adatokat tekintve a GDP megyei és régiószintű bontásban rendelkezésre állt, a régió-szintű felhasználási adatokat pedig a már jelzett forrásmunkák adatainak kombinálásával becsültük. Ami az eredményeket illeti: Közép-Magyarország tetemes jövedelemtermelési többletet realizált; Nyugat-Dunántúlon a jövedelemtermelés és -felhasználás kiegyenlített volt (némi termelési többlettel), a többi régióban azonban a felhasználás – esetenként igen nagy mértékben – meghaladta a termelést. Ilyen szempontból különösen kedvezőtlen Észak-Alföld helyzete (4. táblázat).

4. TÁBLÁZAT

Jövedelemtermelés és felhasználás (2002, Mrd Ft)
(*Production and Usage of Income 2002, Mrd HUF*)

<i>Régió</i>	<i>GDP term.</i>	<i>Beruházás</i>	<i>Házt. jöved.</i>	<i>Korm. felh.</i>	<i>Társ. juttat.</i>	<i>Felh. össz.</i>	<i>Term. felh.</i>
K.Magy.-o	7636	1473	2928	950	671	6022	1614
K.Dun.túl	1631	516	958	125	265	1864	-233
Ny.Dun.túl	1713	487	846	122	241	1696	17
D.Dun.túl	1194	359	800	121	233	1513	-319
É.Magy.-o	1357	441	914	159	305	1819	-462
É.Alföld	1653	472	1218	183	368	2241	-588
D.Alföld	1556	395	1102	153	322	1972	-416
<i>Orsz.össz.</i>	<i>16740</i>	<i>4143</i>	<i>8766</i>	<i>1813</i>	<i>2405</i>	<i>17127</i>	<i>-387</i>

Forrás: Saját számítás.

Megyei szint

E vizsgálatokba bevontuk a régiószintűnél szerepeltett vertikális szerkezeti tényezőket, részben azért, hogy összehasonlíthassuk a kétféle eredményeket, ezen túl azonban szaporítottuk is a tényezők számát a kapcsolatok mélyebb elemzése végett. Ezt a célt szolgálja az is, hogy a vizsgált időszak kezdő és befejező évére is számítottunk korreláció-szorosságot; ez a periódus alatti folyamatokba is ad bizonyos betekintést.

Elemzésünkben a társadalmat, illetve a gazdaságot helyezve a központba, e két fő tényező kapcsolatának vizsgálata mellett további kiegészítő változókat és fajlagos mutatókat vonunk be abba (az alkalmazásban állók, a regisztrált munkanélküliek mellett a gazdasági fejlettség, valamint az élőmunka-termelékenység mutatóját). Ezt követően elemezzük a lakásállomány, a közművi felszereltség, a közműöllő kapcsolatának alakulását, amelyek munkánkban a művi környezetet (infrastruktúra) jelenítik meg (illetve következtetést engednek meg bizonyos értékrendi kérdéseket illetően). Ugyancsak az infrastruktúra körébe tartozónak tekintjük a működő kórházi, egyetemi-főiskolai, kutató-fejlesztő kapacitásokat, részben az azokat kitöltő létszámok alapján. Az életmódot, mint szerkezeti tényezőt részben a fizikai foglalkozásúak, főként azonban a mezőgazdasági alkalmazottak képviselik. Végül a természeti környezet egy oldalát a terület nagysága jelöli.

A társadalom és a gazdaság területi kapcsolatai

A népességgel leegyszerűsítve reprezentált társadalom és a gazdaság a területi szerkezet központi tényezői, kapcsolatukat ezért is fokozott figyelem kíséri. Ha minősíteni kívánjuk a gazdaság területi elhelyezkedését, pl. hogy az viszonylag koncentrálnak vagy decentralizálnak stb. tekinthető e, akkor egyik, ha nem a legjobb viszonyítási alap a társadalom területi megoszlása. Lehet természetesen más elveket is alkalmazni, pl. a fizikai térhez viszonyítani a gazdaság területi elhelyezkedését; az ilyen vizsgálatból adódó következtetési lehetőségek azonban meglehetősen szűkkörűek vagy áttételeken keresztül hasznosíthatók. A társadalom és a gazdaság viszonya sokoldalú és gazdag tartalmú azért is, mert a társadalmi lét anyagi feltételeinek döntő többségét a gazdaság hozza létre, de az az anyagin túl kisugárzik a társadalom szellemi szféráira is. A mindennapi kapcsolat – bizonyos határok között – az együttes települést is kikényszeríti, jóllehet az említett korlátok bizonyos szempontokból tágulóban vannak.

5. TÁBLÁZAT
Megyei egyensúlyi mutatók
(Indexes of County Balance)

<i>Megye</i>	<i>Népességszám</i> <i>(ezer fő)</i>		<i>Dinam.</i> <i>(%)</i>	<i>GDP Mrd Ft</i>		<i>Dinam.</i> <i>(%)</i>
	<i>1997</i>	<i>2002</i>		<i>1997</i>	<i>2002</i>	
Budapest	1861	1740	93,5	2950	6043	204,8
Győr-M.-S.	425	435	102,6	391	851	217,6
Vas	269	269	100,0	259	436	168,3
Fejér	427	429	100,5	420	665	158,3
Kom.-E.	310	317	102,3	225	482	214,2
Pest	1006	1089	108,3	653	1593	244,0
Zala	298	299	100,3	229	426	186,0
Veszprém	376	375	99,7	254	484	190,6
Tolna	247	250	101,2	175	322	184,0
Csongrád	422	428	101,4	320	542	169,4
Baranya	405	406	100,2	273	497	182,1
Heves	326	327	100,3	198	394	199,0
Hajdú-B.	546	552	101,1	351	666	189,7
Bács-K.	537	546	101,7	331	608	183,7
Somogy	334	337	100,9	198	375	189,4
Jász-N.-Sz.	417	419	100,5	264	464	175,8
BAZ.	739	749	101,4	433	766	176,9
Békés	399	399	100,0	241	406	168,5
Nógrád	219	221	100,9	98	197	201,0
Szabolcs-Sz.	572	588	102,8	279	523	187,5
<i>Összesen</i>	<i>10135</i>	<i>10175</i>	<i>100,4</i>	<i>8541</i>	<i>16740</i>	<i>196,0</i>

Forrás: Saját számítás.

A társadalom (népesség) és a gazdaság elsődleges viszonyát számszerűsítő korrelációs együttható (a népesség és a GDP között) szoros kapcsolatot mutat (5. és 10. táblázat). Az együttható értéke 1997 és 2002 között csökkent (0,937-ről 0,920-ra). Ez országos viszonylatban, egyebek mellett a gazdaságnak a népesség területi elhelyezkedésétől, kis mértékben bár, de kimutatható függetlenedését, itt koncentrációját jelzi. Ha megvizsgáljuk a horizontális egyensúly alakulását is (5. táblázat), akkor ez a következtetés, a régiószintű vizsgálat eredményeihez hasonlóan megerősíthető. A népesség száma 1997 és 2002 között országosan szinten maradt, ez alatt a GDP nagysága közel megduplázódott. A területi arányok a népesség esetén alig változtak, ugyanakkor a gazdaság az országos átlagnál gyorsabban fejlődött a gazdaságilag fejlettebb megyékben, illetve Budapesten (elsősorban Pest, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom megyék és a főváros fejlődési üteme emelkedett ki), a kevésbé fejlett területek dinamikája egy-két kivételtől eltekintve az átlagos szint alatt maradt. Mindez megerősíti azt a korábbi feltételezést, hogy a gazdaság a vizsgált időszak alatt területileg tovább koncentrált. A számítások egyértelműen mutatják az ilyen szempontból „nyertes”, illetve „vesztes” területi egységeket. Ha Budapest nélkül vizsgáljuk a társadalom és a gazdaság területi kapcsolatának szorosságát (10. táblázat, 11–12. sorszám), a korrelációs együttható lazább viszony mellett kis mértékű növekedést mutat, ami annak a jele, hogy a főváros nélküli térben a két tényező közötti vertikális egyensúly javult. Más oldalról viszont a Budapesttel együtt számított szorosabb kapcsolat arra utal, hogy a főváros és vidék gazdasága kölcsönhatásban van, a két tér külön-külön kezelése hibaforrásokat rejt magában. További gazdasági mutatókat tartalmaz a 6. táblázat.

Az előbbiektől gyökeresen eltérő eredményeket kapunk, ha a társadalom és a gazdaság térbeni elhelyezkedését nem egymáshoz, hanem külön-külön a területhez („fizikai térhez”) viszonyítjuk. A területnagyság és a népességszám között csökkenő intenzitású, negatív előjelű gyenge kapcsolat mutatkozott a vizsgált időszakban, ugyanakkor sajátos, hogy a Budapest nélküli országterületen ez a viszony közepesenél erősebb, és pozitív előjelű volt, és ugyancsak érzékelhető csökkenést jelzett. (10. táblázat, 3–4. sorszám). E sajátos vonások arra utalnak, hogy Budapest elhagyásával az ország területi struktúrája, mint vizsgálati tárgy alapjaiban megváltozik. Figyelemre méltó az is, hogy a regionális szinten kimutatott korrelációs együttható értéke (-0,49) sokkal alacsonyabb volt a megyei szintű értéknél (2. táblázat). Vagyis ebben az összefüggésben kifejezésre jut, hogy a népesség a térségi szint növekedésével a rendelkezésre álló terület relatíve csökkenő részét veszi igénybe, illetve az igénybevétel csökkenése lassuló mértékű. A terület és a gazdaság kapcsolatát vizsgálva is hasonló következtetésre juthatunk. Ez esetben is sajátos, hogy a lényegileg közepes erősségű korrelációs együttható, amely az ország teljes területére számítva negatív előjelű, Budapest elhagyásával pozitívvá vált. (10. táblázat, 5–6. sorszám).

6. TÁBLÁZAT
Gazdasági mutatók
(Economical Indicators)

Megye	Alkalm.-ban 1000 fő		GDP/alkalm. millió Ft		Műk. vállalk. 1000 db		GDP/fő millió Ft
	1997	2003	1997	2002	1997	2003	2002
Budapest	650	736	4,54	8,21	215	250	3,49
Győr-M-S.	110	133	3,55	6,4	31	40	1,94
Vas	76	85	3,41	5,13	16	20	1,63
Fejér	103	117	4,08	5,68	27	34	1,55
Kom.-E.	66	82	3,41	5,88	21	26	1,53
Pest	139	212	4,69	7,51	73	97	1,45
Zala	74	83	3,14	5,13	23	26	1,43
Veszprém	87	93	2,92	5,2	25	31	1,31
Tolna	54	56	3,24	5,75	15	19	1,29
Csongrád	92	105	3,48	5,16	32	35	1,27
Baranya	84	97	3,25	5,12	29	33	1,23
Heves	64	74	3,09	5,32	18	23	1,21
Hajdú-B.	112	126	3,13	5,29	32	39	1,21
Bács-K.	103	121	3,21	5,02	35	40	1,11
Somogy	68	76	2,91	4,93	23	25	1,11
Jász-N.-Sz.	86	96	3,07	4,83	22	26	1,11
BAZ	151	158	2,87	4,85	34	43	1,03
Békés	79	88	3,05	4,61	22	25	1,02
Nógrád	40	42	2,45	4,69	10	13	0,9
Szab.-Sz.	96	118	2,88	4,43	29	38	0,9
<i>Összesen</i>	<i>2334</i>	<i>2698</i>	<i>3,17</i>	<i>6,2</i>	<i>734</i>	<i>883</i>	<i>1,65</i>

Forrás: Saját számítás.

A területi versenyképesség vizsgálata (11. táblázat)

Az utóbbi másfél évtizedben fokozott szakmai figyelem irányul az egyes területek, települések versenyképességére. A témakör korábban sem volt ismeretlen, kísérletek is történtek egyes oldalainak kifejezésére. Egyebek mellett új ösztönzést adott, a témakör művelésére az Európai Unió ama törekvése, hogy az integráció a világ legversenyképesebb térsége legyen. Az irányítók a területi versenyképesség sajátos mutatóját dolgozták ki, amely az élőmunka-termelékenység mellett magába ötvözi a foglalkoztatottság fokát is. Ezt a felfogást a kutatók számottevő csoportja osztja (Lengyel 2003; Barna–Molnár–Juhász 2005 stb.). Kétdimenziós jellege (és bizonyos elvi fenntartások) miatt e munkában nem tudjuk az egyébként tetszetős konstrukciót felhasználni. Számításunkban így csak az élőmunka-termelékenység (GDP/alkalmazásban állók) meglehetősen egysíkú mutatóját alkalmazhatjuk. Hozzá

kell tenni ehhez, a területi versenyképesség-számítások általános hiányossága, hogy lényegileg csak egy erőforrást (a munkaerőt) számszerűsítene, a többitől el kell tekinteniük. A számítások főként a tőkeforrások megjelenítésének hiánya miatt torzulnak; ennek közvetlen oka, hogy a vonatkozó adatok a statisztikákban nem jelennek meg. A területi versenyképesség központjában is az erőforrásokkal való gazdálkodás hatékonysága áll; az a térség, amely az előbbieket magas szintű kihasználását teszi lehetővé és valósítja meg a vállalatok gazdálkodásán keresztül, további erőforrásokat vonz magához és fenntartja a folyamatos fejlődést. Ez pedig a térségek versenyképességének legfőbb megnyilvánulása, így mércéje is lehet.

Visszatérve elemzésünkhöz a gazdasági fejlettség (GDP/fő) és az élők munkatermelékenység (GDP/alkalmazásban állók) közötti kapcsolat a vártnál gyengébb (2002-ben országosan: 0,83; Budapest nélkül 0,68). (10. táblázat 26. sorszám). Az utóbbi színvonal lényegesen kisebb mértékben differenciált, mint az előbbié. (Az élők munkatermelékenység megyei szélső értékek közötti különbsége 2002-ben 1,8-szeres volt, a gazdasági fejlettségé pedig 3,9-szeres). A termelékenység ilyen megyeközi alakulása kétarcú jelenség; kedvező, hogy a munkaerőforrások hasznosulása relatíve kiegyenlített, amely pozitív módon hat a jövedelmek térbeni közelítésére, ugyanakkor az alacsonyabb termelékenységű és helyi szükségletet kielégítő profilok bizonyos szűkösségére utal, amelyek pedig lényegesen nagyobb szerepet játszhatnak a munkanélküliség mérséklésében.

Kísérletképpen számítást végeztünk a 2002. évi adatok alapján az élők munkatermelékenység modellszerű alakulására a gazdasági fejlettség függvényében. Ez számítástechnikailag azt jelenti, hogy meghatároztuk a tényadatokhoz illeszkedő lineáris regressziófüggvényt ($y=1,38x+3,54$), amelyet a független változó (GDP/fő) 2002. évi adataira megoldva megkaptuk a függő változó (GDP/alkalmazásban állók) regresszió szerinti értékeit. (11. táblázat). Ezek, valamint az élők munkatermelékenység 2002. évi tényadatainak különbségei mutatják az ország területi egységeinek versenyképességi tartalmait (és hiányait) – a számítás adott korlátai mellett – a magyar gazdaság feltételei által generált térben. A kapott eredmények, az előzetes elképzelésekhez képest részben váratlanok. Mindenekelőtt a fővárost jellemző regressziós értéknek (mint termelékenységi követelménynek) a ténylegest kis mértékben meghaladó szintje. Ez főként azzal függhet össze, hogy a számításban elszakítottuk egymástól a két, szervesen együttműködő térséget, Budapestet és Pest megyét. Az utóbbi terület termelékenységi tényadata viszont messze meghaladja a követelményértéket (7,51 kontra 5,54). A „normatív” termelékenységi szintet főként néhány, a fejlettségi rangsor első felében található megye „teljesíti túl” (Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, a már említett Pest és Tolna); ezeken kívül figyelemre méltó Heves és Hajdú-Bihar megyék relatíve magas termelékenységi mutatója. Nem éri el a normatív színvonalat Vas, Zala és Veszprém megye, valamint a fejlettségi rangsor második felében elhelyezkedő megyék többsége.

A bemutatott regresszió-analízisben a horizontális és a vertikális (egyensúlyi vizsgálat) összekapcsolása megvalósul, mivel a vizsgálati egységek mint két-két (területi) tényező elemei egyaránt rendelkeznek a két tényező tulajdonságaival. Ez a kettős minőség úgy jelenik meg, hogy a megyék az analízis által keltett lineáris

térben két-két koordinátával rendelkező elemként helyezkednek el. A koordináták hossza a tulajdonságok egymáshoz való (mennyiségi) viszonyát fejezi ki az adott elemekben. Az utóbbiak csoportosíthatók úgy, hogy a bennük lévő két tulajdonság mennyiségi viszonya szabályszerű maradjon, amely normatívának tekinthető, miközben a koordináták hossza változik. E térbeli csoportosításból, amely lineáris stb. függvényként formalizálható, le lehet olvasni, hogy az egyik tulajdonságot hordozó mennyiséghez az elemek szabályszerűen mekkora másik tulajdonsága tartozik.

A művi környezet (infrastruktúra) főbb kapcsolatai

A területi szerkezeti modellnek a természeti környezet utáni második alaptényezője a művi környezet, amelyet többnyire az infrastruktúra fogalmával azonosítanak. Kétségtelen, hogy a két fogalom jelentősen átfedi egymást, de nem felel meg teljesen egymásnak. Az eltérés mértéke attól is függ, hogyan definiáljuk magát az infrastruktúrát. A terminológiai vitának itt azért sincs helye, mert a továbbiakban a művi környezet néhány olyan altényezőjének kapcsolatait vizsgáljuk, amelyeknek az infrastruktúrához tartozását kevésbé vitatják.

A lakásállomány területi elhelyezkedése logikailag meghatározó kapcsolatban van a népesség és a gazdaság térbeni megjelenésével. Így a várakozásnak megfelelően a terület nagyságával gyengén negatív kapcsolatot mutat, Budapesttel együtt számítva, a népességszámhoz és a GDP-hez hasonlóan. Budapest nélkül viszont a közepesnél erősebb és pozitív a kapcsolat; ebben, még ha az kismértékben gyengült is, a két altényező közötti egyensúlyhoz lényegesen közelebb álló állapot tükröződik. (10. táblázat, 1–2. sorszám). A lakásállomány műszaki felszereltségének és minőségi színvonalának rendkívül fontos mutatója a közüzemi víz- és csatornahálózatba való bekapcsoltság, amely az előbbieken túl környezetvédelmi tartalommal is rendelkezik. Az utóbbi évtizedekben a vízellátás, illetve -hálózat fejlesztése gyorsabb volt a csatornázásánál, illetve a szennyvíztisztításánál; a vízhálózatba, másrészt a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya között korábban erőteljesen nőtt, a vizsgált időszakban pedig csökkent a különbség, de jelenleg is tetemes (7. táblázat). A kettő közötti differenciát nevezzük közműollónak (8. táblázat). Ez a GDP-vel, 1997-ben szoros, 2002-ben pedig közepes erősségű negatív kapcsolatot jelzett az ország egész területére számítva, ugyanakkor a Budapest nélküli térségre nem mutatott kapcsolatot egyik időpontban sem. (10. táblázat, 9–10. sorszám).

Az összefüggések meglehetősen bonyolultsága miatt célszerű e kérdést jobban körüljárni. A közműolló társadalmi értékelés szempontjából negatív fogalom, mivel azt jelzi, hogy a szennyvizet a lakásingatlanok milyen hányadáról nem vezetik el és tisztítják meg, tehát milyen mértékű a potenciális helyi talajszennyezés. Természetes, hogy a szennyvíz elszállítása csak annak megtisztításával együtt oldja meg a problémát. Köztudott azonban, hogy a tisztító kapacitások a csatornával összegyűjtött szennyvizek mennyiségéhez képest is szűkösek. Ilyen konkrét vizsgálathoz az adatok hiányában nem volt mód. Visszatérve a közműollóhoz, a GDP-vel mutatott (szoros vagy közepes) negatív kapcsolat pozitív értékelést kap, ugyanis azt jelenti, hogy minél magasabb az adott terület realizált jövedelme, annál kisebb a közműolló. Figyelemre

méltó azonban, hogy a közműolló és a GDP (egyébként negatív irányú kapcsolata) 1997 és 2002 között gyengült. Ez azt jelenti, hogy a csatornázás valamelyest függetlenebbé vált a jövedelemszinttől, tehát más értékrendi motívumok is hatni kezdtek. A folyamat gazdasági tartalma ugyanis az, hogy a jövedelem nagyságától függően töreksenek a helyi talajszennyezés mérséklésére. Értékrendi tartalom pedig, hogy a helyi társadalmak fontosnak tartják a környezet védelmét, anyagi eszközöket fordítva arra, főként azért, mert a szennyvizek elvezetése, illetve tisztítása mindenképp a helyi lakosság érdekében áll.

7. TÁBLÁZAT
(Társadalmi és infrastrukturális mutatók I.)
(Social and Infrastructural Indicators I.)

Megye	Reg. munkanélk. 1000 fő		Lakásállomány 1000 db		Vízhál. bekapcs. %		Csatorna hálózatba bekapcs. %	
	1997	2003	1997	2003	1997	2003	1997	2003
Budapest	40,6	19	819	835	98,5	98,3	90,5	94,1
Győr-M.-S.	11,5	8,1	159	171	96,7	94,7	46,9	69,0
Vas	8,4	6,7	102	105	95,2	96,2	47,3	58,0
Fejér	18,0	13,2	158	163	92,6	95,7	42,8	64,0
Komárom-E.	14,8	7,6	119	121	94,1	95,5	54,5	71,9
Pest	29,8	16,8	369	409	82,1	91,0	22,7	47,4
Zala	12,2	9,8	116	120	94,1	95,8	46,2	59,2
Veszprém	15,8	12,4	143	143	96,5	99,3	45,8	67,1
Tolna	14,7	11,4	97	97	90,9	93,8	31,1	43,3
Csongrád	18,1	15,7	182	184	88,8	89,1	35,7	46,7
Baranya	22,5	19,7	156	159	94,5	95,0	53,8	64,8
Heves	16,2	13,1	132	131	89,8	93,1	31,5	45,0
Hajdú-B.	34,7	27,9	210	215	91,4	94,0	34,0	42,8
Bács-K.	24,7	22,1	227	233	82,7	85,4	21,8	33,5
Somogy	17,5	17,6	132	133	90,6	94,7	35,8	49,6
Jász-N.-Sz.	25,0	17,9	168	169	90,0	94,1	27,2	42,0
BAZ	58,2	53,6	281	281	80,8	85,8	38,8	53,4
Békés	23,9	17,2	167	166	86,8	90,4	22,6	36,1
Nógrád	14,2	13,3	88	89	87,1	86,5	28,7	44,9
Szab.-Sz.	43	36,9	207	211	83,5	90,0	23,9	41,2
Össz.	464	359,9	4032	4134	90,6	93,3	46,0	59,1

Forrás: Saját számítás.

A 8. táblázat adataiból kitetszik, hogy a közműolló minden megyében számottevően záródott 1997 és 2003 között, sőt a gazdaságilag hátrányos helyzetű területeken gyakran nagyobb arányban (pl. Nógrád megye), mint a gazdasági fejlettség skáláján előkelőbb helyet elfoglalók esetében. Ezt is tükrözi, hogy a Budapest nélküli országterületre számítva a GDP és a közműolló között korrelációs kapcsolat lényegileg nincs. Meg kell jegyezni, amely a folyamat pozitív voltát nem befolyásolja, hogy

a csatornahálózat fejlesztéséhez – természetesen pályázati alapon – jelentős arányú állami támogatást lehetett igénybe venni.

8. TÁBLÁZAT
(Társadalmi és infrastrukturális mutatók II.)
(Social and Infrastructural Indicators II.)

Megye	Közműolló %		Egyetem, főisk. h. 1000 fő		Kutató-fejlesztő 1000 fő		Működő kórházi ágy 1000 db	
	1997	2003	1997	2003	1997	2003	1997	2003
Budapest	8,0	4,2	61,1	87,3	7,15	9,40	24,2	22,5
Győr-M.-S.	49,8	25,7	8,4	11,3	0,31	0,47	3,7	3,4
Vas	47,9	38,2	3,0	2,9	0,08	0,10	2,0	1,9
Fejér	49,8	31,7	4,4	5,9	0,14	0,35	2,9	2,6
Kom.-E.	39,6	23,1	1,1	1,9	0,02	0,13	2,1	1,9
Pest	59,4	43,6	5,6	6,6	0,36	0,66	3,8	3,6
Zala	47,9	36,6	2,1	2,6	0,05	0,04	2,7	2,7
Veszprém	50,7	32,2	4,2	6,1	0,25	0,29	3,2	3,1
Tolna	59,8	40,5	0,8	0,8	0,05	0,01	1,7	1,6
Csongrád	53,1	42,4	13,6	16,9	0,82	0,89	3,5	3,4
Baranya	40,7	30,2	9,9	13,8	0,43	0,56	3,7	3,5
Heves	58,3	48,1	3,7	5,1	0,11	0,16	2,6	2,6
Hajdú-B.	57,4	51,2	12,2	15,5	0,62	0,95	4,2	4,4
Bács-K.	60,9	51,9	3,6	4,5	0,1	0,24	3,8	3,5
Somogy	54,8	45,1	2,0	2,5	0,03	0,13	2,4	2,4
Jász-N.-Sz.	62,8	52,1	2,8	3,3	0,14	0,13	3,0	2,7
BAZ	42,0	32,4	7,3	7,9	0,25	0,42	5,4	5,4
Békés	64,2	54,3	2,0	2,3	0,06	0,09	2,9	2,8
Nógrád	58,4	41,6	0,6	0,8	0,02	0,01	1,7	1,6
Szab.-Sz.	59,6	48,8	4,4	6,2	0,18	0,16	4,0	4,1
<i>Összesen</i>	<i>44,6</i>	<i>34,2</i>	<i>152,8</i>	<i>204,9</i>	<i>11,15</i>	<i>15,18</i>	<i>83,5</i>	<i>79,8</i>

Forrás: Saját számítás.

A művi környezet altényezői közül vizsgáltuk még a kórházi, az egyetemi-főiskolai, illetve a kutató-fejlesztő kapacitások területi elhelyezkedését és azok változását (8. táblázat). A működő kórházi ágyak kapcsolata a GDP-vel lényegesen szorosabb, mint a népességgel (10. táblázat, 20–21., ill. 29–30. sorszám). Ez azonban csak a teljes országterületre érvényes; a Budapest nélküli területen viszont közepes erősségű a népességgel, és közepes körüli a GDP-vel való kapcsolat. A korrelációs együtthatók egymáshoz viszonyított értékének ilyen változása feltételezhetően a GDP és a kórházi kapacitások nagyarányú fővárosi koncentrációjára vezethető vissza. Az egyetemi-főiskolai kapacitások nagyságát a hallgatók számával fejeztük ki (8. táblázat); a népességgel és a GDP-vel egyaránt szoros kapcsolatok mutatkoztak; Budapest nélkül számítva azonban értékük a közepes szintet sem érte el. Itt ismét a „Budapest szindrómával” találkozunk, akár csak a kutatói kapacitások esetében (10. táblázat, 18–19., 31–32., illetve 33–34. sorszám).

Életmód és értékrend

Az életmód, mint igen összetett kategória és szerkezeti tényező jellemzésére a mezőgazdaságban alkalmazásban állók és a fizikai alkalmazásúak számát emeltük ki, közülük az elsőnek említett társadalmi csoport jelent – foglalkozásának sajátosságai miatt – életmódban és életformában a társadalom többségétől elkülönülő részt (9. táblázat).

9. TÁBLÁZAT
(Foglalkoztatási szerkezet)
(Employment Structure)

Megye	Mezőg.-i alkalm.-ban 1000			Fizikai foglalkozásúak 1000			Terület km ²
	1997	2003	2003/1997	1997	2003	2003/1997	
Budapest	3,8	3,4	98	295	271	92	525
Győr-M.-S.	8,1	5,8	72	69	76	110	4208
Vas	6,3	3,5	56	51	52	102	3336
Fejér	8,6	7,1	83	67	69	103	4359
Kom.-E.	6,3	3,7	59	41	48	117	2265
Pest	8,3	6,7	81	81	116	143	6393
Zala	6	4,1	68	47	50	106	3784
Veszprém	5,6	3,6	64	55	54	98	4493
Tolna	7,7	4,3	56	34	31	91	3703
Csongrád	8,7	5,7	87	54	54	100	4263
Baranya	8,4	6,8	81	48	47	98	4429
Heves	5	3,4	68	39	40	103	3637
Hajdú-B.	11,3	9,2	81	67	67	100	6211
Bács-K.	12,6	9	71	65	67	103	8445
Somogy	9,2	6,2	67	41	41	100	6036
Jász-N.-Sz.	10,2	6,4	63	54	53	98	5582
BAZ	8,6	5	58	94	84	89	7247
Békés	9,4	7,2	77	50	48	96	5631
Nógrád	2	0,9	45	24	23	96	2546
Szab.-Sz.	5,5	4,7	85	59	62	105	5936
Össz.	151,6	106,6	70	1338	1355	101	93030

Forrás: Saját számítás.

A gazdaság (GDP) és a mezőgazdasági alkalmazottak között negatív irányú, de gyenge a kapcsolat; ebben kifejezésre juthat a mezőgazdaság viszonylag alacsony jövedelemtermelő-képessége; más oldalról viszont a főváros nélküli országterületen a kapcsolat pozitív irányúra vált, de közepesnél gyengébb. Ebben nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy a mezőgazdaság elsősorban a „vidéki” térségek struktúraalkotó ágazata, és ott számottevő, foglalkoztatást és jövedelmet nyújtó tényező. Az életmód és életforma mezőgazdasági keresőket, illetve a kapcsolódó társadalmi

rétegeket jellemző sajátosságait főként a rurális térségek fejlesztési programjainak készítésekor kell figyelembe venni.

10. TÁBLÁZAT
A területi szerkezet tényezői közötti kapcsolatok
(Connections between the Factors of Spatial Structure)

Szerkezeti tényezők	Korrelációs együtthatók	
	Budapesttel	Budapest nélkül
1. Terület / lakásállomány 1997	-0,2196096	0,737506
2. Terület / lakásállomány 2003	-0,2094789	0,702457
3. Terület / népességszám 1997	-0,1677690	0,691092
4. Terület / népességszám 2003	-0,1179130	0,667662
5. Terület / GDP 1997	-0,4338826	0,511841
6. Terület / GDP 2002	-0,4326139	0,427964
7. Lakásállomány / népesség 1997	0,9943566	0,992061
8. Lakásállomány / népesség 2003	0,9888696	0,993803
9. Közműolló / GDP 1997	-0,8041766	-0,070070
10. Közműolló GDP 2002	-0,6621630	-0,093800
11. Népességszám / GDP 1997	0,9379526	0,893981
12. Népességszám / GDP 2002	0,9204206	0,904542
13. Nép. din. / GDP din. 2002/1997	0,4153848	0,757676
14. GDP / alk.-ban állók 1997	-0,2635962	0,435396
15. GDP / alk.-ban állók 2002	-0,1251048	0,407776
16. GDP / vállalk.száma 1997	0,9904649	0,914112
17. GDP / vállalk.száma 2002	0,9920799	0,973012
18. Népesség / egyet.hallg. 1997	0,8866464	0,384978
19. Népesség / egyet.hallg. 2003	0,8455295	0,323878
20. Népesség / műk.k.ágy 1997	0,9245550	0,761537
21. Népesség / műk.k.ágy 2003	0,8924124	0,707052
22. GDP / alk-ban állók 1997	0,9960087	0,903696
23. GDP / alk-ban állók 2002	0,9965126	0,945947
24. GDP alk./népesség 1997	0,6723948	0,520358
25. GDP alk./népesség 2002	0,7606551	0,477556
26. GDP fő/GDP alk. 2002	0,8360698	0,683130
27. GDP / reg. munkanélk. 1997	0,4016975	0,440977
28. GDP / reg. munkanélk. 2002	0,0635726	0,188088
29. GDP / műk.k.ágy 1997	0,9872291	0,661059
30. GDP / műk.k.ágy 2002	0,9757507	0,503574
31. GDP / egyet.stb hallg. 1997	0,8508953	0,462522
32. GDP / egyet.stb hallg. 2002	0,9613690	0,335873
33. GDP / kutatók 1997	0,9834208	0,443053
34. GDP / kutatók 2002	0,9821651	0,561761
35. GDP fő/GDP alk. 1997	0,7074502	0,623395

Forrás: Saját számítás.

11. TÁBLÁZAT

Az élőmunka-termelékenység alakulása (2002, millió Ft/alk.)
(Change of Live-work Activity 2002 (Million HUF/employee))

<i>Megye</i>	<i>Tényadat</i>	<i>Regr.sz.adat</i>	<i>Hiány/többlet</i>
Budapest	8,21	8,36	-0,15
Győr-M-S.	6,4	6,22	0,18
Vas	5,13	5,79	-0,66
Fejér	5,68	5,68	0
Komárom-E.	5,88	5,65	0,23
Pest	7,51	5,54	1,97
Zala	5,13	5,51	-0,38
Veszprém	5,2	5,35	-0,15
Tolna	5,75	5,32	0,43
Csongrád	5,16	5,29	-0,13
Baranya	5,12	5,24	-0,12
Heves	5,32	5,21	0,11
Hajdú-B.	5,29	5,21	0,08
Bács-K.	5,02	5,07	-0,05
Somogy	4,93	5,07	-0,14
Jász-N.-Sz.	4,83	5,07	-0,24
BAZ	4,85	4,96	-0,11
Békés	4,61	4,95	-0,34
Nógrád	4,69	4,78	-0,09
Szab.-Sz.	4,43	4,78	-0,35

Forrás: Saját számítás.

Irodalom

- Barna K.–dr. Molnár T.–Juhász Rózsa T. (2005) Megújuló területpolitika: előtérben a területi versenyképesség. – *Területi Statisztika*. 6. 542–555. o.
- Bartke I. (2001) Területi egyensúlyok. – *Tér és Társadalom*. 1. 25–38. o.
- Bruttó hazai termék 2002*. (2004) KSH, Budapest.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest.
- Lengyel I. (2003) *Verseny és területi fejlődés*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükrökben. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–17. o.
- Nijkamp, P. (1990) Spatial Developments in the United States of Europe: Glorious Victories or Ignominious Defeats? – *Papers of the Regional Science Association*. 69. 1–10. o.
- Rechnitzer J. (2005) Tükör által nem elhomályosítva. (A posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban) – *Tér és Társadalom*. 3–4. 1–12. o.
- Területi Statisztikai Évkönyv (1997)*. KSH, Budapest.
- Területi Statisztikai Évkönyv (2002)*. KSH, Budapest.

CHANGING STATES OF THE REGIONAL EQUILIBRIA BETWEEN 1997 AND 2002

ISTVÁN BARTKE

For the purpose of studying regional ratios (differences) and equilibria the horizontal spatial model is employed, by which the equivalent elements (e.g. labour force) of the regional units situated close to each other and their differences can be numerically expressed. Besides the so-called vertical model can also be given very important role. The latter is able to reveal the quantitative relations among the elements of different quality (e.g. work-places, labour-forces, residences etc.) within the regional units. For calculations of the vertical model one has to make use of correlation and regression analysis. By this vertical equilibria conditions may be numerically expressed in pairs of factors. Values of the regional units belonging to the equilibria states can be determined in more variants.

AZ IDŐTÉR ÉS A FÖLDRAJZI TÉR ÖSSZEHASONLÍTÁSA¹

(Comparison of Time Space and Geographical Space)

DUSEK TAMÁS – SZALKAI GÁBOR

Kulcsszavak:

időtér *tértípusok* *térkép* *közúti közlekedés*

A tanulmány általános áttekintést ad az egyes térípusok tulajdonságairól. A nem földrajzi terek ábrázolásának legnagyobb nehézségei abból fakadnak, hogy a metrikus axiómák többnyire nem érvényesülnek bennük. Külön vizsgálat tárgyát képezi a társadalmi interakciók számára fontos időterek földrajzi térhez való kapcsolódása, tulajdonságai és vizualizációja. A tanulmány az időterek ábrázolásában rejlő lehetőségeket Magyarország közúti időtere ábrázolásával, Budapest környékének kétféle időtér szerinti egyidejű ábrázolásával, valamint belvárosi gyalogos és személygépkocsis időterek ábrázolásával illusztrálja.

A kommunikáció verbális, szimbolikus és vizuális formái egymással mellérendelt viszonyban vannak. Közöttük nem lehet abszolút értelmű hierarchiát vagy elsőbbséget megállapítani, hiszen a kommunikáció egyes formái képesek a többi formával leírhatatlan, ám mégis érdemi jelentéstartalmak átadására is. Tudományelméleti munkákban ezzel szemben a mai napig találkozhatunk azzal a megalapozatlan, a tudományos megismerés eszközeit indokolatlanul leszűkítő szemlélettel, amely kizárólagosságot vagy elsőbbséget igényel a szimbolikus kommunikációnak, a verbális és különösen a vizuális kommunikációnak pedig csak kiegészítő szerepet engedélyez.

Maga a kommunikációnk lényegesen szegényebb lenne, ha verbális és vizuális formája közül csak az egyiket használhatnánk.² A vizuális kommunikációnak a tudomány számára is alapvető jelentőségű eszközei a háromdimenziós földfelszín egyszerűsített, stilizált, kétdimenziós képei, a térképek. A térképek információtartalmát részben le lehet írni szavakkal, részben statisztikai mutatószámokkal. Ezek a leírások nem ölelhetik át a vizuális élmény során nyert benyomásokat, szerepük a térképekhez képest kiegészítő, pontosító jellegű. Ez fordítva is igaz, a verbális és szimbolikus magyarázat a térképeken közölhetetlen információk megvilágítására is alkalmas. Egy jól sikerült térkép mindazonáltal nem csupán dekoratív, kiegészítő eleme a tudományos kutatásnak, hanem elsődleges tudományos eredmény, amely nagyon kevés szóbeli kiegészítést igényel.

A topografikus térképek alapvető szerepe a helymeghatározás, a lokalizáció. Ezt a méretarány megadása, a fókálózat használata, a légvonalbeli távolságok arányos megjelenítése, valamint jelmagyarázat és szöveges kiegészítés készítése teszi lehetővé. Az egyes helyek közötti légvonalbeli távolságok és a területegységek méretének egymáshoz viszonyított arányai így a nagy méretarányú térképekről közvetlenül észlelhetők. A kisebb méretarányú, több országot vagy a kontinenseket ábrázoló térképekről

a geoid felület síkbeli ábrázolása miatt nehezebben állapíthatóak meg az irányok és területarányok, de tanulmányunkban a vetület kérdésével nem foglalkozunk.

A társadalom, a gazdasági élet szereplői és az egyes emberek számára ugyanakkor nem a légvonalbeli távolságok jelentik a térbeli mobilitás tényleges, észlelhető korlátait, hanem azok a távolságok leküzdéséhez szükséges idővel és költséggel vannak arányban. De ugyanígy jó példa erre a tájfutás is, ahol a versenyzők szintén nem (mindig) a két pontot összekötő legrövidebb „úton” futnak, hanem ezt a domborzati, fedettség viszonyok alapján, az idő minimalizálása érdekében módosítják.

Így a térképek bármennyire is segítik a lokalizációt, a légvonalbeli távolságok megjelenítésével mégis megtévesztő képet sugallhatnak az egyes helyek közötti távolságok áthidalásának tényleges nehézségeiről. Tanulmányunkban ezzel a kérdéssel, a földrajzi pontok közötti tér áthidalásához szükséges, időtávolságok által generálódó időtereknek a földrajzi térhez való kapcsolódásával, tulajdonságaival és vizuális reprezentációjával foglalkozunk.

Távolságok és terek általában

A minden területi kutatás központi kategóriái közé tartozó tér és távolság fogalmával kapcsolatban az alábbiakban csupán olyan kérdésekre összpontosítjuk a figyelmünket, amelyek a földrajzi és társadalmi tér szempontjából lényegesek és a korábbi szakirodalmi előzményekben alig érintettek vagy más módon tárgyaltak (Horváth 1980; Zoltán 1984; Illés 1986; Nemes Nagy 1998; Benedek 2000; Lengyel-Rechnitzer 2004). Ezzel vizsgálódásunk körét egyértelműsíteni és jelentőségét is indokolni tudjuk.³

Két földrajzi pont között a közlekedéshálózat elemein mért legrövidebb távolságok a közlekedéshálózat terét, a pontok közötti út megtételéhez szükséges időtávolság az időtereket, az áthidaláshoz szükséges költség a költségtereket hozza létre. Az egyes terek felsorolásának sorrendje megegyezik kalkulálhatóságuk sorrendjével, vagyis miután tudjuk a közúti távolságot, utána számíthatjuk ki az adott célú területközi interakció (például személyszállítás, áruszállítás) menetidejét és a költségét. A különböző terekben két pont közötti legrövidebb útvonal földrajzi értelemben eltérő lehet, vagyis például autópályát érintve időben gyorsabb, de esetleg kilométerben hosszabb és költségesebb lehet két pont közötti távolság az autópálya nélküli útvonalnál.

A felsorolt tértípusok komplexitása és időbeli változékonyságra való hajlama is növekvő (1. táblázat). A földrajzi terek, időterek és költségterek lehetnek egynemű hálózaton (például csak közúton, csak vasúton, csak vízi közlekedésen alapuló), illetve két vagy többnemű hálózaton, a hálózatok kombinációján alapuló. Az utóbbiak komplexitása tovább növekszik. A költségtereket tovább bonyolítja a tér áthidalásának nem pénzügyi költségei számbavételi nehézségei. Ahogyan a közlekedéshálózat terének változásával együtt jár az időterek változása, ugyanúgy az időterek változása a költségterek változását is maga után vonja, mivel a szállítási idő is a nem pénzügyi költségek közé tartozik. Ez magyarázza a költségterek legnagyobb

mérvű időbeli változékonyságát, annak ellenére, hogy a költségterek egyes összevetői (például a tömegközlekedés pénzügyi költségei) lassan, ugrásszerűen változnak.

1. TÁBLÁZAT
Tértípusok komplexitása és időbeli változékonysága
(Complexity and Temporal Variability of Spaces)

<i>Tértípus</i>	<i>Komplexitás</i>	<i>Idő</i>
Közlekedéshálózat tere	Kicsi	Lassú változás, új hálózati elemek esetén ugrásszerű
Időterek	Közepes	Gyorsabb változás, új hálózati elemek, azok minőségi változása révén és közlekedési eszközök fejlődésével; napon és héten belüli oszcilláció (csúcsforgalom, menetrend miatt)
Költségterek	Nagy	Állandó és rendkívül gyors változás (akár napon belüli ingadozások is)

Forrás: Saját szerkesztés.

Míg légvonalbeli távolságból csak egy van, a közlekedéshálózat elemeinek távolságai többnyire egzaktan meghatározhatók, addig az idő- és költségtávolságok egy adott intervallumban helyezkednek el, és legfeljebb tipikus távolságokról (idő- és költségigényről) beszélhetünk. Ez az egyik oka annak, hogy nem „időtérrel” és „költségterrel” beszélünk, hanem többes számban, időterekről és költségterekről.⁴ A valóság megengedhetetlen leegyszerűsítése lenne annak feltevése, hogy a légvonalbeli távolságokhoz hasonlóan idő- és költségtávolságokból is csak egyetlen létezik, valamint hogy az időtávolságok és a költségtávolságok a légvonalbeli távolságokhoz hasonló mértékű egzaktssággal határozhatóak meg.

Tanulmányunkban elsősorban a különböző időterekkel foglalkozunk, bár a költségterekre is fogunk még utalni. A távközlés időtere sajátos, egy pontból álló térnek tekinthető, mivel az információ elektronikus továbbításának időigénye, időkülönbségei földi léptékben nem érzékelhetők. Ez azonban csak nagyon speciális szempontból jelenti azt, hogy a távközlés révén a Föld általánosságban egyetlen ponttá zsugorodott volna. Az elektronikus információtovábbítás költségtere szempontjából a Föld már például nem tekinthető egy pontnak.

Érdeemes megemlíteni, hogy a távolság és tér kérdésével általánosságban foglalkozó magyar és nemzetközi munkák a tér azon meghatározása alapján, miszerint bármilyen halmaz objektumai közötti különbség teret generál, igyekeznek minél többféle távolság- (különbözőség-) és tértípust megkülönböztetni. Így a légvonalbeli távolság és a földrajzi tér mellett nemcsak időtávolságot és költségteret, hanem például személyes teret, társadalmi teret, politikai teret, ökológiai teret vagy kiberteret is megkülönböztetnek. Az utóbbi tértípusok alkotóelemeinek a földrajzi tér objektumaihoz történő kapcsolása nem tehető meg olyan egyértelműen (ha egyáltalán megtehető), mint a közlekedéshálózat és az idő- és költségterek objektumai. Utóbbiak a földrajzi térben is értelmezhetőek, a közöttük lévő távolságokhoz a földrajzi távolság referenciaként, viszonyítási alapként szolgál. A többi tértípusról

mindez nem mondható el. Ez alapvető különbséget jelent a kétféle tértípus között, amelyre sajnos nem minden esetben mutatnak rá.

A földrajzi-, az idő- és költségterek összehasonlítása

A földrajzi tér folytonos, az azt reprezentáló térkép valamennyi pontja értelmezhető a tér elemeként. Az idő- és költségterek viszont egy hálózatból állnak, csomópontokból és a közöttük lévő útvonalakból. A földrajzi tér a metrikus terek csoportjába tartozik, amelyekre érvényesek a következő, a tér pontjai közötti távolságokra vonatkozó axiómák:

1. Ha két pont egybeesik, akkor távolságuk nulla.
2. Ha két pont különböző, távolságuk nagyobb nullánál.
3. „A” pont távolsága „B”-től megegyezik „B” pont „A”-tól való távolságával (szimmetriaaxióma).
4. Két pont távolsága nem lehet nagyobb egy harmadik ponttól mért távolságaik összegénél (háromszög-egyenlőtlenség axiómája).

Az első két axióma érvényességét nem nehéz belátni az időterekben sem. A földrajzi térben különböző pontok az időtérben is különböznek, mivel a tér áthidalásához (a korábban említett távközlést leszámítva) mindenképpen szükség van időre. A költségterek esetében e két axióma érvényesülése ennél lényegesen bonyolultabb kérdés.

Az első két axiómával kapcsolatban az időterekben a pontoknak, amelyek az absztrakt terekben könnyen meghatározhatóak, az operacionalizálása, gyakorlati kijelölése jelenti a nehézséget és képezheti vita tárgyát. Például a településeken belül milyen csomópontokat jelöljünk ki, amikor két település közötti közúti vagy időtávolságot szeretnénk megmérni? Ezek fontos gyakorlati kérdésekké válhatnak minden konkrét kutatás során. Nem vehetünk fel végtelen sok mérési pontot technikai okok miatt sem, valamint azért sem, mert a csomópontok, kezdő és végállomások száma a gyakorlatban is véges (bár nagyon nagy számú).

A harmadik, a szimmetriaaxióma nem érvényesül sem az idő-, sem a költségtérben. Az egyéni közlekedésben érvénytelenné teszi a városi közlekedésben az egyirányú utcák sokasága, az utak függőleges vonalvezetésének és forgalmának irányfüggősége. Az axióma a városok közötti forgalomban is sérül, bár a városon belülihez képest kisebb mértékben. Szintén nem igaz az axióma a közlekedési módok egy sajátos válfajára, a stoppal való utazás időterére sem. Míg gyakorlatilag bármely hazai falu főutcájáról reális esély van egy Budapest központjába tartó autót lestoppolni, addig ezt fordított irányban sem az utazási/stoppolási szokások, sem a városközpontban definiálatlan forgalmi irányok nem teszik lehetővé.

A szimmetriaaxióma általában több pontpár között érvénytelen a tömegközlekedési időterekben és a költségtérben.

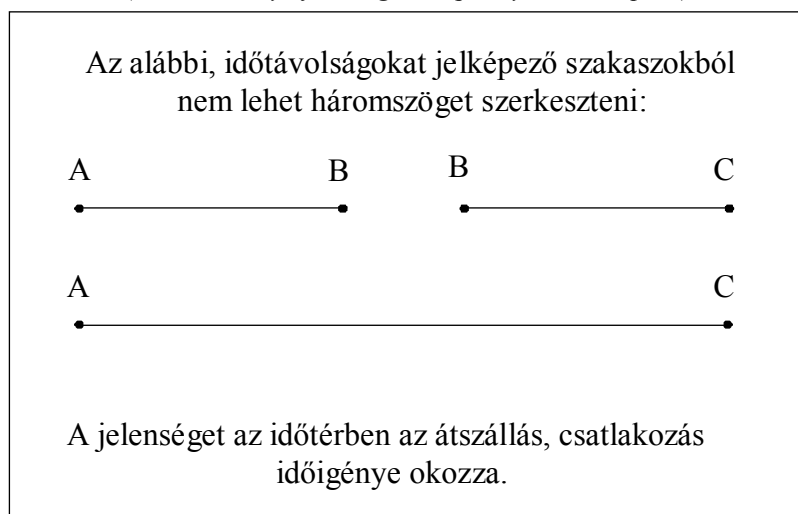
A negyedik axióma az egyéni személygépkocsis időtérben érvényesül, a tömegközlekedés időtereiben azonban az átszállások során keletkező utazási holtidő miatt már nem (*I. ábra*). A földrajzi tér légvonalbeli távolságon alapuló háromszögei és az időtér háromszögei azonban természetesen nem egyeznek meg, mivel az időtér a

földrajzi térhez képest sajátos torzuláson megy keresztül a nem a teljes földfelszín egyenletesen behálózó útvonalak, az útvonalak kanyarulatai, valamint az eltérő úttípusokon érvényesülő eltérő átlagsebességek miatt.

Az időterekben az első két axióma tehát nincs veszélyeztetve, a költségterekben azonban igen, és a költségtereknél nagyobb mértékben nem érvényesülnek az egyéb, földrajzi terekhez nem kötődő tér típusokban. Például a politikai pártszimpátia vagy a vállalatnagyság absztrakt „terében” abból, hogy két elem („pont”, aminek ezekben az esetekben emberek és vállalatok felelnek meg) egymástól való távolsága nulla (ugyanolyan pártszimpátia egy kérdőíves felmérés alapján, ugyanakkora vállalatnagyság), nem következik az, hogy a tér ugyanazon elemeiről, „pontjairól” van szó. Ezekben a terekben a szimmetria és a háromszögegyenlőtlenség sem érvényesül.

1. ÁBRA

*A háromszög-egyenlőtlenség érvénytelensége az időtérben
(The Invalidity of Triangle Inequality in Time Space)*

Forrás: Saját szerkesztés.

A költségterekről elmondottak kapcsán érdemes kitérni arra, hogy a telephelyelméleteket bemutató munkák nem mindig konkretizálják azt a távolságfogalmat és tér típust, amelyre fejtegetéseiket érvényesnek tartják. A gazdasági hatáskörzetek geometriai ábrázolásakor előszeretettel használnak szabályos mértani alakzatokat, elsősorban köröket és hatszögeket. Ez két ok miatt sem indokolt. Egyrészt, szabályos síkidomoknak csak légvonalbeli távolságok, vagy pedig homogén költségterek esetén van létjogosultsága, vagyis amikor minden irányban azonosak a szállítási költségek. A telephelyelméletek egy része él is ezzel a valóságidegen feltevéssel, amivel egy heterogén költségtér helyett a földrajzi térnél is egyszerűbb, homogén, képzetes, a probléma szempontjából nem túl lényeges absztrakt teret tanulmányoznak. (Ennek az eljárásnak a veszélyeiről lásd Dusek 2004, 158–162. o.) Másrészt,

nincs egyetlen költségter, és időben gyorsan változók, bizonytalanul meghatározhatók a konkrét költségterek is.

A földfelszín metrikus tulajdonságokkal rendelkezik, de görbülete miatt két dimenzióban pontosan nem ábrázolható; vagy a távolságok vagy az irányok fognak eltorzulni. A tér kétdimenziós, torzításmentes ábrázolhatóságának ezért valamennyi axióma csak szükséges, de nem elégséges feltétele. A torzításmentes kétdimenziós ábrázoláshoz a térnek euklideszinek is kell lennie. Amint láttuk, az idő- és költségterek azonban nemhogy euklideszi, de még metrikus tulajdonságokkal sem bírnak. Kétdimenziós ábrázolásuk ezért a gömbfelület ábrázolásánál is nagyobb nehézségekbe ütközik.

Az időterek vizualizációja

A földrajzi tér és az időterek különbségének fontossága, de alapvetően egymástól való elkülönülésük, a vasúthálózat európai szintű, döntően a XIX. század második felében bekövetkezett kiépítéséhez kötődik.

Az ezt megelőző időszakban, a technikai fejlettség függvényeként a kontinentális közlekedésben egyedül a hajózható folyók folyásirányú útvonalai emelkedtek ki az elérhetőségi tér „átlagos” felületéből, míg a szárazföldi elérhetőségi viszonyokat a fogaltolt és a gyalogos közlekedés sebességkülönbsége és akciórádiusza határozta meg.

Történelmi léptékben azonban az elérhetőség sokkal inkább természeti kérdés volt, vagyis a fő választóvonalat nem a sebesség nagysága, hanem a megközelíthetőség lehetséges vagy lehetetlen volta jelentette. A kiépítetlen földutak korszakában ugyanis a csapadékviszonyoktól függően kiterjedt térségek váltak akár hónapokra is megközelíthetetlenné.

A közlekedés technikai feltételeinek javulásával, illetve ezek tengelyszerű koncentrációjával az elérhetőség fő mérőszáma a megközelítéshez szükséges idő, illetve az elérhetőségi idők közti különbség lett. Ennek következtében a földrajzi tér és az időterek mind jobban elszakadtak egymástól, a tér és az idő közötti kapcsolat alapvetően megváltozott.

Ezen új kapcsolat leírására, ábrázolására a hagyományos térképek csak korlátozott mértékben lettek alkalmasak, a földrajzi távolság nem határozta meg többé egyértelműen az eléréshez szükséges időt. E probléma kiküszöbölésére jöttek létre az idő-tér kapcsolatot ábrázoló térképek, melyeknek két alapvető típusát különböztetjük meg.

1) A „hagyományos” izovonalas (izokrón) térképek a térbeli távolságok megtartása mellett ábrázolják az időbeli relációkat, azaz a tér egy pontjától mért egyenlő elérhetőségi idejű pontokat kötik össze.

Szerkesztésük a térinformatikai programok elterjedése óta jelentősen egyszerűsödött, az interpoláció alkalmazása pedig akár viszonylag kevés adatból is lehetővé teszi izokrón térképek készítését.⁵ Alkalmazásuk egyre inkább elterjedt, a közlekedéstörténeti kutatásokban (Czére 1991) éppúgy megtalálhatók, mint a hálózatépítés hatásait előrejelző modellekben (Hardi 2000; Szalkai 2003; Tóth 2005).

2) Az időbeli relációkat ábrázoló térképek másik nagy csoportja az angol szakirodalomban „time-space map”-nek nevezett idő-térképek köre. Ezen térképek esetében a megjelenített távolságok nem a fizikai távolságokkal, hanem a pontok közötti elérhetőségi időkkel arányosak. Azaz két egymástól rövid idő alatt elérhető pont közel, két egymástól hosszabb idő alatt elérhető pont távol kerül egymástól a térképen.

Az idő-térképeken belül – a pontok közötti kapcsolatok száma szerint – további két alcsoportot különböztetünk meg:

- az $n-1$ relációs számú „egyszerű” idő-térképeket, melyeknél az időtávolságot egy kitüntetett központhoz képest értelmezzük;
- valamint az $n*(n-1)/2$ relációs számú, többdimenziós skálázással (multi-dimensional scaling - MDS) készült térképeket (ld. *Spiekermann-Wegener* 1994, illetve magyarul földrajzi példával *Podani* 1997, 247–257. o.), melyeknél valamennyi pont közötti időtávolság alapján rekonstruáljuk és jelenítjük meg a pontok relatív elhelyezkedését.

A tér alapú és az idő alapú térszemlélet különbségeinek idő-térképeken történő megjelenítése módszertanilag is meglehetősen összetett, nagy adat- és számítási igényű folyamat. Értelmezhetőségük – különösen a többdimenziós skálázással készült térképeké – szintén nem egyszerű, de megfelelő „gyakorlat” birtokában más módon nem nyerhető információk olvashatók le róluk.

Az említett nehézségekre vezethető vissza, hogy az idő-térképek elterjedtsége az izokrón térképekéhez képest sokkal kisebb.

Az izovonalas és az idő-térképek közös tulajdonsága, hogy csak a kiválasztott központ (vagy központok) iránya mentén olvashatók le róluk az elérhetőségi viszonyok. Vagyis a többi pont egymás közti elérhetőségi ideje egyik típusú térképről sem állapítható meg.

Spiekermann és Wegener harmadik kategóriaként az időbeli relációkat feltüntető térképek közé sorolja a világ szubjektív észlelését kifejező kognitív térképeket is. Ezen térképek (egyik) fő eltérése az első két típushoz képest, hogy tartalmuk személyfüggő, vagyis objektív, matematikai úton nem vezethető le belőlük a „valódi” tér.

Véleményünk szerint azonban – bár kétségtelen, hogy a kognitív térképek létrejöttében nagy szerepe van az észlelő időérzékelésének is – a kognitív térképek nem sorolhatók egyértelműen az időtérképek közé, mivel keletkezésüket számos, az időtényezőktől független hatás is befolyásolja.

Az elméleti tézisek megfogalmazása mellett, illetve azok gyakorlati megvilágításaként fontosnak tartottuk az idő-tér probléma jobb megértését segítő saját térképek szerkesztését, illetve a kiinduló adatainkhoz legjobban illeszkedő módszertan kidolgozását is. Térképeink minden esetben az egy központhoz viszonyított időteret ábrázolják.

Korábbi kutatásaink eredményeit is felhasználva, hazai példákon keresztül mutatjuk be a tér és idő viszonyának radikális megváltozását. Tudtunkkal Magyarországról, vagy az ország kisebb részéről sem jelent meg eddig idő-térkép, így eredményeinkkel a hazai kutatások e hiányosságát is pótolni kívánjuk.

A vizsgálatok adatbázisa, módszertana

Vizsgálatainkat három különböző területi szinten végeztük el. Az időértékek által torzított térszerkezet bemutatásán túl a változások időbeli dinamikáját illetve a legjellemzőbb közlekedési módok versenye által kialakított időterek térképi ábrázolását is megoldottuk.

Magyarország esetében a rendszerváltás óta eltelt 16 év gyorsforgalmi-úthálózat fejlesztésének eredményeit ábrázoltuk, melynek meghatározó vonása a kezdetben gyengén fejlett autópálya-hálózat nagy mértékű bővítése és ennek következtében az ország időterének „zsugorodása”.

Budapest és környéke ábrázolásakor a tömegközlekedés és az egyéni közlekedés nyújtotta lehetőségeket vetettük össze, míg *Budapest-Belváros* déli része esetében a gyalogos és az autós időtér különbségeire mutatunk rá.

A vizsgálatok során a legnehezebb kérdést

- a geometriai és az attribútum (elérhetőségi) adatok előállítását és egymáshoz rendelését
- és az eredeti térképi koordináták idő-térképi koordinátákká való átszámításának módszertanát jelentette.

A vizsgálatok kezdetekor a geometriai adatok (digitális térképek) részben már rendelkezésre álltak, a hiányokat digitalizálással pótoltuk. Korábbi kutatásainknak köszönhetően szintén rendelkezésre állt Magyarország saját módszerünk alapján létrehozott településsoros közúti elérhetőségi adatmátrixa, melyet a vizsgálat időpontjának megfelelően aktualizáltunk.

A Budapestre vonatkozó tömegközlekedési adatokat a BKV menetrendi adataiból vettük át, az átvett illetve számított statisztikai adatok helyességét szűrőpróbaszerűen végzett empirikus adatfelvétellel ellenőriztük. A Belváros déli része esetében teljes mértékben saját empirikus adatfelvételünkre támaszkodtunk, mérési eredményeink átlagát tekintettük irányadónak a terület gyalogos és autós eljutási időinek számításakor.

Az elérhetőségi értékek kiszámítását követően minden ponthoz hozzárendeltük a digitális térképi adatbázisokkal egyező vetületi rendszerben lévő földrajzi koordinátákat. Ezáltal ismertté vált a digitális térképi elemek valamennyi töréspontjának a legközelebbi település elérési idejével közelített elérési ideje, így programozási feladat megoldásával lehetőség nyílt az eredeti térképi koordinátáknak az elérhetőségi idők által meghatározott, új idő-tér koordinátákká való átszámítására.

Ezen számítások alapját a mindenkori kijelölt középpont és a célpontok által meghatározott vektor képezte, amelynek nagyságát az elérhetőségi időknek megfelelően módosítottuk. Ily módon sikerült biztosítani, hogy a középpont és a célpontok közti eredeti irányok nem módosultak, a térbeli távolság értékeit azonban felváltották az időbeli távolság értékei.

Magyarország időterének térképezésekor szükségesnek tartottuk a megyehatárokat, mint jól ismert eredeti topográfiai objektumok feltüntetését is. Ezek segítségével ugyanis sokkal látványosabban vált megjeleníthetővé az időtér, mint az csupán a fontosabb települések térképezésével elérhető lett volna.

A térképeken vonalas aránymértékkel megjelenítettük az abszolút időtávolságokat is. E távolság-arányok – a módszertani sajátosságokból adódóan – természetesen csak a központ és a többi pont közti időtávok meghatározását teszik lehetővé.

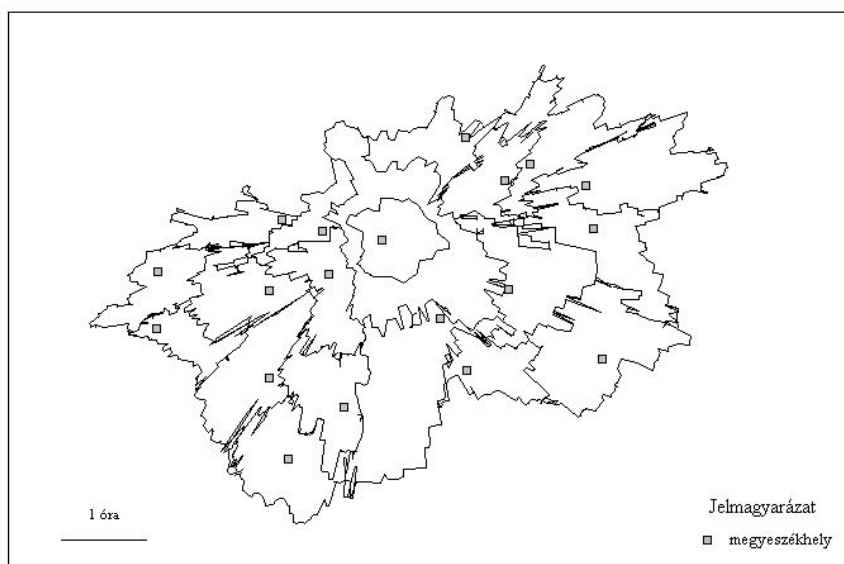
Magyarország idő-térképe

Magyarország idő-térképi ábrázolását két időpont közúthálózati helyzetének megfelelően készítettük el. A rendszerváltáskor fennállott 1990. januári állapotot vetettük össze a tanulmány készítésekor, 2006. április végi hálózattal, melynek aktualizálását az M35 már elkészült szakaszának beillesztésével zártuk. A kettős keresztmetszeti felvétel lehetővé tette a rendszerváltás óta eltelt időszak fejlettségeinek értékelését is.

A 2. ábra a 2006. április végi közúthálózati időteret ábrázolja, míg a 3. ábrán együttesen jelenítettük meg az 1990-es és a jelenlegi helyzetet. A közigazgatási határok és a modell kalibrálásakor felhasznált sebességértékek mindkét esetben a 2006. évi állapotokat tükrözik.

2. ÁBRA

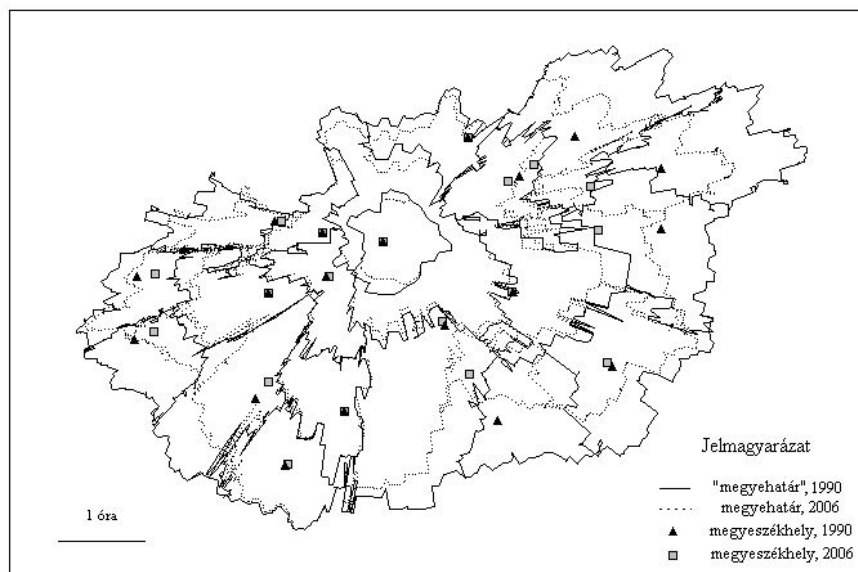
Magyarország közúthálózati időtere Budapestről (2006. április)
(Road network time space of Hungary (from Budapest, 2006 April))

Forrás: Saját szerkesztés.

3. ÁBRA

Magyarország közúthálózati időtere Budapestről (1990. január; 2006. április)
(Road Network Time Space of Hungary (from Budapest, 1990 January, 2006 April))

Forrás: Saját szerkesztés.

A térkép-pár önmagáért beszél, látványosan tükrözi az elmúlt 16 év közúthálózat-fejlesztési tendenciáit. A Budapest központtal elkészített ábrázolás a főváros és valamennyi vidéki település közti időtávolságot jeleníti meg.

Az ország időterének zsugorodását elsősorban a gyorsforgalmi-úthálózat kiépítése határozta meg. A Budapesthez közelebb eső megyehatárok helyzete jelentősen nem változott, hiszen ezeket többnyire már 1990-re elérték a gyorsforgalmi utak, teljesen új nyomvonal megnyitására pedig csak a 2/A út esetében került sor, amely Nógrád megye nyugati részét hozta közelebb a fővároshoz.

Nagyobb változások a távolabbi megyehatárok és országhatár-szakaszok esetében figyelhetők meg, így az M1, illetve az M7, de leginkább az M3 és az M5 hatásvonalában, amelyek az „összenyomott” három legkeletebbi megyét és Csongrádot Budapest felé „húzták be”. Ugyanígy szemléletes a megyeszékhelyek helyzetének megváltozása vagy éppen helyben maradása is.

Egyes távolabbi térségekben viszont semmilyen, vagy szinte semmilyen változás nem következett be. Így Tolna és Baranya megye „távoli” helyzete a gyorsforgalmi úthálózattal való, továbbra is fennálló ellátatlanságra utal, ezzel szemben pl. Salgótarján térségének mozdulatlansága már az 1990-ben is megfelelő közúthálózati ellátottságot jelzi.

Szintén szemléletes, hogy a Budapesten belüli közlekedés időigénye jelentősen megnöveli a főváros méretét az időtérben.

Feltűnő jelenség még bizonyos megyehatár-szakaszok átlagosnál nagyobb méretű szabdaltsága, cikkcakkos futása. Ennek közvetlen oka, ha a megyehatár mindkét oldalán, attól közel egyenlő távolságra helyezkedik el két település, így a határ egyik pontjának koordinátája az egyik település, a következő pont koordinátája pedig a másik település elérési idejének megfelelően módosul.

Míg a ritkás alföldi településrendszerben a szomszédos települések eleve nagy (légvonal) távolsága már önmagában magyarázza a határvonalak szabdaltságának mértékét, addig egyes dunántúli területeken a jelenség a szomszédos települések közti összekötő utak hiányából következik, mivel a történetileg magasabb vízválasztó hátakon húzódó határvonalak a domborzati okok miatt ma sem mindenhol vannak szilárd burkolatú utakkal feltárva.

A térkép-párról leolvasható általános tendencia tehát az időtér jelentős, de markáns regionális különbségeket hordozó zsugorodása, amely azonban csak a Budapest központú vizsgálat esetében erős ennyire. Az elemzést ugyanezen időkeresztmetszetre elvégezve, de központként másik, vidéki települést választva a fővároscentrikus hálózatfejlesztés következményeként sokkal kisebb mértékű zsugorodás lenne csak tapasztalható.

Budapest és környéke idő-térképe

Budapest és környéke ábrázolását csak egy időkeresztmetszetre (2006. április) végeztük el, ezzel szemben módszertani érdekességként két időtér tartalmi mondanivalóját sűrítettük egy térképbe. Mindkét időtér esetén a Deák Ferenc teret tekintettük középpontnak, az elérhetőségi alapadatokat munkanapi, de nem csúcsforgalmi időszakra vonatkozóan számítottuk ki.

Budapest határpontjainak elérhetőségét a BKV járműveinek menetidői és átlagos járatsűrűségei alapján határoztuk meg, míg a környékbeli települések elérhetőségét a személygépkocsis eljutási idővel azonosítottuk. Ilyen módon közvetlenül összehasonlíthatóvá vált az egyéni és a tömegközlekedés közti „versenypozíció”.

A 4. ábra a normál, topográfiai helyzetet, míg az 5. ábra Budapest és környéke egyéni és tömegközlekedési időtereit ábrázolja.

A térképen Budapest határa a tömegközlekedési elérhetőségi teret, a ponttal jelölt települések pedig az individuális közlekedés terét jelölik. A térkép fő mondanivalója a térbeli és időbeli relációk felcserélődése.

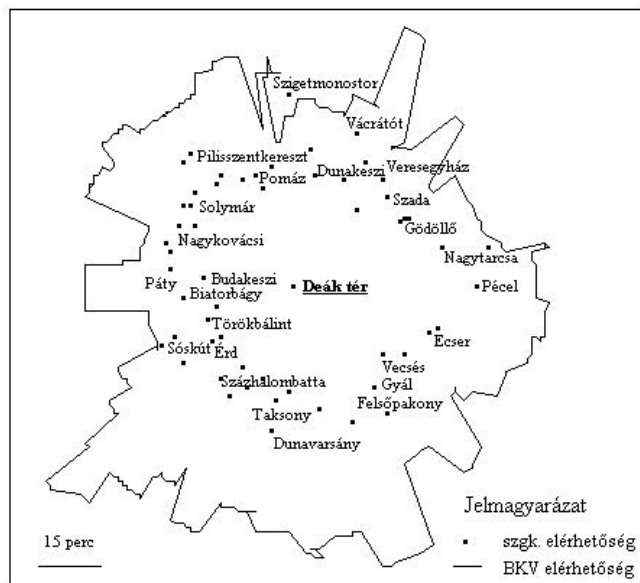
Míg a hagyományos földrajzi tér szempontjából (magától értetődően) a Budapest környéki települések Budapest közigazgatási határán kívül fekszenek, addig ez az axióma a tömegközlekedési és az egyéni közlekedés által meghatározott időterekben már nem érvényesül.

4. ÁBRA
Budapest és környéke
(Budapest and its Surrounding Area)

Forrás: Saját szerkesztés.

5. ÁBRA
Budapest és környéke egyéni és tömegközlekedési időterei
(Individual and Public Transport Time Spaces of Budapest and its Surrounding Area)

Forrás: Saját szerkesztés.

Leolvasható a térképről, hogy a kiválasztott települések közül csak a periférikus helyzetű Szigetmonostor nem „ugrott” Budapest határain belülre, ezen kívül valamilyen település kisebb sugarú körben helyezkedik el, mint a főváros tömegközlekedési idősugara. Vagyis pl. Gödöllőt autóval gyorsabban el lehet érni, mint tömegközlekedési eszközökkel az ugyanebben az irányban található utolsó budapesti BKV-megállót.

Mindez arra utal, hogy a vizsgálati paraméterezés mellett, az átszállások és a tömegközlekedés egyéb sajátosságai miatt az egyéni közlekedés annyival gyorsabb a tömegközlekedésnél, hogy nem csak az azonos földrajzi pontok személygépkocsi elérési ideje kedvezőbb a tömegközlekedésinél, hanem még a távolabb esőké is. Vagyis a Budapest szélén lakó, tömegközlekedést használó lakos a kisebb fizikai távolság ellenére is lassabban éri el a Deák teret, mint az agglomerációból, de személygépkocsival érkező.

Mindez azonban csak az alkalmazott paraméterezés mellett igaz, hiszen a csúcsforgalmi időszakok forgalmi dugóban a zárt pályás tömegközlekedési eszközök válnak a leghatékonyabbá. Szintén a tömegközlekedés előnyét erősítené a BKSZ hálózatának vizsgálatba vonása is. Itt igazolódik tehát vissza a tanulmány elején tett megállapítás, hogy az egyetlen földrajzi térrel szemben több időtér is létezik, amelyeket a forgalom napon belüli ingadozása határoz meg.

Budapest-Belváros déli részének idő-térképe

Az idő-térképek leglátványosabb, de ugyanakkor legnehezebben értelmezhető eredményét Budapest-Belváros déli részének ábrázolása hozta.

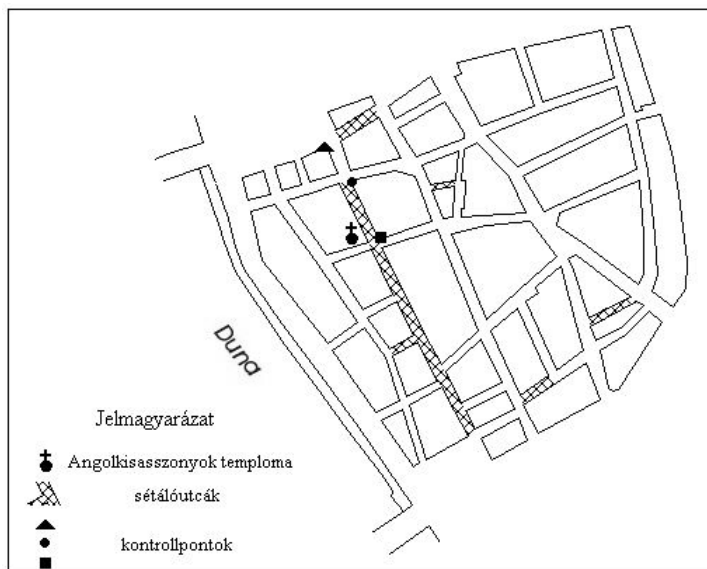
A mintaterület kiválasztását – annak ismertsége mellett – az indokolta, hogy a területen egyaránt található sétálóutcák és vegyes forgalmú utcák is, így feltételezhető volt, hogy a módszerben rejlő lehetőségeket jól bemutató eredményeket kapunk.

A vizsgálatok során külön-külön ábráztuk a terület gyalogos és autós időterét, középpontnak a Váci utcában található Angolkisasszonyok templomát választottuk. A térképeken való tájékozódást a földrajzi tér azonos pontjain elhelyezett kontrollpontok segítik.

A menetidőket mindkét esetben tapasztalati úton határoztuk meg. A gépkocsi eljutás esetén ugyanakkor figyelembe kellett venni, hogy az egyirányú utcák csak mint a gráf irányfüggő részei maradhattak hálózatalakotók, a sétálóutcákat pedig eleve törölni kellett a modellből. A valós eljutási idők közelítése érdekében megmértük a vizsgálati területen található jelzőlámpák tilos és szabad jelzéseinek hosszát is, majd minden egyes tilos jelzés időtartamát az adott jelzés időarányával súlyozva, forgalmi ellenállásként terheljük a hálózatra.

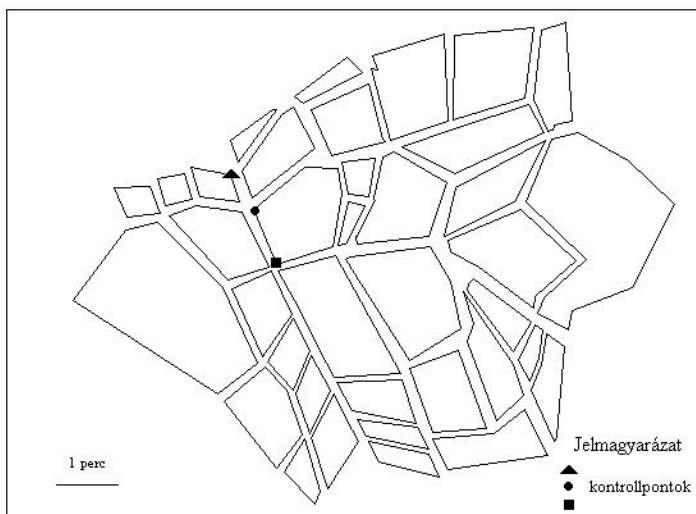
A 6. ábra a Belváros déli részének topográfiai képét ábrázolja, a 7. ábra a terület gyalogos időterének struktúráját, míg a 8. ábra az autós időtér struktúráját szemlélteti.

6. ÁBRA
A Belváros déli része
(Southern Part of Centre of Budapest)

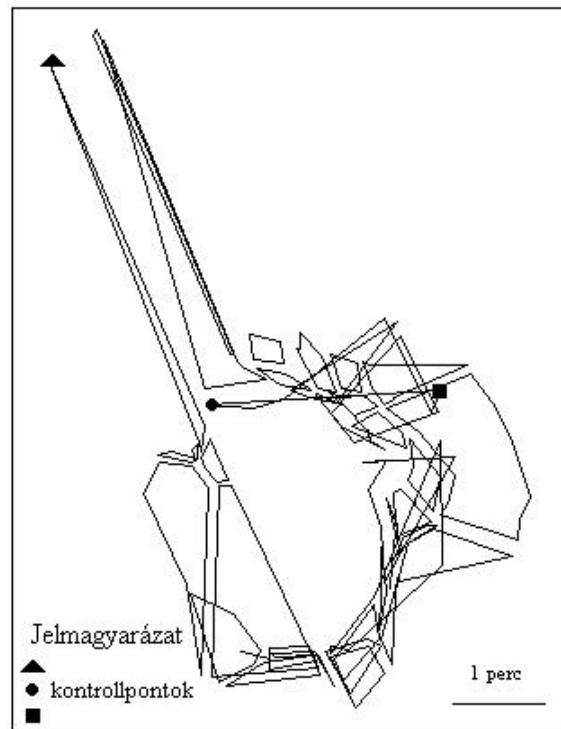
Forrás: Saját szerkesztés.

7. ÁBRA
A Belváros déli részének gyalogos időtere
(Pedestrian Time Space of Southern Part of Centre of Budapest)

Forrás: Saját szerkesztés.

8. ÁBRA
A Belváros déli részének autós időtere
(Vehicle Time Space of Southern Part of Centre of Budapest)

Forrás: Saját szerkesztés.

A gyalogos eljutási idők által kialakított térszerkezet jól tükrözi a gyalogosok „korlátlan” mozgási lehetőségét. Azaz a legnagyobb méretű megnyúlások a hosszú, egybefüggő háztömböknél jelentkeznek, hiszen a kényszerű kerülők miatt jelentős az eljutási idő növekedése. Természetesen a csak négy sarokponton digitalizált háztömbök esetében ez a torzulás a módszertani sajátosságok miatt nem érvényesül teljes mértékben.

Szemben a gyalogos időtér harmonikus képével, az autós időtér képe elsöre szinte riasztó, már-már számítási hibát sejtet. De nincs hiba a szerkesztésben, a sétálóutca, az egyirányú utcák és a Duna közelsége borítják fel ennyire a korábbi, áttekinthető térszerkezetet. Szemben tehát a gyalogos időtérrel, az autós időtérben nem érvényesül a szimmetriaaxióma.

A térkép legfontosabb sajátossága a középső zóna félkör alakú, kiüresedett íve. Ennek oka a sétálóövezeti Váci utca, amely szinte teljes hosszában gátolja az utca autós keresztezését. Így az a paradox helyzet jön létre, hogy az Angolkisasszonyok templomától a szemközti sarokig való autós eljutáshoz a „fél várost” meg kell kerülni. Így a fordítottá váló elérési sorrend szó szerint kifordítja magukból a Váci utca keleti oldalán sorakozó háztömböket, hiszen ezek földrajzilag legközelebb eső részei az autós időtérben a távolabbi oldalra kerülnek.

Szintén érdemes megfigyelni a térkép északi végén lévő extrém hosszú megnyúlásokat. Ezek oka hasonló az előbbiekhöz, itt azonban olyan egyirányú utcákról van szó, amelyek gyakorlatilag kétfelé tagolják a terület úthálózatát. Azaz pl. az Angolkisasszonyok templomától az Erzsébet híd lejárójához autóval csak a Dunán keresztül, oda-vissza átkelve lehet eljutni. Ez a kerülő okozza az elérési idők extra hosszúságát és ezáltal a térkép ilyen mértékű torzulását, megnyúlását.

Összegzés

Tanulmányunkban, megfelelően a világot jellemző változásoknak, a földrajzi tér helyett mind inkább fontossá váló időterek elméleti és gyakorlati kérdéseit vizsgáltuk meg. A különböző tértípusok jellemzőinek bemutatása után több területi szint idő-térképének elkészítésével mutattuk be a módszerben rejlő lehetőségeket.

További kutatási irányként érdekes lehet más központok (pl. megyeközpontok) időtereinek ábrázolása és a személygépkocsis időtér mellett a tömegközlekedési eszközök időtereinek vizsgálata is. Országos dimenzióban érzékelhetővé tehető ezáltal az egyes térségek ellátottsági színvonalában tapasztalható különbség, míg helyi szinten a csúcsforgalmi időszakok modellezésével a zárt pályás tömegközlekedési eszközök fokozottabb versenyképességére mutathatunk rá a módszer segítségével.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- ² Ivins alapvető jelentőségű művében elsősorban művészettörténeti példákon keresztül mutatja be mind ezt (Ivins 2001). A mondottak alátámasztására a könyv nagy része idézhető lenne.
- ³ Nem foglalkozunk például a filozófiai és matematikai térkonceptiókkal. Az általános igényű térfogalom iránti igény indokolatlanságáról röviden lásd Dusek 2004, 13–15. o.
- ⁴ A témáról szóló általános magyar nyelvű munkák egyes számot használnak, aminek indokoltságát a hétköznapi tapasztalat sem támasztja alá.
- ⁵ A technikai kivitelezés egyszerűsödése ugyanakkor veszélyeket is hordoz: az izokrón térképek egyszerűsített változatának tekinthető „pufferzóna-térképek” (pl. gyorsforgalmi utak x perces vonzaskörzete) könnyen használhatók politikai manipuláció céljára.

Irodalom

- Benedek J. (2000) *A társadalom térbelisége és térszervezése*. RISOPRINT, Kolozsvár.
- Czére B. (1991) A távolsági utazás eljutási idői és izokrón-térképei Magyarországon (1847–1985). – *Közlekedéstudományi Szemle*. 7. 249–260. o.
- Dusek T. (2004) *A területi elemzések alapjai*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- Hardi T. (2000) A gyorsforgalmi úthálózat fejlesztésének hatása (1998 és 2008). – *Comitatus* 5. 14–22. o.
- Horváth Gy. (1980) A területi gazdasági kutatások objektumáról – a gazdasági térről. – *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Közlemények 27. 3–18. o.
- Illés I. (1986) *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ivins, W. M. Jr. (2001) *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Podani J. (1997) *Bevezetés a többváltozós biológiai adatfeldolgozás rejtelmeibe*. Scientia Kiadó, Budapest.

- Spiekermann, K.–Wegener, M. (1994) The Shrinking Continent: New Time Space Maps of Europe, *Environment and Planning B: Planning and Design*, 21. 653–673. o.
- Szalkai G. (2003) A közúti térszerkezet és a hálózatfejlesztés vizsgálata Romániában. – *Falu-Város-Régió*. 19–24. o.
- Tóth G. (2005) *Az autópályák szerepe a regionális folyamatokban*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Zoltán Z. (1984) *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.

COMPARISON OF TIME SPACE AND GEOGRAPHICAL SPACE

TAMÁS DUSEK – GÁBOR SZALKAI

The paper gives a general outline about the features of various spaces. The main difficulties of the visualization of non-geographical spaces stem from the fact, that mostly they have non-metric characteristics. The paper examines the connections between time spaces and geographical spaces and the visualisation of time spaces. We demonstrate the possibilities and cognitive power of the visualisation of time spaces by the help of three examples: time space of Hungarian road network, two different time spaces of Budapest and its surrounding area, and inner city time spaces.

EZ A FALU VÁROS!

(Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után)

(This Village is a Town!)

BELUSZKY PÁL – GYŐRI RÓBERT

Kulcsszavak:

városhierarchia városállás nyilvánítás városi rang

Ma Magyarországon kb. 200 városi funkciójú s közel 300 városi ranggal rendelkező település található. A nagyszámú városi funkció nélküli város léte felveti a kérdést: nem kellene-e a városállás nyilvánítás kritériumait szigorítani (vagyis „lefékezni” a városállás nyilvánítások ütemét), illetve városállás fejleszthető-e a közel száz „faluváros”. A szerzők szerint ez utóbbira sem lehetőség, sem szükség nincs – az ország településeinek városi javakkal való zavartalan ellátása, legfeljebb a „valódi” városok számának minimális növelése szükséges –, a városállás nyilvánítás szigorításának pedig az igazságosság elve mond ellent (mert ekkor a már birtokon belül lévők városi címének jogosságát is meg kellene kérdőjelezni). Vagyis nem indokolt változtatni a városállás nyilvánítási gyakorlaton.

Már a számok is gyanúsak (1. táblázat). Lehetséges, hogy a városok száma bő fél évszázad alatt több, mint megötszöröződött? (A települések város-voltának megítélésekor – szakmai ártalomként, mint geográfus, esetleg regionális kutató – önkéntelenül városi *funkciójú* településekre gondolunk, persze.) Hisz 1950-ben még csupán 52 település büszkélkedhetett városi rangjával, 2006-ban számuk 289-re emelkedett, s lesznek még többen is. Lévén a településhálózat lassú reagálású rendszer, ez a számbeli sokasodás nehezen hihető. Pontosabban: kérdéseket vet fel. Mint pl.:

- Ez a pillanatnyilag számon tartott közel 300 település „valódi” város? Megfelelnek a településtudomány vagy a geográfia városokkal szemben támasztott követelményrendszerének?
- Vagyis milyen viszony áll fenn (s állt fenn a múltban) a *városi rangot* viselő s a *városi szerepkörrel* rendelkező települések között?
- Ha beigazolódna a gyanú, hogy ma már több a „rangos”, mint a tényleges város – fenn az ernyő, nincsen kas –, vagy a múltban épp fordított volt a helyzet, akkor mi a teendő?
 - Fejlesszük valódi városállás e „faluvárosokat” (maradjunk a továbbiakban ennél a kifejezésénél a nehézkes „városi funkció nélküli városi rangú település” helyett), egyáltalán lehetséges és szükséges ez?
 - Állítsuk le sürgősen a városállás-nyilvánítási hullámot, netán „vegyük vissza” a városi címet egynémely, erre „méltatlan” településtől?

- Esetleg töröljük el a jogi különbségtételt a településhierarchia különböző fokán álló települések között?
- Egyáltalán szükség van-e a kétféle megközelítés – a közigazgatási és a funkcionális (településtudományi, földrajzi) – közötti összhang megteremtésére?

1. TÁBLÁZAT

*A városok számának és a városi népesség arányának alakulása, 1950–2006
(Number of Towns and Inhabitants between 1950–2006)*

Időpont	A városok száma	Gyarapodás	A városi népesség aránya, %
1950. I. 1.	54	–	36
1960. I. 1.	63	9	40
1970. I. 1.	73	10	45
1980. I. 1.	96	23	53
1988. I. 1.	125	29	58
1990. I. 1.	166	70	62
1995. I. 1.	194	28	63
2000. I. 1.	222	56	64
2006. I. 1.	289	67	67

Forrás: Szizeti E. 1997. 69–70. o. adatai alapján, kiegészítve.

Hogy e kérdésekre válaszolni tudjunk, fel kell mérnünk, valóban nagyobb számban fordulnak-e elő városi szerepkör nélküli városi rangú települések – faluvárosok – az országban, s melyek azok.

A városi szerepkörök mibenléte a geográfiában (település- és regionális tudományban) kellően tisztázódott s ma már kevésbé vitatott, noha a város meghatározása a lakosság térpályáinak tágulása s sokrétűvé válása (hivatásforgalmi, rekreációs, kereskedelmi stb. térpályák) s így a települések térbeli fellazulása, egymásba olvadása (ingázás, agglomerálódás, szuburbanizáció, konurbanizáció stb.), egyes intézmények, tevékenységek hierarchikus rangjának gyors változása, a városinak tartott szerepkörök vidéki térségekben való terjedése stb. következtében egyre nehezebb, s vitathatatlan definíció aligha adható. Arról nem is beszélve, hogy a város „lényege”, eszenciája az egyes tudományágak számára más és más. A „tértudományok” körében legelfogadottabb definíció szerint a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült. Olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráálódtak. Településhálózati szerepénél, „hivatásánál” fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a „találkozások” kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nem csak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, az eszmék, „kultúrák” cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik, s gyakorta döntési, hatalmi központ.

E városfogalom csak további kiegészítésekkel válik szabotossá és korrekté, e kiegészítések közül azonban csak egyet, a témánk szempontjából nem mellőzhető említjük: amennyiben a várost a városi alapfunkciók – az intézményi-tevékenységi hierarchia felsőbb fokain álló, nem mindennapi igényeket kielégítő szolgáltatások – meglétével jellemezzük, nyilvánvaló, hogy nem minden, a környező „vidékhez” fűződő kapcsolatokkal rendelkező település számít városnak, nem minden „központ” szükségszerűen város. Elaprózott településszerkezetű, aprófalvas területeken az alapfokú intézmények több környező települést is elláthatnak szolgáltatásaikkal (házi orvos, állatorvos, körtjegyző, „körzeti” általános iskola vagy akár plébánia stb.), de ezzel nem válik székhelyük várossá. Magyarország aprófalvas vidékein, Zala, Vas, Baranya, Szatmár megyékben néhány száz lelkes falvak intézményei is vonzásterületre tesznek szert, „központok”, de nem városok. Azért szükséges ezt hangsúlyozni, mert a várossá-nyilvánítás feltételei között fel-felbukkan a „térsgégi szerepkör” megléte, s ez oly települések esetében, mint pl. Pálháza, Óriszentpéter, Zalalövő, Gönc stb., félrevezető lehet. A falvak s városok elkülönülését, a városoknak a településhálózatban – mint hálózatban! – elfoglalt helyét első rendben a *településhierarchiában* elfoglalt pozíció határozza meg. Ezt a pozíciót viszont – a városfogalomból kiindulva – a szűkebb értelemben vett *városi funkciók összetétele*, egyes szerepkörök ill. e szerepköröket ellátó *intézmények jelenléte vagy hiánya*, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – *választéka* határozza meg.

A fenti elvet elfogadva több időpontra meghatároztuk Magyarország városainak hierarchikus rendszerét. (Úgynevezett „leltározó” módszert alkalmazva, vagyis mintegy száz városi intézmény vagy tevékenység meglétét vagy hiányát figyelembe véve.) A vizsgálatok eredményei szerint a 21. század elején Magyarországon kb. 123–124 sokoldalú városi funkcióval, a városi lét járulékos elemeivel – tradíció, városias településkép, az átlagosnál nagyobb lélekszám stb. rendelkező település s további 88–90, több-kevesebb városi funkcióval bíró település található (*2. táblázat*), összesen tehát mintegy 210–215 város. Egyrészt meg kell jegyeznünk, hogy a 88–90 „alig város” város-volta funkcionális szempontból bizonytalan, vitatható, másrészt e vizsgálat szerint 79–80 városi rangú település semmiképp nem tartozik a városállományhoz, vagyis a várossá nyilvánítási hullám mára túlcsapott a fellelhető városi települések körén, ma már egyszerűen nincs olyan városi szerepkörű települése az országnak, amely nem rendelkezne városi ranggal. A nagy várossá nyilvánítási konjunktúra évei után legfeljebb Bük – 3084 lakos – községi rangban maradásá feltűnő akkor, amikor az idegenforgalmi szerepkör jó ajánlólevél a városi cím adományozásához – lásd. Zalakaros, Harkány, Velence, Visegrád esetét –, valamint Piliscsabáé (a 6425 lakosú település egyetemi székhely s agglomerációs település, mint pl. a várossá emelt Kistarcsa, Tököl vagy Ócsa) s a 8540 lakosú Kiskunlacházáé, az egykori szabadalmas kiskun városé, mely település bizonyára felveszi a versenyt pl. Cigánddal vagy Tiszacsegével.

2. TÁBLÁZAT

*Az egyes hierarchikus szintekbe sorolt települések száma
(Number of Settlements of Hierarchical Levels)*

<i>Hierarchia-szint</i>	<i>A városok száma</i>	
I. Főváros	1	
II. Regionális központ	5	
ebből teljes értékű		4
hiányos		1
III. Megyeközpont	13	
ebből teljes értékű		6
hiányos		7
IV. Középvárosok	25	
ebből teljes értékű		12
hiányos		13
V. Kisvárosok	78	
ebből teljes értékű		29
hiányos		49
VI. Csekélyebb városi szerepkörű települések	88	
ebből teljes értékű		36
hiányos		52
<i>Összesen</i>	<i>210</i>	

Forrás: Saját számítások.

Ami az „alig-városok” kérdését illeti: e hierarchia-szintbe kerülhettek azok a települések, amelyek mutatórendszerünk által felölelt intézményekből legalább négyvel rendelkeztek (pl. középiskola, TBC-gondozó, munkaügyi kirendeltség, könyvbolt, közjegyző, biztosító intézet stb.). A „küszöbértéken” természetesen lehet vitatkozni. Az is tény, hogy számos szebb napokat látott, egykor markáns városi szerepkörrel rendelkező, hanyatlása ellenére ma is városi funkciókat ellátó település került e hierarchia szintbe – mint pl. Vasvár, Putnok, Edelény, Csurgó, Devecser, Bácsalmás, Tab stb. –, ugyanakkor egy sor olyan település is, melyek csupán néhány városi intézménnyel rendelkeznek, városi múltjuk nincs, településképük, társadalmuk falusias, gyakran infrastrukturális ellátottságuk is szerény – pl. Hajdúhadház, Újfehértó, Hajdúdorog, Battonya, Jászárokszállás stb. –. Ám az utóbbiak is városi ranggal rendelkeznek. Ezért ez a város csoport, a városállomány peremén elhelyezkedő városi rangú települések is vizsgálatot érdemelnének, elsősorban „jövőjük” okán.

Az is figyelemreméltó, hogy a városhálózat és a városállomány – különösen ha csupán a városok számát tekintjük – rendkívül stabil Magyarországon. A 20. század városhierarchiájának feltárására több, azonos elméleti-módszertani alapokon nyugvó vizsgálatot folytattunk (*Beluszky 1967, 1973; Beluszky–Győri 2004*), s ezek arra engednek következtetni, hogy egy évszázad alatt a mai országterületen az egyes hierarchiaszintekbe sorolt – „valódi” – városok száma alig változott (*3. táblázat*). Az urbanizáció tehát hazánkban nem jelentette a városok számának látványos gyarapodását; lélekszámuk növekedését, agglomerálódást, szuburbanizációt igen, így természetesen a városi lakosság arányának növekedését is.

3. TÁBLÁZAT
*A városállomány hierarchikus tagolódása, 1910–2002**
(Hierarchical Distribution of Cities, 1910–2002)

Hierarchia-szint	A központok száma			
	1910	1965	1995	2002
I. Regionális központok	4	5	5	5
II. Megyeközpontok	20	12	14	13
III. Középvárosok	21	33	25	25
IV. Kisvárosok	79	91	83	78
<i>I-IV. Összesen</i>	<i>124</i>	<i>141</i>	<i>127</i>	<i>121</i>

*A mai országterületen.

Forrás: Saját számítások.

1910-hez viszonyítva a 3. évezred első éveiiig néhányal csökkent a markáns városi funkciókkal rendelkező települések – legalább kisvárosok – száma, miközben a városi lakosság aránya 67%-ra emelkedett. (Mindeközben természetesen az egyes szintek állománya változott, egy sor település tört be a városok közé – pl. az 1950-es 1960-as években az ún. szocialista városok –, mások hanyatlottak, esetleg ki is estek a városok közül.) Ehhez az alig változó város-számhoz kell mérni a városi rangú települések számának változásait.

Visszatérve a faluvárosokhoz: ismételten áttekintettük e települések jelenlegi *településhálózati* szerepét. Számba vettük a hierarchia-vizsgálatok alapján a városok sorából kiszorult (városi rangú) települések városi intézményekkel való ellátottságát. A „valódi” kisvárosi szerepkörű intézményekkel egyáltalán nem rendelkeznek (bíró-ság, ügyészség, rendőrkapitányság, földhivatal, kórház, ÁNTSz stb.). Az épp-hogy városinak minősülő intézmények jelenlétét a 4. táblázat tartalmazza. Látható, hogy a legtöbb, e kategóriába tartozó településből ezek is hiányoznak. Kivételt képeznek az okmányirodák és – némi meglepetésre – a középfokú oktatási intézmények. E települések bő harmadában működik autókereskedés s néhányban mentő-állomás. Megjegyzendő, hogy a táblázatban nem szerepelnek a pénzintézetek; a vizsgált települések többségében működik bankfiók vagy takarékszövetkezet, takarékszövetkezeti fiók, csakúgy, mint különböző szaküzletek, üzemanyag-töltő állomások, egy-két évtizeddel ezelőtt még városinak minősülő szolgáltatás. (Időszerűnek tűnik egyébként a „város”, a „városi intézmény” kritériumainak újrafogalmazása az elmúlt egy-másfél évtized változásai nyomán.)

Folytatódik ugyanis az a tendencia, hogy a legtöbb városi intézmény hierarchikus rangja folyamatosan csökken; pl. a középiskolák az 1940-es évek végéig közép-városi funkciót töltöttek be, ma viszont már alig számíthatók a városi szerepkörök közé. Míg a szocializmus évtizedei alatt az autókereskedés – pontosabban a kiutalt személygépkocsik átvétele – csupán Budapesten folyt, tehát országos funkciónak számított, ma már a faluvárosok egy részében is működik autókereskedés. A városi funkciók „alászállása” ellenére az e csoportba sorolt települések nem tekinthetők városoknak csupán városi címük miatt.

4. TÁBLÁZAT
Néhány városi intézmény előfordulása a faluvárosokban
(Town Institutions in Village Towns)

Település	Lélekszám 2005. I. 1.	Gépjármű- szak- üzlet	Szálloda	Panzió	Gimnázium	Szak- közép- iskola	250 fő főltti vállal- kozás	Munka- ügyi kiren- deltség	Mentő- állomás	Ok- mány- iroda
Abádszalók	4 555		1	1						
Adony	3 839	1		1					1	
Albertirsa	11 884							1		
Bábolna	3 874	1	1		1		1			
Badacsonytomaj	2 247	1	1	1						
Bakatonfűzfő	4 215	1		1	1	1	1	1	1	
Balkány	6 852				1					
Bátaszék	6 824	1		1	1				1	
Bélapátfalva	3 351	1		1	1				1	
Berhida	6 020									
Bóly	3 851			1		1	1		1	
Borsodnád	3 438	1							1	
Cigánd	3 168								1	
Csepreg	3 593	1	1			1			1	
Csorvás	5 646									
Demecser	4 525				1	1	1		1	
Déaványa	8 693			1	1				1	
Dombrád	4 243			1	1				1	
Dunavarsány	6 329	1								
Elek	5 462	1			1				1	
Emőd	5 458								1	
Ercsi	8 542	1		1	1			1	1	
Felsőzsolca	7 162	1							1	
Fót	17 287	1		1	1	1	1			
Füzesgyarmat	6 365		1						1	
Göd	16 375	1	1				1		1	
Gönc	2 160							1	1	
Hajdúsámson	11 573	1			1					
Harkány	3 678	1	1	1						
Herend	3 557			1			1		1	
Ibrány	6 937				1	1		1	1	
Jánossomorja	5 937			1			1			
Jászfényszaru	5 881				1	1			1	
Kaba	6 454						1			
Kadarkút	2 775				1	1				
Kemecse	5 052							1		
Kenderes	5 317				1	1				
Kerekegyháza	6 129		1	1					1	
Kisköre	3 061									
Komádi	5 921				1		1	1	1	
Lábatlan	5 332		1		1		1			
Máriapócs	2 191		1						1	
Martonvásár	5 360			1				1		
Mindszent	7 311				1					
Nagyecsed	6 706				1				1	
Nagyhalász	5 897				1		1		1	
Nagymaros	4 488	1			1				1	

Település	Lélekszám 2005. I. 1.	Gép- jármű- szak- üzlet	Szálloda	Panzió	Gimnázium	Szak- közép- iskola	250 fő Munka- ügyi kiren- deltség	Mentő- állomás	Ok- mány- iroda	
Nyék-ládháza	5 005	1								
Nyíradony	8 084				1				1	
Nyírlugos	2 911							1		
Nyírtelek	7 114			1	1		1			
Ócsa	8 949	1		1	1	1	1		1	
Óriszentpéter	1 278			1			1		1	
Örkény	4 994	1				1		1		
Pálháza	1 102			1						
Pannonhalma	3 848		1	1	1			1	1	
Pilis	11 281	1								
Polgárdi	6 630				1				1	
Pomáz	15 799	1	1				1		1	
Rakamaz	5 091	1			1			1	1	
Répcelak	2 583			1	1		1	1	1	
Sándorfalva	8 096	1		1	1					
Szabadszállás	6 648	1		1	1	1		1		
Szendrő	4 324							1	1	
Szigethalom	14 269	1								
Téglás	6 497	1		1	1		1		1	
Tét	4 106	1		1	1		1	1	1	
Tiszacsege	4 912								1	
Tompa	4 876				1				1	
Tököl	9 495	1					1		1	
Tura	8 066	1							1	
Újszász	6 920				1	1			1	
Üllő	10 149	1					1			
Vámospécs	5 569				1			1		
Velence	4 763		1	1						
Vésztő	7 488								1	
Villány	2 648			1		1			1	
Visegrád	1 718		1	1			1		1	
Zalakaros	1 625		1	1					1	
Zalalövő	3 197								1	
<i>Összesen</i>		<i>31</i>	<i>15</i>	<i>30</i>	<i>36</i>	<i>14</i>	<i>22</i>	<i>5</i>	<i>15</i>	<i>49</i>

Forrás: Saját szerkesztés.

A 4. táblázat áttanulmányozása nyomán ugyan néhány település esetében felmerülhet a gyanú, hogy egy behatóbb vizsgálat esetleg igazolná város-voltukat – pl. Balatonfűzfő, Fót, Ócsa, Tét, Komádi stb. esetében –, de a legtöbb faluvárosban még a legszerényebb városi intézményekből is legfeljebb mutatóban található egy-kettő. Vagyis e kiegészítő vizsgálat is megerősítette egy sor faluváros létét.

A faluvárosok lélekszámát tekintve (4. táblázat) – szintén felmerülhet, hogy egyesek közülük mégiscsak városok. Magyarországon a 10 ezer fős lélekszám tekinthető a városodás küszöbértékének, a Dunántúlon – a Dunántúlon szinte törvényszerűen a 20. század derekáiig – pedig már az 5 ezer lelkes települések is városi funkciót töltöttek be. Ehhez képest 8 faluváros lakosságszáma meghaladja a 10 ezer főt – Fóté, Göde és Pomázé a 15 ezer főt is –, többségük lakosságszáma pedig 5 és 10 ezer fő

közé esik (kivételnek számít Pálháza, Óriszentpéter, Visegrád és Zalakaros kétezer fő alatt maradó lélekszáma). A magas lakosságszám kétségtelenül azt eredményezi, hogy bizonyos városi szolgáltatások a „saját” lakosság ellátása érdekében is megtelepednek a nagyobb faluvárosokban, ám nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az említett települések – valamint Szigethalom, Pilis, Üllő – a budapesti agglomeráció részét képezik, földrajzi értelemben nem is tekinthetők önálló településeknek, így egyenkénti megítélésük is problematikus. Ugyanez vonatkozik a 11 és félezer lakosú Hajdúsámsonra, Debrecen „szuburbijára”.

Ugyanakkor a faluvárosok *nem feltétlenül fejletlen* települések.

A „fejlettség” vizsgálata a településtudomány kedvenc témája; abból a feltételezésből indul ki, hogy a települések legkülönbözőbb alkotóelemei – az infrastruktúra, a lakás-állomány, a gazdaság egyes elemei, a lakosság demográfiai és társadalmi jellemzői stb. – egy skálán elhelyezhetők, pl. a lakásnagyság, a telefonsűrűség, a 10 000 lakosra jutó vállalkozások száma stb. alapján, s e skálák egyszerűen összegezhetők, pl. a rangszám-módszerrel. Csakhogy a városok „fejlettségének” a vizsgálat során figyelembe vett tartalma messzemenően befolyásolja az eredményt. Ha a városok többségében előforduló összetevőket vonjuk be a számításokba – mint pl. a műszaki infrastruktúra színvonala, a lakosság jövedelme, iskolázottsági színvonala, gazdasági aktivitása, a vállalkozások sűrűsége, lakásfelszereltség stb. –, akkor bizonyos aspektusból mérjük ugyan a „fejlettséget”, de a magasabb szintű városi funkciók jelenléte, fejlettsége nem alakíthatja a rangsort (pl. a főiskolák, egyetemek, klinikák, kórházak, az államigazgatás intézményei stb.). Ha viszont ezeket is bevonjuk a vizsgálatba, akkor többé-kevésbé „leképezzük” a hierarchikus rangsort.

Mivel a városhierarchia „alján”, illetve azon „kívül” elhelyezkedő települések fejlettségét kívántuk „mérni”, az előbbi megoldást választottuk. (A mutatók között az átlagos lakásnagyság, a diplomások aránya, a foglalkoztatási ráta, a közcsatornába kapcsolt lakások aránya, a személyi jövedelemadó egy főre jutó értéke, a középiskolai tanulók, a szakrendelő intézeti óraszámok fajlagos értékei szerepeltek, többek között). Az így nyert rangsor önmagában eléggé problematikus; valóban „fejlettebb” település Hévíz vagy Budakeszi, mint pl. Székesfehérvár vagy az összes regionális központ? Lehetséges, hogy Kőszeg fejletlenebb, mint Tab vagy Pécel? Ha azonban a nyert rangsort annak tekintjük, ami – nem a városhálózatban elfoglalt pozíciót, nem a magasabb szintű városi szolgáltatások jelenlétét stb. tükrözi –, akkor kiderül, hogy egynémely faluváros „fejlettsége” kiemelkedő. Az első ötven helyezett között 8 faluváros található, elsősorban üdülő-fürdővárosok, turisztikai célpontok – Zalakaros, Harkány, Visegrád, Velence –, agglomerációs települések – Göd – vagy speciális helyzetű települések, mint Bábolna, az 56. helyet elfoglaló Bóly, a 78. Herend és így tovább. E településekben az idegenforgalom a lakosságszámhoz mérten kiemelkedően kedvező kereskedelmi ellátottságot, szolgáltatásokat tart életben, magas a vállalkozások „sűrűsége”, igen kedvezőek a helyi társadalmak „mutatói”, jövedelmi helyzete, jól kiépített a műszaki infrastruktúra. Ugyanakkor az utolsó 50-ben 36 falu-város található. Ám mivel a „fejlettség” nem a városi szerepkörök volumenét méri, a faluvárosok városoltának megítélése során figyelmen kívül hagyhatók.

Mivel magyarázható akkor, hogy e települések tömegesen nyertek városi rangot, szinte kivétel nélkül 1990 után? (1990. január 1-jén 166 városi rangú település létezett, tehát kevesebb, mint a városi funkcióval rendelkező település.)

A városi rang és a városi funkció viszonya történelmünk során többször változott. 1848 előtt mintegy 800 település rendelkezett valamiféle városi kiváltsággal (az akkori országterületen). Nyilvánvaló, hogy a városi rangú települések tekintélyes hányada nem rendelkezhetett városi szerepkörrel. Modern értelemben vett városi jogállásról a kiegyezés (1867) után beszélhetünk Magyarországon. A kiegyezést követően felszámolták a feudális jellegű – rendkívül sokféle, kusza, számos egyedi megoldást is magában foglaló – jogviszonyokat. A dualizmuskori törvényhozás kétféle városi jogállást teremtett: a rendezett tanácsú városokat (a járási igazgatással egy szinten), illetve a törvényhatósági jogú városokat (a vármegyei jogállással egy szinten). A városi rang kérelmezése önkéntes volt, de különböző intézmények fenntartását követelte meg, elsősorban nem kiváltságokat, hanem terhes kötelességeket jelentett. A volt mezővárosok többsége ezért lemondott városi címéről, ugyanis nem tudták vállalni az intézmények fenntartásából származó terheket. Ennek köszönhetően több olyan megye is volt, amelyben egyáltalán nem volt városi jogú település (pl. Moson, Ugocsa, Árva vármegye). A korszak végén, 1910-ben 138 városi jogállású település maradt a történeti Magyarországon (*Gyáni-Kövér* 1998, 52–53). A funkcionális értelemben városnak tekinthető települések száma ezt messze meghaladta (a kiegyezés előtt éppen fordított volt a helyzet), mintegy 330 települést sorolhatunk ide, ugyanakkor több olyan városi rangú település is volt, amely városi funkciókkal nem rendelkezett (*Beluszky-Győri* 2005).

A két világháború közti időszakban ez a városstruktúra alapvetően nem módosult, megmaradt a kétféle városi jogállás, csupán a városok száma bővült. 1914-ben a mai országterületen 43 város volt, ez a szám 1938-ig 56-ra növekedett. Az új városok regionális eloszlása egyenletesnek mondható, csak a főváros körüli agglomeráció területén szembeűnő a városok számának növekedése. Újpest mellett ekkor kap városi címet Rákospalota, Kispest, Pesterzsébet, Budafok és Pestszentlőrinc. (*Beluszky* 1999). A városok számbeli növekedése ellenére továbbra is akadnak olyan vármegyék, amelyekben hiányoztak városi jogú települések (igaz jobbára ezek a „csonka-vármegyék”, amelyeknek fontosabb települései az új országhatáron kívül maradtak, pl. Bihar, Abaúj-Torna vagy Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegye).

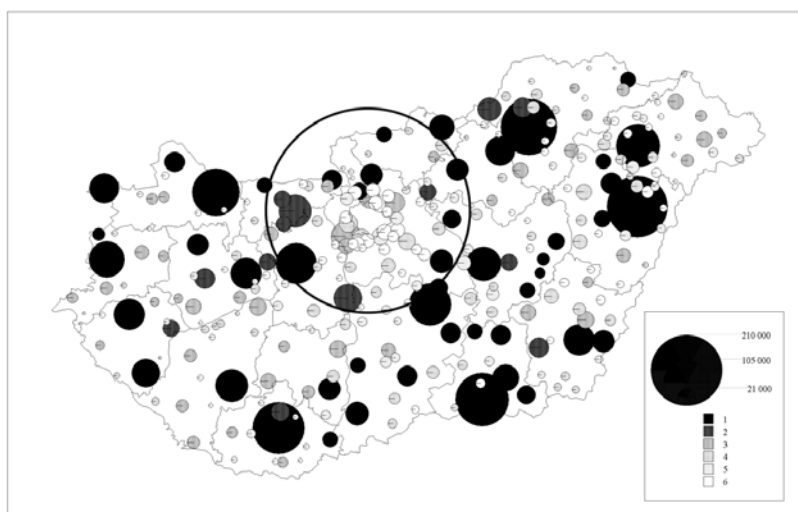
A szocializmus korszakának első évtizedében lényegében megszűnt a kétféle városi jogállás, bár névleg megmaradt a megyei jogú város cím (4 város élhetett vele: Miskolc, Debrecen, Pécs és Szeged). A nagyobb lélekszámú, fontosabb városok (24 város) közvetlenül megyei, a kisebbek (29 város) pedig járási igazgatás alá kerültek, csupán a főváros maradt ki a területi hatáskörű szervek joghatósága alól. Ezzel egyidőben gyakorlatilag felszámolódtott a városi önkormányzatiság (autonómia) is, valamennyi város a centralizált állami irányítás alá került (*Hajdú* 2001). A városi rang adományozása ettől kezdve állami akarat kérdése, a városi státus pedig nem a települések tehervállalási képességét (vagy ambícióját) tükrözi. A városi jogállás inkább előnyökkel járt, mint kötelezettségekkel: magasabb normatív támogatás az állami

újraelosztás során, városi intézmények letelepítésében élvezett előny, nagyobb létszámú és jövedelmű helyi adminisztráció, az áhított iparhoz való hozzájutás nagyobb lehetősége stb. Ezért a várossá nyilvánítással az állam is csak visszafogottan élt, a lehetőséget szigorú követelményrendszerhez kötötte (*Beluszky* 1999). 1945 és 1954 között 12 új várossal gyarapodott a hazai városállomány (közben Nagy-Budapest kialakításakor 1950. január 1-jén 7 várost Budapesthez csatoltak). Közvetlenül a háború után Tatabánya és Salgótarján került a városok közé, s agrárszocialista múltjától is támogatva a „legnagyobb magyar falu”, Orosháza. Ezt követően az új városoknak a többsége nehézipari, ill. bányászati centrum volt, jó néhány közülük ún. „szocialista iparváros” (pl. Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Oroszlány). 1955 és 1966 között pedig egyetlen kivétellel (Ajka) nem élt az állam a várossá nyilvánítás eszközével.

A hatvanas évek második felében 10 település, az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió 1971-es elfogadása után pedig 23 település kapott városi rangot 1982-ig. Ezek a települések már korábban is betöltötték városi funkciókat, külső (építészeti) megjelenésük és társadalmi összetételük is többnyire urbánus képet mutatott. A városhálózat nagyságrendi tagolódását jól jellemzi, hogy mindössze három olyan város volt ezek között, amelyek lakossága nem érte el a 10 ezer főt; a Nyugat-Európában tömegesen jelen lévő kisvárosok Magyarországon nem élvezhették a városi jogállás előnyeit. 1982-ben 96 város volt hazánkban, ezekben a településekben élt az ország népességének 53%-a. A megyei (jogú) városok száma nem változott lényegesen, csupán Győr csatlakozott ehhez a csoporthoz.

A városi rangú és szerepkörű települések viszonyára ekkor az a jellemző, hogy a városi rangú települések száma kisebb volt, mint a városi szerepkörrel rendelkezőké, vagyis több tucat, földrajzi-funkcionális értelemben városnak bizonyuló település községi státuszban maradt (az 1950-es évek elején a városi funkciójú településeknek csupán harmada, az 1970-es években fele rendelkezett városi ranggal). A várossá nyilvánítások üteme a nyolcvanas évek derekán gyorsult fel; 1983 és 1989 között 70 (!) településnek juttattak városi címet, közülük 41 egyetlen évben, 1989-ben lépett a városok sorába (*l. ábra*). A városok számának gyors „felfutása” több tényezővel magyarázható. A „rendszer” gazdasági és kezdődő politikai válsága következtében erősen visszaestek az állami beruházások – lakásépítés, ipartelepítés stb. –, a gyengülő rendszer egyre kevésbé tudott ellenállni a különböző kritikáknak, ill. követeléseknek. Az önkormányzatok állami finanszírozásában megjelentek a normatív elemek – „fejkvóták” –, így csökkentek a városok és a községek közötti különbségek e téren. Így a várossá-nyilvánítás egyre kisebb teherterelt jelentett az állam számára. Másrészt az 1984-ben általánossá tett városkörnyéki igazgatási szisztémában egy sor „városkörnyék-központ” községi jogállású volt, s ezeket a településeket folyamatosan városi címmel ruházták fel. A helyi lobbik is egyre több község várossá-nyilvánítását kényszerítették ki. Mindezek nyomán a kilencvenes évek elejére a városi rangú s a sokoldalú városi funkcióval rendelkező települések (legalább „komplett” kisvárosok) köre közel megegyezett egymással (1990. január 1-jén 166 város).

1. ÁBRA

*A települések várossá nyilvánításának időpontja
(Dates of Pronouncing Settlements Being Cities)*

Megjegyzés: 1=1945 előtt; 2=1945–1964; 3=1965–1984; 4=1985–1989; 5=1990–1997; 6=1998 és később.

Forrás: Saját szerkesztés.

Még a kilencvenes évek derekán is olyan községek várossá-nyilvánítására került sor, melyek rendelkeztek több-kevesebb városi szerepkörrel (1995. január 1-jén 194 város). Mivel azonban a magyarországi településhálózatban legfeljebb 190–200 városi funkciójú település található, nyilvánvaló, hogy a kilencvenes évek végén, még inkább az ezredforduló után már szinte kizárólag városi szerepkörrel nem vagy alig rendelkező községeket „léptettek elő” a közigazgatási rendszerben. A városi címmel rendelkező települések száma valószínűleg a közeljövőben tovább fog gyarapodni, és nehéz megjósolni, hogy a folyamat hol áll meg. Hajdú Zoltán a 2000-es adatok ismeretében még 250 köré tette a számot, amely azonban már másfél év alatt is túlhaladottá vált (Hajdú 2001, 285). Tóth József becslése 1996-ban jóval merészebb volt, ő 2010 körülre 300–310 város meglétét prognosztizálta (Tóth 1996, 583). Ám időközben már tucatnyi olyan település is városi rangot kapott, amelyeket Tóth József sem sorolt a városi cím várományosai közé. A városi rang megszerzése ma elsősorban presztízskérdés, „politikai ügy” a települések vezető testületei és lakói számára, adományozásával a mindenkori kormányzat „politikai tőkére” tud szert tenni. A várossá nyilvánítás ma semmiféle (közvetlen) anyagi előnnyel nem jár, igaz, semmilyen, a városi jogállásból fakadó kötelezettséget sem jelent. S mára gyakorlatilag nem maradt olyan községünk, amely egy valamelyest is szigorúbb kritérium-rendszer alapján joggal aspirálhatna a városi címre.

A várossá nyilvánítások „túllépését” a valódi városok körén, a csak címmel rendelkező városok számának szaporodását értékelve hangzik el napjainkban jó néhány kritika a jelenlegi várossá nyilvánítási gyakorlatról.¹

- A kritikus megnyilvánulások egy része *szigorítaná a jelenlegi „liberális” várossá nyilvánítási gyakorlatot*. Kétségtelen, hogy az 1990. évi önkormányzati törvény a korábbi visszasságok elkerülése végett (erőszakos település-összevonások, a társadalmi igazságosság megsértése a városok egyoldalú fejlesztésével stb.) szélesre tárta a kaput a várossá nyilvánítások előtt. Az Alkotmány 1990. évi módosítása és az önkormányzati törvény lényegében megszüntette a falu (község) és a város közötti jogi különbségeket, kimondva, hogy „A helyi önkormányzatok alapjogai egyenlőek”, illetve a várossá nyilvánítás feltételét igen megengedően megfogalmazva: „A nagyközség a várossá nyilvánítását kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térségi szerepe indokolja”. (1995-ben a Belügyminisztérium ugyan közleményben tette közzé a várossá nyilvánítás követelményeit, de ezt a gyakorlat láthatóan figyelmen kívül hagyja. Ez a közlemény a városi szerepkör tradícióit, történelmi értékek meglétét, középfokú oktatási és igazgatási intézményeket – bíróság, földhivatal, rendőrkapitányság stb. –, városias arculatot, a szolgáltatások városi színvonalát, gazdasági fejlődést [?] kíván meg a várossá nyilvánítandó településektől.²) A városok és falvak között az alá-fölrendeltségi viszony helyébe mellérendeltségi viszony lépett. A törvényhozás felértékelte a települési önkormányzatok politikai és igazgatási szerepét, egyben súlytalanná tette a megyei szintet. A városi jogállás ettől kezdve valójában már csak városi címet jelentett. Ez teszi érthetővé a rendszerváltozás óta eltelt másfél évtized felgyorsult „városodását”. 1991 és 2005 között (a választások éveit kivéve, amikor várossá nyilvánítási moratórium van érvényben) minden évben sor került újabb települések várossá nyilvánítására. Ez alatt a 15 év alatt a városok száma 123-mal növekedett; a városok számának növekedése gyorsabb ütemű, mint volt a nyolcvanas években. Megjegyezzük, hogy a *megyei városokká* válás kritériumai is felpuhultak: már minden 50 ezer lakosnál népesebb város aspirálhat e címre, s azok a megyeszékhelyek is, amelyeknek lélekszáma ennél kisebb (Szekszárd, Salgótarján). (De valójában nem került meghatározásra e jogállás specifikuma, a „megyei jog” – épp a megyei szint gyengülésével párhuzamosan – nem jelent ténylegesen többletjogokat.)

Érthető, hogy a fentiek figyelembevételével, még az utóbbi években városi rangot nyert települések szerepkörét, települési pozícióit ismerve felmerül (s ilyen javaslatok el is hangzanak), hogy *nem kellene-e szigorú követelményrendszert kidolgozni*, ahhoz ragaszkodni a városi rang odaítélésékor, vagyis – gyakorlatilag – *bezárni az ajtót az újabb várossá nyilvánítások előtt*.³

- A másik nézet szerint viszont ha már újabb és újabb községek nyerték el a városi címet, akkor azokat „*valódi*” városokká kell fejleszteni, „ellátni” városi intézményekkel, térségi központtá emelni őket.

Mindkét megközelítés, ill. megoldási javaslat vitatható, számos érv szól ellenük. Különösen az utóbbi javaslat – vagyis a faluvárosok várossá fejlesztése – ellen:

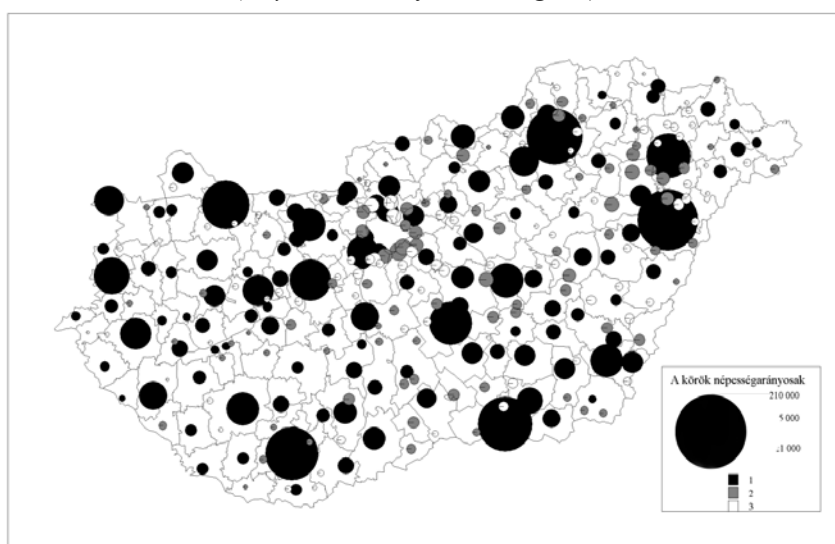
- A közel 100, jóformán semmilyen városi funkcióval, központi szerepkörrel – sőt városi tradícióval, városi jellegű társadalommal, településképpel stb. – nem rendelkező „falu” várossá fejlesztése rendkívüli volumenű beruházást igényelne, ez újabb társadalmi igazságtalanságot szülne; ugyanis az ilyen olyan szempontok alapján, s nem a településhálózati szükségszerűségből fakadóan „várossá lett” településeket csak környezetük rovására lehetne várossá csinálni – ha egyáltalán lehetne.
- Egy „valódi város” felépítése direkt és közvetett értelemben egyaránt csak részben – s talán kisebb részben! – állami feladat, noha kétségtelenül elősegíthető állami eszközökkel. Ám egy valódi városi szerepkörre, településhálózati-térségi központi funkcióra alkalmatlan településbe nehéz városi feladatok ellátására vállalkozói tőkét csalogatni, rábírnivalakit piaci elven működő városi intézmények alapítására, ill. üzemeltetésére.
- Végül a legtöbb esetben *nincs is szükség* az adott kistérségben újabb városi funkciójú központ kialakítására. Kiterjedtebb városhiányos térségek ugyanis ma már nem találhatók az országban, különösen ha a városi jogú településeket vesszük figyelembe. Ugyanis minden megyében található jó néhány, 1990 után városi címhez jutott település, noha ki-mutathatók „kedvezményezett” település-csoportok és térségek. Az új városok egy része a fővárosi agglomerációban található „alvótelepülés”, amelyek várossá nyilvánítása csak magas népességszámukkal indokolható, de funkcionális értelemben, szerepkörüket, vagy külső képüket tekintve kevés városias jegyet mutatnak fel (pl. Göd, Gyál, Vecsés, Budakeszi, Üllő, Pilis stb., vagy Miskolc agglomerációjában Felsőzsolca, Emőd). Feltűnően megsaporodott a városok száma a tradicionálisan elmaradott vagy depressziós területeken mintegy vigaszdíjként hátrányos helyzetükért (pl.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében: Ibrány, Nagyhalász, Nagyecsed, Dombrád, Máriapócs stb.; de lehetne folytatni a sort Borsod vagy Hajdú-Bihar megyei példákkal is). Jól elkülöníthető a várossá vált települések közt néhány jellegzetes település-csoport is. Városi címet kaptak azok a települések is, amelyek egykor mezővárosként vagy járási székhelyként valóban betöltöttek térszervező szerepet, ám ez idővel elhalványodott (Tét, Pannonhalma, Csenger, Devecser, Sellye stb.). Az új városok közt kitüntetett helyet foglalnak el az elmúlt évtizedekben szép pályát befutó üdülőtelepülések is (Zalakaros, Hévíz, Harkány, Visegrád, Balaton-földvár stb.). Az alföldi kismezővárosok közül jó néhány igyekezett visszaszerezni tradicionális városi címét (pl. Jászárokszállás, Tiszaföldvár, Tótkomlós stb.).

De még a valódi városok területi eloszlása is azt sejteti, hogy városi javakkal ellátatlan területek alig fordulnak elő Magyarországon. Ilyen területnek ma legfeljebb Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi sávja, a Sárospatak–Encs–Edelény–Putnok vonaltól északra eső terület tekinthető, ahol esetleg a városi jogú Szendrő juthatna településközponti szerepkörhöz, Bihar déli harmada, ahol Komádi városi funkciói-

nak fejlesztése lehetne indokolt, az Őrség – Őriszentpéter ugyan hagyományos kis központja a környező falvaknak, de nem város funkcionális értelemben – tekinthető városiányos térségnek, de egyenként oly kicsiny területnek kellene eltartani egy-egy várost, hogy valószínűtlennek látszik e területeken is életrevaló kisváros felnövekedése. Ezt a városi szolgáltatások iránti igény szint növekedése is kétségesse tenné; egy-egy kis volumenű, ezért sokoldalú „ellátást” nyújtani nem képes intézmény letelepítése nem elégítené ki a városi javak iránt mutatkozó igényt. (Pl. egy általános gimnázium létesítése – mely szükségszerűen nem nagyon tudna párhuzamos, így többféle specializációt nyújtó osztályokat fenntartani, nagyszámú tanárt foglalkoztatni – nem oldaná meg a középfokú oktatás iránt mutatkozó igényt.) A városi rangú, falusi funkciójú települések várossá fejlesztésének szükségességét, indokoltságát az egyes kistérségek „városellátottsága” alapján is megítélhetjük. Az országban alig néhány olyan kistérség található, amelyben nem alakult ki „valódi” város; ilyen a cigándi, a csepregi, őriszentpéteri és az adonyi kistérség (2. ábra). E kistérségek városi rangú településeinek várossá fejlesztése indokoltnak látszik, ám ennek sikere ezen városok esetében is kérdéses.

2. ÁBRA

A kistérségek városellátottsága (City Provision of Micro Regions)

Megjegyzés: 1 = teljes értékű városok; 2 = részleges funkciójú kisvárosok; 3 = városi funkció nélküli városi rangú települések

Forrás: Saját szerkesztés.

Őriszentpéter – mint említettük – hagyományos központja az Őrségnek, ám ez mindig is inkább érzelmi síkon nyilvánult meg, mint materiális kapcsolatban (őrségi identitástudat). A környező községekkel alapfokú intézményei – gyógyszerár, körjegyzőség, élelmiszerboltok, református lelkeszség, fodrász, némi munkaerő-vonzás

stb. – tartanak kapcsolatot. Kistérségében mindössze hétezeren élnek ez a lélekszám városi intézmények fenntartásához aligha elegendő. Hasonló a helyzet a csepregi kistérségben; itt 11 ezren élnek s noha *Csepreg* valaha élénkforgalmú mezőváros s járási székhely volt, de Kőszeg (14 km-re Csepregtől) és Szombathely (22 km) konkurenciáját is figyelembe véve ugyancsak kérdéses valódi kisvárossá fejlesztésének lehetősége. A cigándi kistérségben már 18 ezren élnek, s a Bodrogek keleti fele meglehetősen messze esik városi központjaitól, Sátoraljaújhelytől és Sárospataktól. Az itt fekvő falvak városi javakkal való ellátása mindig problematikus volt, a két világháború között járási kirendeltség létesítésével próbálkoztak (Ricsé székhellyel). De Cigánd a faluvárosok fejlettségi rangsorának is a legvégén áll, állapota a falvak között is kedvezőtlen lenne, valódi kisvárossá fejlesztése eléggé reménytelennek tűnik. (Ami nem jelenti azt, hogy néhány városinak minősülő intézmény – pl. mentőállomás – idetelepítése ne lenne indokolt.) A Bodrogek keleti felében a városi javakhoz való hozzáférést talán a Kisvárdával való érintkezés lehetőségének javítása oldaná meg. A többi kistérségben is csupán néhány faluváros városi szerepkörének gyarapítása indokolt. A berettyóújfalui és sarkadi kistérség határzónájában fekvő falvak városi javakkal való ellátását javítaná a közel 6 ezer lakosú *Komádi* városi szerepkörének bővülése. A hajdúhadházi kistérség keleti fele semmilyen kapcsolatban nincs Hadházzal (annál inkább Debrecennel), de itt Nyíradony és Vámospércs is rendelkezik városi ranggal. Közülük talán Nyíradony (8000 lakos) aspirálhatna városi szerepköre gyarapítására. Néhány aprófalvas körzet faluvárosai látszólag „társégi” szerepet töltenek be; ilyen település Szendrő, Gönc, Zalalövő, Pálháza, Villány, Kadarkút stb. De társégi szerepük alsó fokú funkcióik vonzására támaszkodik, Óriszentpéterhez hasonlóan. „Fejlesztésüknek” is inkább a sokoldalú alsó fokú szerepkörük kiépítésére kellene irányulnia. Közülük Szendrő a korábbi településhálózat-fejlesztési elképzelésekben a várossá fejlesztendő települések között szerepelt a Bódva- és a Rakaca-völgyi, meglehetősen elesett, hátrányos helyzetű falvak helyzetének javítása érdekében. Szendrő valóban Edelény vagy még inkább Kazincbarcika „társközpontja” lehetne, noha kiterjedt potenciális hinterlandján meglehetősen kevesen élnek. Néhány további, elsősorban a budapesti agglomerációban fekvő faluváros városi funkcióinak gyarapodását nagy népességszámuk fogja támogatni (Fót, Göd, Pomáz, Szigethalom stb., illetve esetleg Dévaványa, Nyíradony, Sándorfalva stb.).

Az elmondottak nem jelentik azt, hogy ha szakmailag indokolt, egy-egy városi intézményt – pl. mentőállomást, okmányirodát, középiskolát ne lehetne vagy kellene a faluvárosokba telepíteni, ám a közel száz „ez a falu város” típusú település többségének valódi várossá fejlesztésére nincs mód, s ez nem is látszik szükségesnek.

Sokkal könnyebben megoldhatónak tűnik a „rolólehúzás”, vagyis az újabb várossá nyilvánítások megakadályozása a városi cím kritériumainak szigorításával. Azonban ez is erősen vitatható megoldás, elsősorban az „igazságosság” szempontjából. Ezzel nem sikerülne elérni az óhajtott célt, vagyis a városi rangú és funkciójú települések megfelelésének megteremtését. Továbbra is fennmaradna sok tucat faluváros, ha csak nem vennék vissza e települések városi rangját, ami minden bizonnyal keresztülvihetetlen. S a városi rang adományozásának leállítása igazság-

talán is lenne a további aspiráns szempontjából, melyek épp úgy *nem* érdemelnék meg a városi címet, mint fűgőbb társaik.

Ami a bevezetőben említett harmadik lehetőséget illeti – tudniillik a város és a község közigazgatási megkülönböztetésének megszüntetését –, ez közigazgatás-tudományi kérdés, kívül esik kompetenciánkon, s így e kérdéskört nem tárgyaljuk.

Mi lehet tehát a terület- és településfejlesztés, ill. a „közigazgatás” feladata e téren? Elképzelhető ugyan némi következetesség a várossá nyilvánítási gyakorlatban, de nem lenne célszerű radikálisan véget vetni a „falvak” várossá-emelésének. (Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy egy-egy várossá nyilvánítási folyamat jelentős erőfeszítésre készítheti a helyi társadalmakat, dinamizálja azokat, tehát pusztán a városi rang reménye is hasznossá válhat.)

Másrészt a településfejlesztéssel kapcsolatban álló intézményeknek, testületeknek munkájuk során tudatosítani kell, hogy a településhálózat, ezen belül a városhálózat *hierarchikusan tagolt rendszer*, a fejlesztési célkitűzéseket a funkciók hierarchiájához kell rendelni, s nem a közigazgatási ranghoz. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a valós hierarchiáról ezen intézményeknek *naprakész információkkal kell rendelkezniük*.

Jegyzetek

¹ Szigeti Ernő már 1997-ben – amikor még csak 218 városi rangú település volt az országban – így írt: „A várossá nyilvánításokkal kapcsolatban – az előző évekhez, sőt évtizedekhez hasonlóan – szinte törvényszerűen újjáélednek a szakmai és politikai viták a városi cím adományozásának kérdésköréről, az új városok számáról és fejlettségéről, a várossá válás feltételeiről és szabályozásáról... A városodás folyamat ugyanis nem járt maradéktalanul együtt az urbanizáltság minőségi tényezőinek javulásával...” (Szigeti 1997).

² L. részletesen Csapó T.–Kocsis Zs. tanulmányát (1997).

³ Csapó T. és Kocsis Zs. nyugat-magyarországi vizsgálatai alapján szintén ezt javasolta: „Véleményünk szerint a várossá válás jelenlegi feltételrendszerén és folyamatán változtatni kell. Tudásunk szerint megindult egy ilyen irányú vizsgálat...” (Csapó–Kocsis 1997). A szerzőpáros javaslatot tett a kritériumrendszerre is. Pl. a várossá nyilvánítás alsó népességhatása 2000 fő, a várossá nyilvánítandó település rendelkezzen „központi szerepkörökkel”, bizonyos intézményekkel, mint szakrendelőintézet, pénzügyintézet, múzeum, legyen fejlett infrastruktúrája s „szellemi kisugárzása”.

Irodalom

- Beluszky P. (1967) A magyar városok központi szerepköre. – *Statistikai Szemle*. 542–563. o.
- Beluszky P. (1973) Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. – *Földrajzi Értésítő*. 1. 121–142. o.
- Beluszky P. (1999) *Magyarország településföldrajza*. (Általános rész). Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky P.–Győri R. (2004) Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). – *Tér és Társadalom*. 1. 1–41. o.
- Beluszky P.–Győri R. (2005) *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky P.–Győri R. (2006) A magyarországi városhálózat adottságai a városversenyben. – Horváth Gy. (szerk.) *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs. 236–293. o.
- Csapó T.–Kocsis Zs. (1997) A várossá nyilvánítás elvi kérdései és a potenciális városok az Észak-Dunántúlon. – *Tér és Társadalom*. 1. 183–196. o.

- Gyáni G.–Kövér Gy. (1998) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajdú Z. (2001) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kara P. (1998) Várossá válások az önkormányzati rendszerben. – *Gazdaság és Gazdálkodás*. Április. 265–267. o.
- Rechnitzer J. (2002) A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. – *Tér és Társadalom*. 3. 165–183. o.
- Szigeti E. (1997) Urbanizáció, városhálózat, várossá-nyilvánítás. – *Területi Statisztika*. 1. 66–82. o.
- Tóth J. (1996) A településrendszer. – Perczel Gy. (szerk.) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 539–584. o.

THIS VILLAGE IS A TOWN!

PÁL BELUSZKY – RÓBERT GYŐRI

In Hungary there are around 200 settlements with town functions and there are 300 towns nowadays. The fact that many towns do not have town functions makes the question: do we have to make the criteria of town pronouncing more strict (make town pronouncing slower), and can the village-towns (around 100) be developed into towns? There is no possibility, nor need according to the authors – giving town functions to the settlements and minimal growth in towns is needed – being strict in town pronouncing is opposite to the principle of justice (because the justness of some present towns can be questioned). Changing on town pronouncing is not reasonable.

A VÁROSOKRA ALAPOZOTT TERÜLETPOLITIKA KONCEPCIONÁLIS MEGALAPOZÁSA

(Conceptional Establishment of Town Based Regional Politics)

FARAGÓ LÁSZLÓ

Kulcsszavak:

településpolitika várospolitika policentrizmus növekedési pólusok növekedési centrum régió-központ területi tervek OTK

E tanulmányban előzetesen tisztázni kívánom, hogy melyek lehetnek a megújított (valójában „retro”) területpolitika régen tudott, de átmenetileg háttérbe szorult alapjai. Miként lehet integrálni a város–falu kategóriákat, és a városokra koncentrált fejlesztéspolitikának melyek a regionális gazdaságtani alapjai. Ezt követően áttekintem az EU területpolitikájának témánkat érintő hangsúlyváltozásait. A magyar előtörténet tárgyalásával azt kívánom bemutatni, hogy a mai megválaszolendő kérdések nem új keletűek, történelmi adósságokra kell 21. századi válaszokat adni. A „retro” területfejlesztési politika újdonsága, hogy középpontjában a városrégiókra alapozott, policentrikus fejlesztés áll, amely újszerűen integrálja a vidéket, ezáltal feloldja a korábbi város–falu dichotómiát. A koncentrált decentralizációt az elérhetőség (a hozzáférhetőség) javítása kell hogy kísérje.

Vitapartnereimtől, diákjaimtól meg szoktam kérdezni, hogy a városoknak vannak-e régióik¹, vagy a régióknak vannak-e (kijelölhető) központjaik? A válaszokból tudni lehet, hogy ki milyen területpolitikai elveket vall, a térhasználatokból, a települési funkciókból alulról építi-e fel a térstruktúrát, vagy a központi feladatok elosztásában gondolkodva fentről lefelé haladva „regionalizál”.

Az elmúlt két évtized területpolitikájának legnagyobb hibája az volt, hogy felborult a területfejlesztés belső egyensúlya, nem a súlyának megfelelő figyelmet kapott a városfejlesztés. Ma már könnyen belátható, hogy az uniós területpolitikának is csak egy eleme a régió, és a versenyképesség megteremtésében, a Lisszaboni stratégia megvalósításában a városoknak kiemelt szerepet kell biztosítani. Az ESDP prioritásai, politikai opciói sugallják, és a 2007–2013-ra vonatkozó tervezési iránymutatások megkövetelik a városi (urbánus térségi) dimenzió megjelenítését, kezelését. Elkerülhetetlen a magyar területpolitika megújítása, és ennek során tovább nem halasztható a városfejlesztés erősítése és megjelenítése a kormányzati struktúrában, és a városoknak nagyobb szerepet kell kapniuk a fejlesztési döntéshozatalban.

A város és vidékének integrációja az urbanizáció újabb szakaszában

A városok egyre növekvő mértékben koncentrálják és használják fel a fejlesztési forrásokat, és ennek eredményeként a teljesítmény (számbavétele) is ott jelentkezik. A vidék „tartalma” megváltozik, a hagyományos város–falu diszjunkció értelmét veszti és a városokhoz integrálódott „vidéki” települések (fálvak/községek) közvetett módon hozzájárulnak az egész térség fejlődéséhez.

Általában arról folyik a diszkusszió, hogy mi a falu és a város, a vidék és a városias területek közötti különbség. Fordítsuk meg a kérdést, és nézzük meg, hogy mi bennük a közös, a különbségek ellenére miként részei az egységes településrendszernek. A településhálózat *történelmi kategória*, amely a mindenkori konkrét társadalmi-gazdasági formák által meghatározva létezik, így a város és a falu megkülönböztetése, egymásra vonatkoztatása is korszakonként változik. Mindkettő formailag embercsoportok *lakóhelye*, a társadalmi lét *helyhez kötött* objektivációinak *lokális* együttese, lényegét tekintve társadalmi képződmény.

A lokalitás, a kisléptékű térhasználatok együttese, amely legjobban az *életvilág* (Habermas) kategóriájával írható le, amely az *ember mindennapi életének világa*, olyan „jelenségtér”, amelyet az ember saját céljainak megfelelően egyre nagyobb mértékben alakít, folyamatosan újrakonstituál. Ez azt jelenti, hogy egyének, családok és azok különböző csoportjai számára más és más. Vannak, akiknek a térhasználata a lakott település töredékére terjed ki, és vannak, akik egységként használnak több települést, például kihasználják a kisebb falusias település előnyeit, mint lakóhely, a városban dolgoznak és nap mint nap igénybe veszik a központi város különböző szolgáltatásait.

A város és a falu elkülönülése – egyidejű létrejötté – a társadalmi munkamegosztás fejlődésének és *egy koncentrációs folyamatnak az eredménye*. A globalizáció hatására a települések közötti funkciómegosztás is átalakul. Például ma már nem igaz a korábbi tétel, miszerint a meghatározó vidéki gazdasági tevékenység a mezőgazdaság. Ma már a „falusi” lakosságnak is csak kb. 10–15%-a él kizárólag mezőgazdaságból, 25–35%-a helyi feldolgozóiparban és szolgáltatásokban dolgozik, és a munkavállalók fele számára a városok nyújtanak munkalehetőséget.

A jövőben a falvak, a falusias térségek fejlődését egyre inkább a központi városok és az azokhoz fűződő kapcsolataik határozzák meg. Az erős *városok által dominált vidéki térségek*, az urbánus kistérségek fejlődését a város által generált urbanizációs trendek határozzák meg. Az alapvetően vidékies (rurális) kistérségekben, ahol a város is döntően a vidéki gazdaság közigazgatási, szolgáltató központja, ott a városokban is a vidéki térség igényei dominálnak, a város a vidéke függvényében, annak szükségletei szerint fejlődik. Ma már egyre inkább értelmét veszti a városok és a falvak hagyományos elveken alapuló elválasztása és fejlesztésük külön kezelése. Az urbánus és rurális folyamatok egyre nehezebben elválaszthatók, és a fejlődési trendeket ezek integrációja határozza meg. A városokban történtek soha sem voltak értelmezhetőek a környező rurális tértől függetlenül. A szuburbanizációnak, a dezurbanizációnak vagy a counter-urbanizációnak mind közvetlen vonatkozásai voltak és vannak a környező „falvakra”. Ezt jelöli a „rurbanizáció” fogalma, vagy a széles értelemben vett urbanizáció újabb szakasza, de beszélhetünk akár poszturbanizációról is. Például Budapest elmúlt évben tapasztalt népességvesztésének döntő része a környékre való kiköltözést jelentette, de ezek az emberek továbbra is Budapesten dolgoznak, és ott látják el őket (köz)szolgáltatásokkal.

A falusi települések egyre nagyobb hányadát a „post-produktivitás” jellemzi. Egyre kisebb arányban állítanak elő hagyományos termékeket és inkább lakóhelyi, rekreációs, üdülési, tájfenntartási stb. funkcióik erősödnek. A város–falu kapcsolatrendszer sem a hagyományos mezőgazdasági és ipari termékek cseréje, napi mozgása határozza meg.

A ma oly „divatos” versenyképesség szempontjából is fontos a város és vidékének együtt kezelése. A (köz)szolgáltatások vonzáskörzete, a kisvállalkozások jelentős részének elsődleges piaca a város és vidékét tartalmazó városrégió/kistérség, amely jelentős részben a munkaerő-vonzáskörzetet is jelenti. A város nem környékével rivalizál, és a falvaknak sem ellensége a központi hely, a város, mint azt a rendszer-váltást követően sok kistérségi társulás gondolta. Együtt tagolódnak be a különböző szintű hálózatokba, a magasabb szintű város környékét is magasabb szintre emeli, a hanyatló város rontja környékének az esélyeit is.

A fenntartható fejlődés eszmerendszere, az ehhez kapcsolódó gazdaság, a környezetipar is erősíti a város és környékének kapcsolatát. E téren új együttműködési lehetőségek kínálkoznak. Ilyen területek pl. a hulladékkezelés, az ivóvízellátás, az energiagazdálkodás stb. Ez utóbbi új lehetőségeket teremt az együttműködésre. Például a város energiaszükségletét teljes egészében „importból” is biztosíthatja, de megtermelheti számára a környező rurális terület. Egy erőmű, egy távfűtést biztosító vállalat használhat gázt, szenet, de akár fát, biomasszát is, így a vidéki lakosság energiaültetvényeken megtermelheti az energiaszükséglet egyre növekvő részét, és a városokban termelődő hulladékból előállított komposzt javíthatja az energiaültetvények termőföldjét. Egy lakás éves fűtéséhez 0,7 hektáron – akár a hagyományos mezőgazdaságból kivont rossz minőségű földön is – megtermelhető a biomasszához szükséges növényzet. Ezáltal a központi város keresletet teremt a vidék számára, munkahelyeket tart fent a vidéken.

A kistérségi együttműködés nem egyirányú kapcsolatot jelent, nem csak az lehetséges, hogy a város ellátja a vidéken gazdaságosan nem biztosítható, így többnyire hiányzó funkciókat, hanem a specializáció és funkciómegosztás révén akár arra is lehetőség kínálkozik, hogy valamely funkciót az adott falu teljesítse az egész funkcionális városi körzet számára. Városaink többsége is kis lélekszámú, így számos szolgáltatás hatékony előállításához nincs meg a kritikus tömeg. De a városban vagy a városkörnyéken koncentráltan elhelyezett üzemekben gazdaságosabban lehet előállítani szolgáltatásokat az egész térség számára, mintha azt mindenki külön-külön állítaná elő. Ez különösen igaz a falvakra, ott a lélekszám lehetetlenné teszi a gazdaságossági követelmények teljesítését. Mindezzel nő a vidék népesség megtartóképesége, a város és vidékének versenyképessége, mégpedig fenntartható módon. A város és térsége együtt tesz eleget a komplexitás elvének.

A falvak a hagyományos mezőgazdasági funkciójukat elvesztve (szűkítve és átalakítva) más új funkciót is teljesíthetnek. Többek között:

- lakóhely,
- üdülőhely,
- napi rekreáció, pihenés,
- ipartelepítés,
- közszolgáltató vállalatok, intézmények telephelye, (szennyvíztelep, hulladéklerakó, kórház, szanatórium, idősek otthona stb.),
- tájfenntartás, „természetvédelem”, ökológiai egyensúly biztosítása stb.

A városi központokra koncentráló fejlesztéspolitika alapjai

A történetileg változó sajátos funkciók a nagyobb, a jobb földrajzi, geopolitikai elhelyezkedésű településekbe *koncentrálódnak*, így ezek a települések nemcsak a helybeliek különböző igényeit képesek teljesíteni, hanem a falvakban élőkét is. E funkciókat ellátó településeket „szokás” központi helyeknek, városoknak nevezni. Ezek különböző módon, egyre növekvő mértékben meghatározzák a hatókörükbe eső kisebb, a kevésbé jó pozícióval rendelkező települések, a falvak lehetőségeit. A nagyobb tömeg, az erősebb, egymást is segítő hatalmi tényezők, a meglévő kapacitások olyan fejlődési potenciálok, amelyek a további koncentráció alapját is adhatják. A tovább növekvő városok kiemelkednek a városi hierarchiából is, és többszintű városi struktúra alakul ki. A fokozatosan koncentrálódó és egyre strukturáltabbá váló településhálózat „elemi szintjén” lévő települések (falvak) és városok között mára egyre inkább elmosódnak a hagyományos különbségek, meghatározó a méret, az elhelyezkedés és a sajátos potenciál, és inkább a betöltött funkcióik különböztetik meg őket egymástól, mint a klasszikus város–falu (foglalkoztatási szerkezet, életmód stb.) kettősség. Csökken az urbánus és a rurális életmód közötti különbség, és *új struktúraalkotó elemek jelennek meg*. Egyének, családok és társadalmi csoportok determinációja különböző, fejlődésnek azt nevezhetjük, hogy egyre többen élhetnek a szabad lakó- és munkahelyválasztás lehetőségével.

A történeti fejlődés során már kialakultak azok a központi helyek, amelyek rendelkeznek meghatározó fejlesztési potenciálokkal, ezek empirikus-analitikus megközelítésben leírhatók. *Tudatosan, politikai elhatározásból* is kijelölhetünk olyan településeket, téregységeket, amelyeknek a jelenleginél több/más feladatot, funkciókat szánunk a térstruktúrában. A gazdaság élénkítését segítő fejlesztéseket meghatározott településekbe koncentrálna növekedési pólusokat és centrumokat hozhatunk létre, amelyektől azt várjuk, hogy a gazdasági növekedés motorjai legyenek, integrálják környezetüket, és a fejlődés multiplikátor hatása érzékelhető legyen azok szűkebb és tágabb környezetében is. Vagy/és elvárhatjuk azt is, hogy megfelelő szolgáltatásokkal lássák el természetes vagy adminisztratív körzetüket. Azaz egy kívánatos állapottal vetjük össze a jelenlegi helyzetet, és ennek megfelelően jelöljük ki a fejlesztések alanyait és azok tartalmát. Természetesen e fejlesztéspolitikai kategóriába tartozó települések is csak a már meglévő fejlődési potenciálok és törvényszerűségek ismeretében jelölhetők ki. A tudatos fejlesztés a meglévő adottságokra épít, de a hiányok kiküszöbölésére, a problémák megoldására és az akkor még nemlétező dolgok létrehozására irányulnak.

A tudatos beavatkozás irányulhat egy-egy beavatkozási területre, településre, de európai, nemzeti és regionális szinten a policentrikus, azaz *több-, sokközpontú fejlesztéspolitikát kell követni*. A poli-² előtag arra utal, hogy a fejlesztés többirányú, megosztják a funkciókat és a forrásokat a különböző feladatok és települések között. Ma a szubszidiaritás elve alapján történő decentralizáció hangsúlyozásakor hajlamosak vagyunk a szóösszetételnek csak az első tagjára (poli-) koncentrálni, és a *centrikus* második tagról megfeledkezünk, pedig a *központi*, a középben levő, a

kiemelkedő súlyú és jelentőségű ugyanolyan fontos. A policentrizmusban, az erre épülő politikában és gyakorlatban nem csak a decentralizáció, hanem a központokra (nem egyre vagy egynéhányra, hanem többre), a *meghatározó potenciálokra való koncentrálás, a fejlesztések centrális irányultsága is benne van*. A kiegyensúlyozottabb térszerkezet kialakítására irányuló politika, a szubszidiaritás elvének érvényesítése sem tudja megkerülni a (hierarchikus) struktúrákban való gondolkodást, ahol a különböző elemek nagyságrendje, funkciói mások (eltérőek). Természetesen az egyes elemek minősítésében lényeges különbség lehet.³

A városokra koncentráló megközelítés elméleti alapjai több mint száz évre nyúlnak vissza, a *policentrikus városfejlesztés számos teória összegzésének tekinthető*.

Marshall (1920⁴), a neoklasszikus közgazdaságtan jeles képviselője felhívta a figyelmet arra, hogy ha több cég, intézmény egy helyre települ, lokálisan koncentrálódik, akkor azok együttlétezése nem csak a belső gazdaságosságra van hatással, hanem a külső gazdaságosság révén mindenki további haszonra tesz szert. A *pozitív lokális externáliák* jelentős fejlesztő erők, hatnak a cégek telephelyválasztására és a lokális technológiai extern hatásokból a kis- és közepes vállalkozások is profitálnak. A *kritikus tömeg* elérése felerősíti, felgyorsítja, beindítja az adott helyen/régióban a fejlődést, ami további növekedést generál. E teória több olasz és angol ipari körzet fejlesztésénél⁵ beigazolódott. Az ismert esetekben a *pozitív külső externáliák érvényességi területe* a napi ingázási körzet, a napi hozzáférési terület (város és környéke).

A *christalleri* alap gondolat aligha cáfolható: kisebb számú lakosságot ellátó (alap) funkciókat, helyben célszerű és szükséges biztosítani, míg más (ritkábban igénybevett) funkciók, szolgáltatások – az elvárt színvonalon és gazdaságosan – csak nagyobb népesség ellátása esetében valósíthatók meg, így telepítése a központi helyekre (pl. régióközpontokba) ésszerű. Ennek megfelelően a funkciók száma és „fontossága” szerint a települések *funkcionális kategóriákba sorolhatóak*. A *központi helyek* a körzetükbe tartozó településeket is ellátják szolgáltatásokkal. A nagyobb népességet ellátó – funkcionálisan „magasabb szintű” – települések több kisebb népességszámot ellátó, kevesebb funkcióval rendelkező körzetet fednek le. E struktúra szükségszerűen hierarchikusan épül fel, ami gyakran kritikát vált ki a hálózati együttműködések „híveiből”. Az „oszthatóság és oszthatatlanság” és a méretgazdaságosság elve is a központi helyek elméletét erősíti.

Minden valóságos településhálózat – így a magyar is – különböző nagyságú településekből áll. Könnyen belátható az is, hogy a magasabb szintű funkciókat nagyobb népességű településekre célszerű telepíteni, ezzel lehet az utazási szükségleteket minimalizálni, társadalmi szinten a hatékonyságot növelni. *Csak azonos nagyságrendű települések között van értelme azonos szintű funkciókat megosztani*. Ha például a Dél-Dunántúlon a regionális funkciókat megosztanák Pécs, Kaposvár és Szekszárd között, akkor a két kisebb városba telepített funkciók igénybevétele utazási/szállítási többletköltségekkel jár(na).

Kétségtelen tény az is, hogy ma már néhány szolgáltatás teljesítése nem jár fizikai mozgással, így ezek bárhová telepíthetők, ahol megfelelő színvonalon el tudják azt látni. Ezekben az esetekben a különböző szolgáltatást nyújtók fizikai közelsége,

közvetlen kapcsolattartási lehetősége járhat előnyökkel. A magasabb szintű szolgáltatások profitálnak az egyetemekkel és más hasonló cégekkel való kapcsolattartás lehetőségéből. A már megtelepült szolgáltatások tehetetlenségi nyomatóka, a potenciális munkaerőbázis, a képzés, a többi szolgáltatás igénybevételi lehetőségei és potenciális piaca mind a centrumtelepülések helyzeti előnyét növelik („kölcsonhatás”, „gazdasági erőter”). Az is a központi helyekre való telepítés, a koncentráció mellett szól, hogy a magasabb szintű szolgáltatások igénybevétele először a fejlettebb központokban jelentkezik, és később terjed lefelé a településhierarchián.

A *christalleri* gondolatmenetből az is következik, hogy nem szabad adott népességszámot ellátó szolgáltatások/funkciók további koncentrációját elősegíteni, mert az esetleges mikroökonómiai szintű nyereséget elviszi a hozzáfézési (közlekedési) többletköltség. Az egymással konkuráló szolgáltatások (pl. kereskedelem) esetében számolni kell a „taszító hatással”, ami ugyancsak erősíti a több helyre való széttelepülést. Tehát ezekben az esetekben a kritikus tömegű fogyasztókra való telepítés kívánatos, ami hasonló fejlesztéseket igényel több településen.

A *christalleri* modellt sokan bírálták merevsége, túlzott sematizálása miatt, mégis számos településhálózat-fejlesztési politikának, koncepciónak és gyakorlatnak ez az alapja. A kritikák jelentős része abból fakadt, hogy olyan dolgokra is „ráhúzták” e sémát, amire nem alkalmazható. *Christaller* idejében a gazdasági tér a mezőgazdaságot és egyre növekvő mértékben az ipart jelentette. Így az akkori kritika, miszerint az elmélet általánosságban nem igaz az ipartelepítésre, alapvetően ingatta meg az alkalmazhatóságot. De mára a GDP nagyobb hányadát a terciér szektor állítja elő, és e vita további pikantériája, hogy az elmúlt évtizedekben empirikusan is megfigyelhető, hogy a korszerűbb, magasabb szintű technológiát képviselő vállalatok is a nagyobb, magasabb szintű, kategóriájú településekre koncentrálnak. A másik gyakori hibaforrás, hogy statikusan kezelik a szintek funkcióit, az azokhoz tartozó szolgáltatási köröket, amikor azok térben és időben változóak. Nem szabad mereven kezelni a népességkategóriákat és speciális esetekben más ismérveket kell használni (pl. vásárlóerő). *Közigazgatási, kereskedelmi, szolgáltatási funkciók elvárt színvonalon történő hatékony teljesítése igazolja a hierarchikus többszintű „központi hely” modellt.* De a kváziazonos szintű központi helyek egy horizontális hálózat elemei is. E többközpontú hálózatok egymásra épülő vertikális rendszereként is felfoghatók. Így a vertikális hierarchia hálózatok hierarchiája, amely lefedheti viszonylag egyenletesen is a teret, illetve hiányok is lehetnek. Ilyenkor a magasabb vagy alacsonyabb háló integráns részei láthatják el a kimaradó szint funkcióit.

A növekedési pólusok elmélete az ötvenes, hatvanas évekig nyúlik vissza (*Perroux* 1955; *Boudeville* 1966 stb.). A gyakorlati alkalmazására is ismerünk példákat a világ legkülönbözőbb területeiről, a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági berendezkedésű országokból. Alkalmazása nem jelenti a központi hely elmélet elvetését. Sőt kiküszöbölheti a *christalleri* elmélet egyik hiányosságát, nevezetesen hogyan fejlődhet egy település egy magasabb funkcionális szintre, illetve a spontán fejlődés hiátusai tudatos fejlesztéssel miként pótolhatóak. E teória is a marshalli alapokon építkezik: hipotézise, hogyha elérjük, hogy a különböző gazdasági és

egyéb szereplők egymást erősítő módon hatnak egymásra, akkor az további növekedést indukál. Az újdonságokat (innovációkat) jelentő *motorikus egységek* igénylik a más gazdasági egységekkel való kooperációt és ezek összessége, nagyságrendük, vezető pozícióik stb. révén lökészerű növekedést indukálhatnak. Ha ez a fejlődés spontán módon nem megy végbe, de a feltételek adottak hozzá, akkor külső forrás hozzáadásával megindítható a folyamat, amely multiplikátor hatást fejt ki környezetében. Ismertek a hagyományos ipari vertikumra építő ágazati típusú növekedési/fejlesztési pólus teóriák és eszközök és a területi típusúak, amelyek a térbeli közelségre építik a kooperációs lehetőségeket és az ipari tényezőkön kívül kiterjesztik a potenciális együttműködők körét más szférákra (pl. oktatás, közigazgatás stb.) is. E megközelítés újabb elméletei a területi klaszterek fejlesztésére építenek.

Elsősorban a harmadik világ fejlesztési projektjeiben alkalmazták a „big push” teóriát, amely térben koncentrált több nagy beruházás segítségével kívánt lökést adni a fejlődésnek. Megfelelő nagyságrenddel, kritikus tömeggel és komplexitással próbálták az önfenntarthatóságot biztosítani.

Boudeville (1966) felfogásában a növekedési centrum olyan magas ipari potenciállal rendelkező központi település, ahol a dinamikus ágazatok sokasága van egyszerre jelen, és ezek hatása az egész agglomeráció növekedésére kihat. Sokak szerint a koncentráció természetes folyamat, mert a növekedési centrumok vezérágazatai elsősorban a centrumokban és a környezetükben működő más tevékenységekre gyakorolnak multiplikátor hatást.

Pottier (1963) nem a növekedési pólusokra, hanem a megfelelő közlekedési kapcsolatokkal rendelkező fejlődési tengelyekre hívta fel a figyelmet. Magyarországon is megfigyelhető, hogy az autópálya-, autóút-építéseket követte a külföldi működőtőke-telepedés, a GDP/fő növekedés és a munkanélküliség csökkentése. Ez felhívja a figyelmet a nagyvárosok közötti és a városok és térségük közti komplex elérhetőség fontosságára.

Myrdal (1957) kumulatív oksági modellel magyarázza hogy bizonyos területeken a növekedés, míg máshol „zsugorodás” megy végbe. (E két jelenség összefüggésben áll egymással.) Gyakori, hogy a centrum „elszívja” a mobil termelési tényezőket a perifériáról és növekedése részben ebből származik. Ez igaz lehet a főváros és a vidék, a nagyvárosok vagy akár a Balaton és hinterlandja vonatkozásában is. Az új típusú fejlesztésnél feladat, hogy oly módon induljon be több ponton a fejlődés, hogy a „backwash” hatást minél inkább kiküszöböljük, és a növekedés önjáróvá válását követően a városok által integrált területek is fejlődésnek induljanak a „spread” vagy „szivárgási” (*Hirschmann*) hatás révén.

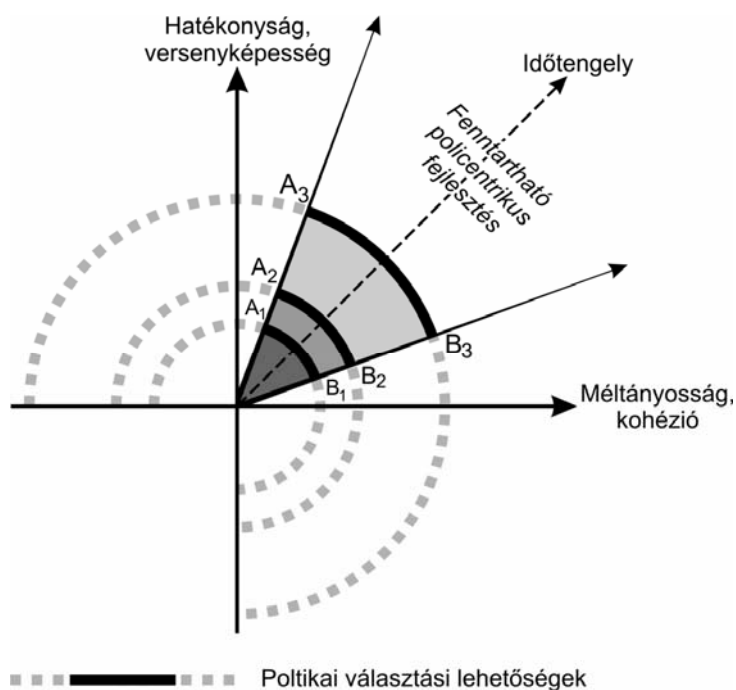
Krugman (1991) ugyancsak *Marsall* elméletét elevenítette fel, és bemutatta, hogy a városok növekedése részben a növekvő méretgazdaságosságból (növekvő skáláhozadékból) ered. Kísérletet tett a központi hely elmélet és a gazdasági-bázis elméletek integrációjára, és ennek megfelelően írta le a nemzetközi gazdasági folyamatoknak a városrendszerekre gyakorolt hatását. *Krugman* döntően makrogazdasági megközelítésben vizsgálta a folyamatokat, és felülről jutott el a regionális klaszterekig.

Porter (1990) mikroökonómiai megközelítésből is az *agglomerációs előnyöket* hangsúlyozza. Rámutatott, hogy a globális piaci szereplők versenyelőnyei is az új típusú termelési tényezők *földrajzi koncentrációjából*, a lokális/területi klaszterekből táplálkoznak. A különböző gazdasági szereplők és intézmények térbeli sűrűsödése, agglomerálódása, a „hazai bázis” az, amely megfelelő hatékonyságot biztosít. Ezek az együttműködések legtöbbször a nagyvárosokon, azok agglomerációin belüli gazdasági egységek, intézmények közötti kooperációk. Porter ezeket a klasztereket tekinti a mikroökonómia alapegységeinek, és nem az egyes vállalatokat.

A magyar fejlesztéspolitika *hatékonyságának* javításához *integrálnia kellene* a fenti regionális gazdaságtani elméletekből azt, ami a megváltozott világban alkalmazható. Az állami beavatkozások területi koncentrációjával, a kritikus tömegek létrehozásával, az agglomerációs előnyök, a pozitív lokális externáliák kihasználásával erősíteni tudjuk a hatékonysági követelmények teljesítését. De a társadalmi és területi kohézió biztosítása érdekében mindezt úgy kell megvalósítanunk, hogy ne sérüljenek a társadalmi és a fenntarthatósági szempontok.

A két szempontrendszer együttes érvényesítése nem könnyű, hiszen területpolitikai axióma a hatékonyság és méltányosság közötti negatív „trade-off”, azaz adott időben és helyen csak egymás rovására növelhetők. A gyakorlatban a politikai választási lehetőségünk az *1. ábrán* szemléltetett A és B pontok közötti tartományban van. Ha a szűkösen rendelkezésre álló forrásainkat a gazdasági hatékonysági kritériumok alapján osztjuk meg a különböző területek/régiók és települések között, akkor a fejlettebb területeken és a nagyobb városokban kell azt koncentráltan befektetni. E stratégiát követik a klasszikus piaci szereplők. A közsférának méltányossági/szolidaritási célokat is teljesítenie kell, még annak tudatában is, hogy ha a hátrányos helyzetű elmaradott területeket, a kicsi, önmagukban versenyképtelen településeket támogatja, akkor csökken a források felhasználásának a hatékonysága, és a folyamatok önfenntartó képessége is kérdéses lehet. De napjaink aktuális kérdése éppen az, hogy miként tudnák mindkét kritériumrendszert együttesen érvényesíteni. Az EU számára is nagy kihívás a versenyképességről, a hatékonyság emeléséről szóló Lisszaboni Stratégia összeegyeztetése a göteborgi célokkal és a társadalmi-gazdasági-területi kohézióval. Az Unió vagy bármely ország úgy is elősegítheti a nagyobb növekedést és a több munkahely teremtését, hogy a kevésbé fejlett területeken, minden megfelelő potenciállal rendelkező településen új fejlődést generál, új munkahelyeket hoz létre. Ehhez a „pentagonon” kívül új globális integrációs zónákat kell kialakítani (pl. Közép-Európában) és revitalizálni kell a kis és közepes városok hálózatát. Magyarországon pedig területileg kiegyensúlyozottabb, többpólusú, a fenntarthatóság szempontjait is figyelembe vevő területpolitikát kell megvalósítunk (*1. ábrán* az alszínezett tartomány), azaz, ha a városok húzó erejére alapozva dinamizáljuk az elmaradott területek forrásait, akkor nemcsak a gazdasági összteljesítmény nő (több munkahely, nagyobb GDP), hanem egyúttal a társadalmi, a gazdasági és a területi kohéziót is erősítjük.

1. ÁBRA
 Területpolitikai választási lehetőségek tartománya
 (Territory of Spatial Politics Chosing Possibilities)

Forrás: Saját szerkesztés.

Hangsúlyváltás az Európai Unióban

A policentrizmus gondolatát már az 1950-es, 1960-as években megtaláljuk az európai országok településhálózat-fejlesztési gyakorlatában is. A francia „métropoles d'équilibre” koncepció a nemzeti szintű gazdasági kiegyenlítés és a főváros túlsúlyának a mérséklését tartalmazta. A holland városfejlesztési gyakorlat több nagyváros funkciómegosztására és kooperálására épít(ett). Svédország is átesett a közigazgatási reformon, lokális szinten koncentráltak, majd azok központi helyeire decentralizáltak állami funkciókat. És sorolhatnám a nemzeti politikákat. Az Európai Unióban a policentrikus fejlesztés az 1990-es években jelent meg. A Lipcei Irányelvek (1994), majd a holland elnökség alatt kiadott ESDP első változata (*Noordwijk* 1997) már tartalmazza, mint területpolitikai célkitűzést. A potsdami hivatalos változatnak már fontos a politikai üzenete, bár részletes kifejtése nem történt meg. Az ESPON⁶ program már explicit módon kutatja a policentrikus fejlődés sajátosságait

és lehetőségeit. A Lisszaboni Stratégia megvalósítása szükségszerűen a városokra koncentrál, ahol ma már a hozzáadott érték több mint 90%-a termelődik. A CEMAT 2004-es rotterdami tanácskozásán kiemelték a városok szerepét a kohéziós politikában. Az Európai Parlament az „Európai Unió bővítésének városi vonatkozásairól” szóló jelentésében (EP 2005/0272) üdvözölte a városfejlesztés integrálását a kohéziós politikába és a hatókörébe tartozó alapok felhasználásába. 2005-ben a Bizottság egy munkaanyagot indított vitára „Kohéziós politika és a városok: a városok hozzájárulása a régiók növekedéséhez és a foglalkoztatási helyzethez” címmel. E dokumentumban nem csak a városok fontosságát hangsúlyozzák, hanem a teendőkre vonatkozó iránymutatásokat is megfogalmaznak! „A versenyképességgel kapcsolatos sok kérdés regionális és nemzeti ügy, amelyben gyakran a regionális fejlesztési ügynökségek vállalják a vezető szerepet. Azonban számos kérdésben a helyi hatóságoknak is fontos szerep juthat. ... A szóban forgó kérdésektől függően egyre inkább helyi vagy akár városrész szintű megközelítésre van szükség. ... A tagállamokat bátorítani kell arra, hogy a városi kérdések megoldására a Strukturális Alapok operatív programjainak keretében célzottan adjanak pénzeszközöket a városoknak. A partneri kapcsolat összes előnyének a kihasználása érdekében a városoknak kell a felelősöknek lenniük, beleértve az alprogramok tervezésének és megvalósításának a felelőségét is.”⁷ Ennek megfelelően a Strukturális Alapokat szabályozó rendeletek lehetővé teszik, hogy a városokat érintő intézkedéseket helyi szintre delegálják. Mindezek eredményeként egyre kevesebbet halljuk a „régiók Európája” szlogent és egyre nagyobb hangsúly helyeződik a versenyképesség erősítésének, a gazdasági növekedésnek a motorjaira, a városokra, a városrégiókra, azok policentrikus hálózataira.

A területfejlesztés, a területi tervezés nem EU Bizottsági hatáskör, de az ESDP-t mégis egyre többen érvényesítik a nemzeti területpolitikában, és az EU kohéziós politikája is egyre komolyabban veszi a területi dimenziót. Az Amszterdami Szerződésben megjelent és az alkotmánytervezetben is szereplő „területi kohézió” fogalma (gazdasági, társadalmi kohézió mellett a 3. elem) egyre inkább lefedi a mi szóhasználatunk szerinti területfejlesztést. A különböző területekre készült egységes politikák, tervek integrálni tudják a különböző (ágazati, funkcionális, területi) megközelítéseket, képesek kihasználni a lehetséges szinergiákat. Ameddig nem változik az uniós álláspont és szabályozás, addig elsősorban a nemzetállamok (területfejlesztésért felelős miniszterek) felelőssége, hogy miként kezelik az uniós és a hazai politikák térségi hatásait.

2005 májusában az Unió illetékes miniszterei elfogadták „Az Európai Unió területi helyzete és távlatai” (TSP) című dokumentum készítésének elveit.⁸ Ennek alapján a tagállamok bevonásával 2007-re készül el a végleges anyag. Ez nem egyszerűen egy új ESDP lesz, hanem operatívabb iránymutatásokkal szándékozik segíteni a lisszaboni és göteborgi célok teljesítését. A TSP „scoping” dokumentumának (2005. III. és 13. o.) az első két prioritása a következő:

1. Az európai fejlődés motorjait jelentő agglomerációk, városok és városhálózatok térségi politikájának ösztönzése.

2. A város–vidék partnerség megszilárdítása és közérdekű szolgáltatások megfelelő szintjének biztosítása a kiegyensúlyozottabb területi fejlődés érdekében.

A TSP első nem hivatalos egyeztetési változatának⁹ perspektívák kialakításáról szóló C fejezete az alábbiakat fogalmazza meg a városi régiók és nagyvárosok vonatkozásában (61. o.):

- Az európai magtérsegeken kívül számos olyan nagyvárosi térséget találunk, amelyeket meg kell erősíteni annak érdekében, hogy jobban kiaknázhassák a térségi potenciálokat és csökkenthessék a meglévő egyenlőtlenségeket, amely végső soron az európai térség harmonikusabb és policentrikusabb fejlődését segíti elő.
- A nagyvárosi térségeken kívül eső városok a növekedés motorjai, és mint ilyenek, fontos kisugárzó hatással bírnak környezetükre (a speciális funkciók nemzetközi központjaitól az általános szolgáltatásig és a vidéki fejlesztési pólusokig).
- A nagyvárosi és városi térségek akkor lehetnek erősebbek és versenyképebbek, ha jobban koncentrálnak saját profiljuk fejlesztésére.
- A belső városi kihívásokat megfelelően kell kezelni, annak érdekében, hogy a negatív agglomerációs hatás ne gátolja a nagyvárosi és városi térségek helyi potenciáljainak kiaknázását, és ne csökkentse azok vonzerejét a befektetők és a lakosság szemében.

(Meg kell jegyeztem, hogy európai szintről nézve, az ESPON tipológiának megfelelően Magyarországon csak egy nagyvárosi térség van, Budapest és környéke.)

Ugyanebben a dokumentumban a vidéki sokszínűség fenntartásával kapcsolatos politikai megfontolásként az alábbiakat olvashatjuk:

- Európa jelentős része vidéki térség, és még mindig rengeteg ember él vidéken. Sajnos azonban az ilyen térségek aránytalanul kisebb GDP-t termelnek, ugyanis nem használják ki kellőképpen a helyi potenciálokat.
- A városi területekhez közel eső vidéki térségek népességyarodás és gazdasági fejlődés tekintetében profitálhatnak a közelségből, de egyúttal a városi terjeszkedésből és a városi és vidéki földhasználati igények ellentéteiből fakadó kihívásokkal is szembe kell nézniük.
- A távoli, vidéki térségeket a népességsökkenés fenyegeti, és további veszély, hogy nem képesek az alapvető közszolgáltatások biztosítására.
- A vidéki térségekben egyre nő a forgalom, ugyanakkor a másodlagos hálózatok gyakran nem képesek a forgalom levezetésére, főleg az Európai Unió keleti felében.
- A növekvő energiaárak és az abból fakadó szállítási/közlekedési költségek elsősorban a vidéki térségeket érintik. Ugyanakkor éppen ezek a térségek használhatják ki jobban az alternatív energiaforrások adta lehetőségeket.
- Hosszú távon konfliktus léphet fel az élelmiszer-termelés és az alternatív energiaforrások termeléséhez szükséges földhasználat között.

- A vállalkozói kedv ösztönzése kedvezően hat a vidéki térségek gazdasági bázisának diverzifikációjára, a helyi hálózatok kiépítésére és a megfelelő kompetenciákkal rendelkező hatóságok megalakulására.

A magyar Nemzeti Stratégiai Referenciakeret (2007–2013) tervezetéről az Európai Bizottsággal történt informális tárgyalásokon Brüsszel részéről hangsúlyozták, hogy minden ágazati beavatkozás, illetve operatív program esetében is meg kell jeleníteni annak területi/regionális dimenzióját! Azt is világossá tették, hogy *a regionális szintű megközelítés fókuszában is a városias területek vannak*, és az integrációnak kell rurális területekre irányulniuk (gazdasági diverzifikáció és a helyi közösségek támogatása). Megértéssel nyugtázták, hogy a regionális növekedési pólusok fontos szerepet kapnak a K+ F fejlesztésekben.

Összességében megállapítható, hogy a gazdasági szükségszerűségekre hivatkozva egyre nagyobb szerepet kap a Lisszaboni Stratégia teljesítése, így e folyamat maga alá gyűri a kohéziós politikát és eszközrendszerét is. A Strukturális és Kohéziós Alapokat igénybevevő országokat és régiókat a támogatási rendszeren keresztül szabályozási eszközökkel „rákényszerítik” az új szempontok nemzeti politikákba (tervekbe) való illesztésére. A régiók szerepnövekedése megállt, és a városfejlesztési szempontokat integrálni kell a nemzeti és a regionális tervekbe. Az ESDP alapelveinek a lisszaboni célkitűzések tükrében való újragondolása várhatóan az alábbi stratégiai célkitűzéseket eredményezi:

- A hangsúly a policentrikus városfejlesztésre helyeződik, amely elsősorban a fejlődési potenciálokkal rendelkező városok és hálózataik fejlesztését jelenti.
- Biztosítani kell a központok elérhetőségét és javítani kell a térségi integrációt.
- Fenntartható város–vidék kapcsolatot kell kialakítani és erősíteni.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a gazdasági növekedés, a munkahelyteremtés is sikeresebb lehet, ha Európa kihasználja a különböző területegységek (pl. Közép-Európa, Délkelet-Európa stb.) országok sajátosságait és igényeit. Több monocentrikus országban csak úgy valósítható meg a policentrikus fejlesztés, az ország egésze csak úgy képes hozzájárulni a közös célok teljesítéséhez, ha nem csak az európai nagyvárosokat vonjuk be e folyamatba, hanem *a nemzeti/nemzetközi funkciókat betölteni képes közepes és kisvárosok*, azok hálózatai is jelentős szerepet kapnak, és ezzel egy időben sikerül megoldania a rurális térségek integrációját!

Mozaikok a magyar előtörténetből

Sokan sokáig nem választották el a területi és a települési megközelítést. Az elmúlt száz évben a városokat és azok területi/regionális funkcióit általában együtt értelmezték, a városias centrumokat és a hozzá tartozó vidéket együtt kezelték. Sőt, gyakran ha bármilyen szintű területi felosztásban gondolkodtak, akkor először a központokat keresték meg, majd a hozzájuk tartozó területet. Mindig azoknak az országrészeknek, azoknak a körzeteknek a lehatárolása, hovatartozása okozott gondot, azokról folyt vita, ahol nem volt megfelelő súlyú központi település. Megfelelő köz-

ponti hely nélkül ide-oda kallódtak területek. Minden vidéknek legyen városa, fogalmazta meg *Erdei* (1939/74). Gyakran még az országrész megjelölése is a központi város nevét viselte: miskolci, debreceni, szegedi körzet/régió stb. A nagyrégiók központjai között Budapesten kívül *mindig ott volt az „öt nagy”*, és csak arról folytak viták, hogy ki kell-e egészíteni a kört, és mely városokkal. Ugyanazok az országrészek (megyék) hovatartozása és a városok megnevezése volt bizonytalan, mint ma. Több vitában, koncepcióban és tervben Nyugat-Magyarországon Nagykanizsa vagy Szombathely merült fel és Belső-Magyarországon Székesfehérvár és Szolnok. De ezek kapcsán soha nem alakult ki olyan konszenzus, mint az öt nagyváros esetében.

A két világháború között például *Hantos* (1931) hét régiót jelölt ki az általa „természetesnek” nevezett központokkal (Budapest, Győr, Szombathely, Pécs, Szeged, Debrecen és Miskolc). *Erdei* a II. világháborút megelőzően a városok fejlesztését hangsúlyozta, és kitüntetett szerepet szánt a regionális központoknak.

1958-ban egy kormányhatározat (2030/1958. IV. 15.) alapján a tervezést kilenc nagy régióban és azokon belül a városi vonzaskörzetekben képzelték el. Régióközpont a fővároson és az öt kiemelt nagyvároson kívül Székesfehérvár, Nagykanizsa és Szolnok volt.

1963-ra elkészült a VÁTI-ban az ország első átfogó területi terve. Ezt 1965-ben adták közre *Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve* címen. A tanulmány három központi (budapesti, szolnoki és székesfehérvári) és hat periférikus régiót (miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, nagykanizsai, és győri) jelölt ki. A szakmai és társadalmi vita alapján az eredeti terv módosításra került, és 1968-ra készült el az újabb változat, amelyet *Országos Településhálózat-fejlesztési Keret-tervnek* neveztek el.

Erdei (1931/1971) a települések, a városok rendszerét egy csillagászati hasonlattal érzékeltette. A világ településrendszere a csillagrendszerhez, az országoké a naprendszerhez hasonlít. Magyarország „napja” a főváros, főbolygói az öt nagyváros. Ezek a vidéki nagyvárosok ellenpólusoknak vagy melléknapoknak is tekinthetők. A többi vidéki város ezek albolygói, és azok *vonzaskörzetében* helyezkednek el az egyéb települések, a holdak. E leírásban például Szeged „ellenpólus-város, melléknap, dél-alföldi főbolygó vagy Dél-Alföld regionális szerepkörű városa – mindegy, hogyan nevezzük, ezek értelme lényegében ugyanaz: ezen a nagyobb területen központi hely, és a vonzaskörzetében tartja szélesebb vidékét” (*Erdei* 1971, 19). Szeged körül négy különböző nagyságú vonzaskörzetet különböztetett meg: közvetlen városkörnyék, járás (ma kistérség), megye és országrész/régió (három megye). E rendszerben Szeged napja/fővárosa Budapest, és azonos szintű szomszédos bolygója/városa Debrecen és Pécs felsőfokú központok. Szegedhez hasonlóan elemezte az „albolygókat” (Hódmezővásárhely, Szentés, Makó és Csongrád) és azok egyedi tereit, vonzaskörzeteit. Vizsgálatainak tanulságait az alábbi következtetésekben foglalta össze:

- Minden település, településrendszer *egyedi*, a történelem egy-egy *konkrét* darabja.
- Ezek az egyedi esetek *általános* törvényszerűségek alá esnek.

- Időről időre fel kell oldanunk azt az *ellentmondást*, hogy a településrendszert nem lehet sémákba szorítani, de a normális működés érdekében mégis kategóriákat kell alkotnunk. „Kétszeres izgalom vár tehát arra, aki belemérül egy-egy adott terület történelmi valóságába. Érzékelheti a konkrét egyedi jelenségek különleges ízét, színeit és izgalmas érdekes kombinációit; ugyanakkor mindezek mögött általánosan ható törvényszerűségek érvényesülését foghatja fel” (Erdei 1971, 25).

Többek között e gondolatok formalizálására és gyakorlatba való átültetésére vállalkoztak a politikusok és a tervezők 1971-ben, amikor megalkották a területfejlesztés irányelveiről (1006/1971. [III. 16.] Korm. hat.) és az Ország Településhálózat Fejlesztési Koncepciójáról (1007/1971. [III. 16.] Korm. hat.) szóló kormányrendeleteket. A településhierarchiának megfelelően öt kategória fejlesztésére határoztak meg irányelveket:

1. *Budapest*: A főváros túlfejlett, ebből következően át kell tekinteni a további fejlesztését és szelektív iparfejlesztésre kell törekedni.
2. *Nagyvárosok*: Olyan fejlesztési súlypontokat kell kijelölni, ahová a fejlett technikát telepíteni lehet.
3. *Kis- és középvárosok*: A növekedés infrastrukturális feltételeit kell megteremteni.
4. *Faluhálózat*: A településhálózatnak igazodni kell a mezőgazdaság csökkenő foglalkoztatásához. Ki kell jelölni a centrumközségeket.
5. *Tanyavilág*: megszűnését sem siettetni, sem lassítani nem szabad.

Az 1971-es OTK a településeket az *elvárt központi funkcióik* (szolgáltatások) szerint sorolta hierarchikus rendbe, ami előre vetítette a központok fejlesztésére, a hiányzó kapacitások pótlására irányuló fejlesztéspolitikát és gyakorlatot.

- a) *országos központ* (népessége az agglomerációval együtt 2,6–2,8 millió fő);
- b) *felsőfokú központ*
 - kiemelt felsőfokú központ (150–300 ezer, vonzáskörzetükkel együtt 1,0–1,5 millió fő),
 - felsőfokú központ (80–150 ezer, vonzáskörzetükkel 400–600 ezer fő),
 - részleges felsőfokú központ 50–60 ezer, vonzáskörzetükkel 150–400 ezer fő,
- c) *középfokú központ* (20–40 ezer, vonzáskörzetükkel 50–120 ezer fő);
 - részleges középfokú központ: (8–15 ezer, vonzáskörzetükkel 20–25 ezer fő),
- d) *alsófokú központ*
 - kiemelt alsófokú központ (5–10 ezer, vonzáskörzetükkel 10–15 ezer fő),
 - alsófokú központ (3–4 ezer, vonzáskörzetükkel 5–6 ezer fő)
 - részleges alsófokú központ (1–2 ezer, vonzáskörzetükkel 2–3 ezer fő)
- e) *egyéb települések*.

A főváros és az öt kiemelt felsőfokú központ körül hat tervezési gazdasági körzetet/régiót is kialakítottak, de az ezekre megkezdett tervezést 1973-ban abbahagyták.

Az 1971-es OTK – kétségtelen erényei ellenére¹⁰ – rengeteg vitát váltott ki. Ezek elsődleges oka az volt, hogy a terv eredeti szándékával ellentétben a lobbyszások hivatkozási alapjává vált. Ráadásul a szűkös forrásokból először a magasabb szinten hiányzó intézményeket kezdték pótolni, így „felláztak” az alsóbb szinteken élők, mert joggal félték attól, hogy számukra már nem marad megszerezhető fejlesztési forrás. Ugyancsak sokan kifogásolták az erős vertikális hierarchiát, a fentről lefelé logikát/gondolkodást. A mai vitákon sokan érezhetik úgy, mintha ugyanazok az érvek és ellenérvek hangoznának el, mint harminc évvel ezelőtt.

Részben az 1971-es OTK hibáinak korrigálását tűzte ki célul az 1979 és 1982 között készült *Országos Területrendezési Terv (OTT)*. Ebben oldani kívánták a merev vertikális hierarchiát, urbanizációs tengelyeket jelöltek ki, az egyéb településeket a településhálózat alapjaiként kezelték, megszüntették a merev népességkategóriákat stb. A sokkötetes munka megyei és minisztériumi egyeztetését megkezdték, de jóváhagyásra, elfogadásra sosem került. A munka egyetlen kézzelfogható eredménye egy minisztertanácsi határozat volt (1018/1981. VI. 19.), amely az 1971-es OTK leginkább kifogásolt elemeit módosította.

1985-ben az Országgyűlés határozatot hozott (12/1980–1985.) a terület és településfejlesztés hosszú távú irányelveiről. A határozatban foglalt viszonylag korszerű elvek gyakorlati érvényesítése nem történt meg.

Magyarországon a rendszerváltást követően a területpolitika meghatározó szemléleti alapja a területi/regionális¹¹ megközelítés volt. Ezen belül a rurális/vidéki területek kerültek kiemelésre, és ezek fejlesztése nagyobb hangsúlyt kapott, mint az urbánus/városias területeké. A gyakorlatban a tervezés, a források elosztása felülről lefelé történt, és a lentől felfelé irányt a konkrét (ágazati) projektek gyűjtése és centralizált szelektálása jelentette. Így az országos/nemzeti területpolitikában „elvesztek” a települések, a városok. Az elmúlt 16 évben nem volt és még ma sincs kormányzati városhálózat-fejlesztési politika és gyakorlat. Ennek okai többek között:

- Az uniós integráció „main stream”-mé emelte a regionalizmust és a Közös Agrárpolitika reformkísérletei, valamint a magyar agrárium központi irányításának kiüresedése felértékelte a vidékfejlesztést.
- A kilencvenes évek elejétől a hazai szakma (beleértve az MTA RKK-t is) a régiók és a kistérségek szükségszerű kialakítására és megerősítésére koncentrált.
- Az önkormányzati törvényből adódóan sokan a településfejlesztést kizárólag önkormányzati hatáskörnek tekintették. Az önkormányzatok örködték önállóságuk, „döntési szabadságuk” megőrzése felett. Bár e szabadság csak jelképes (volt), mert a források csaknem egésze a működtetésre, a fenntartásra ment el, és strukturális lépésekre, fejlesztésekre jó esetben is csak a saját vagy eladásából jutott.
- A területfejlesztés téves értelmezése és szabályozása. Még ma is sokszor találkozhatunk – szerintem téves – szemlélettel, miszerint a településfejlesztés a területfejlesztés komplementere.¹² Az 1996. évi területfejlesztési törvény kivette a területfejlesztés hatásköréből a településfejlesztést,¹³ így hatályos törvényi szabályozás alapján készült dokumentumok (konceptiók, stratégiák,

rendezési tervek) nem foglalkoztak vagy csak érintőlegesen a településhálózattal, a településfejlesztéssel.

- Kompetens és cselekvőképes központi intézmény hiánya. A minisztériumi, hivatali struktúrából hiányzott a város (hálózat)fejlesztésért felelős intézmény. 1990-től 2006-ig a településfejlesztés a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, amely nem „fejlesztési típusú és orientáltságú” tárca volt. A hatáskörmegosztás status quójának megfelelően a területfejlesztésért felelős intézményekben sem volt a településfejlesztésért (városfejlesztésért, falufejlesztésért) felelős szervezeti egység (főosztály, osztály).
- A rendszerváltást követően a falvak városellenes hangulata¹⁴ és a városok befelé fordulása.

Az 1998-as Országos Területfejlesztési Koncepció (OGY-határozat) alig foglalkozott a városfejlesztéssel. A policentrikus városfejlesztés, mint központi politikai opció csupán jelzésszerűen szerepel a dokumentumokban. A határozatban megfogalmazott irányelvek között található az erre vonatkozó utalást: „a túlzott Budapest központú térszerkezet oldása a növekedésre alkalmas központok fejlesztésével”. E tétel kifejtésére (a központok nevesítésére stb.) és az ebből eredő gyakorlati teendők megfogalmazására nem került sor. Fejlesztési célokat és prioritásokat döntő mértékben térségtípusonként (hátrányos helyzetű, ipari szerkezetátalakítással érintett térségek stb.) és ágazatonként (környezetvédelem, idegenforgalom stb.) jelölte ki. Az OGY határozat bővebb háttéranyaga is csak minimálisan érinti a városfejlesztést.¹⁵

Az új, 2005-ben elfogadott OTK (97/2005. OGY-határozat) esetében már javult a helyzet, a dokumentum egyaránt tükröz térségi és településhálózat-fejlesztési szemléletet is. A 2013-ig megfogalmazott országos célok között szerepel a „versenyképes budapesti metropolisz-térség” és a „régioikat dinamizáló fejlesztési pólusok megerősítése és a városhálózati kapcsolattrendszer fejlesztése”. Az OGY határozat *melléklete* már tartalmaz koncepcionális térképet is a regionális pólusokról és tengelyekről. Ugyancsak a mellékletben már találunk a városokra vonatkozó részcélokat is.

A parlament által határozati formában elfogadott dokumentumok fejlesztő ereje, szabályozási, előíró státusza kétséges,¹⁶ és hatásuk is lényegesen elmarad az 1971-es elődjüktől. Egyrészt nem kötelez senkit semmire, így irányelvszerű, másrészt nagyon szűkszavú. Mindkét OGY-határozat háttéranyaga/melléklete lényegesen bővebb, de az ebben foglaltak csak az értelmezést segítik vagy legfeljebb „jó tanácsokat ad”. Ezért fontos, hogy azok miként épülnek be az egyéb fejlesztéspolitikai dokumentumba. De lényegi hiányossága mindkét OTK-nak, hogy egyik sem vállalja fel a regionális központok és növekedési pólusok megnevezését és azok „koncentrált” fejlesztését.

A II. NFT (NSRK) tervezete alapján az alábbi fő megállapításokat tehetjük:

- Az OTK-ra és az OFK-ra alapozva kísérletet tesz a regionális és a településhálózati megközelítés integrálására, de azt nem viszi következetesen végig a terven.
- A policentrikus városfejlesztés nem explicit és következetes fejlesztési irány.

- Nem kerülnek hangsúlyosan megnevezésre a támogatásra szoruló elmaradott szerkezetátalakítással küzdő területek és a növekedési potenciállal rendelkező területek és városok, amelyek hajtóerői lehetnek a fejlődésnek.
- A végrehajtás intézményrendszere a végletekig centralizált, nem szolgálja a regionalizációt és nem erősíti a nagyvárosok önállóságát.

Az új („retro”) területpolitika lehetséges alapelvei

Divat a „retro”, a hatvanas hetvenes évek dizájnya, az öltözködésben, a lakberendezésben, a zenében stb.. A területpolitikában is újra napirendre kerülnek korábbi kérdések, de nem divatból, hanem mert mind a mai napig nem adtunk korrekt választ a felvetett kérdésekre, alaptalanul feledésbe merültek időtálló elvek, megállapítások, és múlandó politikai megfontolások felülírták a „józan ész”-t. Így nem csoda, hogy *Bibó* hetvenes években írt szavai igencsak aktuálisak: „Magyarországon e pillanatban a *településhálózat* s benne a *városhálózat* fejlesztése elsődrendű fontosságúnak és aktuálisnak tekintett jelentős kérdés Csupán annyi történt, hogy a legutóbbi években mind nagyobb mértékben érezhetővé vált az országos tervezés számára a megyénél nagyobb egységek szükségessége...” (*Bibó* 1986, 143).

Számos régi és egyben nagyon is aktuális területpolitikai kérdésre kell választ adnunk. Újra kell értékelni a területfejlesztés „hatáskörét és feladatait” és vissza kell állítanunk a belső egyensúlyát. A lisszaboni célok teljesítését a jövőben is ki kell egészíteni „hagyományos” területi törekvésekkel, hiszen az elmaradott térségekben a versenyképesség megteremtésének az alapja a felzárkóztatás, tehát a hatékonysági kritériumok teljesíthetőségéhez szolidaritási alapon meg kell teremteni a szükséges előfeltételeket. A régiók és a kistérségek közötti különbségek mérséklésének is kulcsszereplői a városok, a városrégiók. A különböző területi szintek között világos *feladat- és funkciómegosztást* kell kialakítani, ami decentralizációval és az alsóbb szintekről az állam kivonulásával kell járnia. Újra kellene *szintetizálni* a városfejlesztési és a regionális fejlesztési modelleket és új minőségű területpolitikát, területfejlesztési logikát kellene alkalmazni, amelyben a városoknak kiemelkedő szerepük van.

A megújuló *gazdaságpolitika területi elvei* többek között az alábbiak lehetnek:

- Az adminisztratív megyék és régiók gazdaságilag nagyon heterogének, a klaszterképzéshez, a gazdasági kooperációkhoz túl merev egységek. Az állandóan változó területi egységekre kiterjedő gazdasági folyamatok is a nyitott terrek csomópontjaiból irányíthatók, a hálózatszerű működés onnan szervezhető.
- *A gazdaságpolitikának a fejlődés hajtóerőire, a (gazdasági) pólusokra kell koncentrálni.* Ma az elsődleges fejlesztő erő a tudás, az innovációk (K+F, egyetemek, IKT-szektor stb.), amelyek termelésében és terjesztésében a városoknak (nem csak régióközpontoknak) döntő szerepük van.
- A versenyképesség javítása, a versenyszabályok betartása és a korrupció elkerülése érdekében, nem az egyes vállalatokat, konkrét szereplőket kell/lehet támogatni, hanem a minden piaci szereplő számára elérhető gazdasági környezetet,

miliót kell fejleszteni. A közszféra *elsődleges beavatkozási területe* a pozitív külső hatások lehetővé tétele és a negatív externáliák esélyének csökkentése.

- *Kritikus tömeget* kell létrehozni, megfelelő nagyságrendű csomópontok hálózatát kell kiépíteni, amely területileg koncentrált fejlesztést jelent.
- Mindebből az következik, hogy az állami gazdaságpolitikának a fejlődési potenciállal rendelkező központokat/városokat kell fejleszteni, és elő kell segíteni, hogy a városokból (a gazdasági pólusokból, centrumokból) kiinduló növekedés/innováció a piaci kapcsolatokon keresztül hasson a térségükre.

Az új/retro területpolitika alapelveinek a következőket javaslom:

- A térstruktúra építő kövei, a fejlesztéspolitika alapegységei a funkcionális városi körzetek, a városrégiók. Elő kell segíteni, hogy a „központi helyek” (gazdaságilag) integrálni tudják körzetük/régiójuk településeit.
- A központok/városok kiemelt fejlesztésével párhuzamosan az elérhetőségüket is biztosítani kell, ezért az elérhetőség, vagy szélesebb értelemben az információhoz, szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítása ugyanazon politika másik oldala.
- Budapestet az európai metropoliszhálózatban és a Kárpát-medencében betöltendő szerepkörének megfelelően kell fejleszteni. A főváros országon belüli dominanciájának mérséklése, a zsúfoltságának elkerülése érdekében policentrikus területpolitikát kell folytatni, ki kell jelölni a regionális központokat és alkalmassá kell tenni őket regionális feladataik ellátására, és erősíteni kell a városhálózat többi elemét is. Budapest is csak úgy lesz képes nemzetközi szerepkörét betölteni, ha fejlődő ország fővárosa és erős városhálózatra támaszkodhat.
- A regionális központok Magyarországon periférikus fekvésűek, de ez alkalmassá teheti azokat nemzetközi szerepkör betöltésére. Az európai léptékben kis tömegűkből, korlátozott kiterjedésű vonzaskörzetükből fakadó hátrányukat néhány funkciójuk erőteljes fejlesztésével, országos, esetleg nemzetközi jelentőségűvé tételével lehet részben ellensúlyozni. Ha központi támogatásokkal nem lesznek képesek e települések lépéselőnyre szert tenni, akkor a határ túloldalán lévő jelentős városok dominanciája fog érvényesülni.
- *Új város és vidéke (körzete/régiója) modell kialakítása* szükséges: a rurbanizációt kell támogatni, a falvakat a térségi funkciómegosztásba kell integrálni.
- A központi államigazgatásban ki kell alakítani a városfejlesztési politika és fejlesztés gazdáját. Egy szervezeti egységbe kell integrálni a településfejlesztést és -rendezést. A területfejlesztési döntési mechanizmusokban is súlyuknak megfelelő szerepet kell hogy kapjanak a városok.
- Az NSRF (ÚMP) alapvető területi dimenziója, célterülete a régió, de meghatározó elemévé kell tenni a policentrikus városfejlesztést is. Feladat a városfejlesztés explicit megjelenítése az OP-kban és a majdan készülő akciótervekben. A fontosabb magyar (nagy)városi programokat is be kell integ-

rálni a nemzeti fejlesztési programokba, és a városi hatóságokat közvetlenül be kell vonni a lebonyolításba (pl. közreműködő szervezetek)!

- Erősíteni kell a területi és településhálózati megközelítés integrálását.
- A városokra alapozott új területpolitika megvalósítására összehangolt cselekvésre, intézkedéscsomagra van szükség. Az OTK-ban és az uniós tervekben megfogalmazott városi feladatok teljesítésére új működési szervezeti modellt kell kialakítani.
- A területfejlesztési és -rendezési dokumentumokba integrálni kell a településfejlesztést és a településhálózat-fejlesztést. Ez utóbbi – az új város–falu kapcsolatnak megfelelően – döntően központi/városi feladatok fejlesztését jelenti.
- Magyarországon hiányoznak azok a városok, amelyek az európai mércével közepes (300–600 ezres) városok hálójához tartoznak. Ennek ellenére azokat a funkciókat, amelyeket ezek a városok ellátnak, valamelyik településnek, településeknek teljesíteniük kell. Azon funkciókat, amelyek ellátása egy szervezetben a leghatékonyabb, azokat a továbbiakban is Budapesten célszerű teljesíteni, azokat, amelyek ellátása igényli a földrajzi közelséget és 1–2 millió fő ellátása adja a gazdaságos teljesítés alapját a regionális központokba, a 3–400 ezres feladatok ellátását a nagyvárosokba kell koncentrálni. A különböző szintű régiók erősítése szorosan összefügg a központi települések megerősítésével.
- A vidék sajátosságaira figyelemmel (pl. aprófalvas vagy tanyás térség) fent kell tartani speciális támogatási lehetőségeket
 - a gazdasági diverzifikáció előmozdítására, a foglalkoztatási lehetőségek bővítésére,
 - az agrárium fejlesztésére,
 - a másol igénybeveendő szolgáltatások, a munkalehetőségek elérhetőségének javítására,
 - a környezet állapotának fenntartására és javítására,
 - az életminőség javítására,
 - a tartós válságkezelésre.

Jegyzetek

¹ A területi tudományokban a helyi (lokális) és a nemzeti szint közötti területegységeket régióknak nevezzük.

² A görög eredetű poli- előtag jelentése sok-, több-, az összetettségre utal.

³ Emlékezzünk csak az 1971-es OTK-t követő vitára. Nem mindegy, hogy a legkisebb, a legkevesebb funkciót ellátó települések „egyéb” vagy „alapfokú” minősítést/megnevezést kapnak.

⁴ Könyvének első kiadása az 1890-es években jelent meg.

⁵ Sajnálatos, hogy ma Magyarországon egy város, kistérség, megye sem fogalmazza meg a reindusztrialiszáció szükségességét.

⁶ Európai területi tervezési és megfigyelő hálózat.

⁷ Commission Staff Working Paper. Cohesion Policy and cities: the urban contribution to growth and jobs in the regions. 19–20. o.

- ⁸ The Territorial State and perspectives of the European Union Document. Towards a stronger European territorial cohesion in the light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions. Scoping document and Summary of political messages. 2005. May. 20/21, Luxembourg.
- ⁹ The Territorial State and perspectives of the European Union Document. Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions. First Draft, 2006. június 6., Luxembourg.
- ¹⁰ A városiányos területeken városok alakultak ki, meghatározta azokat a központi helyeket, amelyek nem tudják ellátni a megkívánt funkciókat stb.
- ¹¹ Törtudományi értelemben a nemzeti és a helyi szint közötti téregységek regionálisak.
- ¹² Hasonló tévedés történt, amikor a területfejlesztésért felelős intézményt Magyar Terület és Regionális Fejlesztési Hivatalnak keresztelték el. Az elnevezés azt sugallta, hogy a regionális fejlesztés nem tartozik a területfejlesztés hatókörébe. E csorbát küszöbölte ki az Országos Területfejlesztési Hivatalra való átkeresztelés.
- ¹³ 1996. évi XXI. törvény: 1. § (3) A településfejlesztésre és a településrendezésre külön törvény vonatkozik.
- ¹⁴ Számos olyan önkéntes kistérségi társulás alakult, amelyből kimaradt a centrum, a központi hely, a város. Sokan a várossal szembeni érdekvégyesítésben látták lehetőségeik növelését. A helyzet éppen ezzel ellentétes, az elérhető város fejlődése meghatározó a kisebb települések számára.
- ¹⁵ A 177 oldalas háttéranyag körülbelül 5 oldalon foglalkozik a városokkal és a több mint 60 térség egyike sem modellezi vagy koncepcionálja a városhálózatot.
- ¹⁶ E határozatok tartalmától már azok elfogadását követően is több tárcavélemény eltért. Az NSRF (2007–2013) készítésére sem tartják meghatározónak.

Irodalom

- Bibó I. (1986) Közigazgatási területrendezés és az 1971-es településhálózat-fejlesztési koncepció. – Bibó I. (1986) *Válogatott Művek*. III. kötet 140–294. o.
- Boudville, J.R. (1966) *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburgh.
- Christaller, W. (1933) *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena, Gustav Fisher Verlag.
- Erdei F. (1939/1974) *Magyar város*. (Hasonmás kiadás). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. (1931/1971) *Város és vidéke*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Hantos Gy. (1931) *A magyar közigazgatás területi alapjai*. Budapest.
- Krugman, P. (1991) *Geography and Trade*. MIT Press, Cambridge.
- Marshall, A. (1920) *Principles of Economics*. Macmillan, London.
- Myrdal, G. (1957) *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London.
- Porter, M.E. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York.
- Pottier, P. (1963) Axes de communication et développement économique. – *Revue Economique*. 14. 58–132. o.
- Perroux, F. (1955) Note sur la notion de pôle de croissance. – *Économie Appliquée*. 1–2.

CONCEPTIONAL ESTABLISHMENT OF TOWN BASED REGIONAL POLITICS

LÁSZLÓ FARAGÓ

In this study I aim to write what can be the already known but forgotten bases of renewed (actually „retro”) regional politics —. How can city-village categories be integrated and what are the regional economical bases of city oriented development policies. After that I summarize the changes of EU regional politics concerning our topic. By describing Hungarian history of this topic I aim to show that these questions are not new ones, we have to give 21th century answers to historical debts. New thing in „retro” regional development policy is the policentrical development based on city regions; what integrates rural places in a new way and recreates the old city-village dichotomy. Concentrated decentralization must be helped by correcting accessibility.

GYORS TÉNYKÉP

**A JOGI SZABÁLYOZÁS SZEREPE A
KÖZÖSSÉGI FORRÁSOK FELHASZNÁLÁSÁBAN**

(Role of Regal Regulation in using of Public Funds)

FINTA ISTVÁN

Kulcsszavak:

közösségi források strukturális alapok regionális politika alapelvek pályázati rendszer

A terület- és gazdaságfejlesztési célok megvalósítása során meglehetősen nagy szerepet kapnak a közösségi és nemzeti támogatások, melyek elérhetősége – túlnyomó többségben – pályázatok formájában biztosított. Éppen ezért különösen fontos a pályázatok kialakítása, illetőleg a pályázatokra vonatkozó jogi szabályozás léte, minősége és részletezettsége, melyek együttesen meghatározó befolyást gyakorolhatnak a különböző földrajzi területi egységek versenyképességére.

A pályázati források közpénzek elosztásának, továbbá az állami irányítás, a társadalmi, gazdasági életbe történő beavatkozás egyik – rendkívül fontos – formáját képviselik, ezért jogállamban nem kerülhető meg a pályázatokra vonatkozó megfelelő szintű és tartalmú jogi szabályozás kialakítása.

A tanulmány bemutatja a strukturális alapok elveinek érvényesülését, illetőleg az érvényesülés problémáit és korlátait a vonatkozó jogi szabályozásban. Ezt követően a pályázatás eljárási kérdései gyakorlati és szabályozási tapasztalatait vázolja.

Bevezetés

A gazdaság fejlődését előmozdító tényezők között alapvető szerepet játszanak a reálfolyamatok belső törvényszerűségei szerint zajló folyamatok, illetőleg az állami szerepvállalás, amely különböző gazdaságpolitikákból táplálkozva (monetáris, fiskális stb.) kívánja a gazdaság fejlődését az egyéb állami érdekek figyelembe vétele mellett elősegíteni.

Az egyes gazdaságpolitikák, illetve az ezekből építkező egyes kormányzati programok közvetlenül nem jelennek meg a jogalkotásban, az egyes jogszabályokban. Mindamelllett az egyes fejlesztési célok eléréséhez nélkülözhetetlen a jogi szabályozás, mint irányítási, feltételteremtő és korlátokat megállapító eszköz. A cél-eszköz viszony egyúttal azt is jelzi, hogy a gazdaságfejlesztésben elsődleges szerep és felelősség az alkalmazott gazdaságpolitikára, illetve annak megalkotóira hárul, a jogszabályok jelentősége ebből a szempontból „csupán” másodlagosnak tekinthető. Ugyanakkor a jogszabályok segítségével határozzák meg azokat a kompetenciákat, a döntési jogosítványok területi szinteket érintő tartalmát, amelyek megszabják a különböző területi szintű szervezetek gazdaságfejlesztési feladatait, lehetőségeit.

A terület- és gazdaságfejlesztési célok megvalósítása során meglehetősen nagy szerepet kapnak a közösségi és nemzeti támogatások, melyek elérhetősége – túlnyomó többségben – pályázatok formájában biztosított. Éppen ezért különösen fontos a pályázatok kialakítása, illetőleg a pályázatokra vonatkozó jogi szabályozás léte, minősége és részletezettsége, melyek együttesen meghatározó befolyást gyakorolhatnak a különböző földrajzi területi egységek versenyképességére.

A közösségi és a hazai területfejlesztési célok megvalósítását szolgáló intézmény- és eszközrendszer működése Magyarországon ez ideig korántsem tekinthető problémamentesnek. Az alábbiakban azokra a jelentősebbnek tekinthető gondokra kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyek orvoslása hozzájárulhat a rendszer továbbfejlesztéséhez, az eredményes és zavartalan működtetés biztosításához. A vizsgálat során különös figyelmet szenteltünk a jogi szabályozásnak, a közösségi alapelvek érvényesülésének és a gyakorlati tapasztalatok alapján levonható következtetéseknek.

A pályázatok jelentősége jogi szabályozási szempontból

A pályázatok különösen fontos szerepet játszanak a Strukturális Alapok céljainak megvalósításában, hiszen egyrészt ez a támogatások biztosításának egyik legfontosabb formája, másrészt a pályázatok tartalma és követelményrendszere alapján mérhető, hogy a tervezés során meghatározott célok, valamint alapelvek gyakorlati megvalósítására mutatkozik-e igény, vagy a pályázatok ad-hoc jellegű nem a programok, programozási tevékenységre építő célok megvalósítását szolgálják. A tervezés és célmegvalósítás kiinduló pontja a tagállam, illetve a közösség által elfogadott tervdokumentum (NFT, KTK, NSRK), amelyben a célkitűzések meglehetősen általános megfogalmazásban szerepelnek. A dokumentumokban meghatározott célok megvalósulása előtt az utolsó, illetve utolsó előtti pontot az általános célok konkretizálását jelentő programok vagy projektek képezik, amelyek alakulására a pályázati kiírás döntő befolyást gyakorol. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a pályázati kiírás, majd pedig a – jó esetben a kiírás alapján születő – döntés együttesen képes bemutatni, hogy az általános célok és a közösségi alapelvek a gyakorlatban miként valósulhatnak meg.

A pályázati források közpénzek elosztásának, továbbá az állami irányítás, a társadalmi, gazdasági életbe történő beavatkozás egyik – rendkívül fontos – formáját képviselik, ezért jogállamban nem kerülhető meg a pályázatokra vonatkozó megfelelő szintű és tartalmú jogi szabályozás kialakítása.

Elsőként az elvekre – ha úgy tetszik potenciális, vagy tényleges anyagi jogi normákra – vonatkozó megállapítások bemutatására kerül sor, majd pedig a pályázattalás eljárási kérdéseiről esik szó.

A koncentráció elve

Első kérdésként az fogalmazható meg, hogy a pályázatok milyen módon járulnak hozzá a térségi hatású programok megvalósításához, a területi kapcsolatok kialakításához, erősítéséhez, végső soron a földrajzi *koncentráció* érvényesüléséhez. A

válasz kialakítása előtt szükséges tisztázni, milyen módon jöhet létre térségi program vagy projekt. Ennek egyik módja, az egyetlen földrajzi ponton megvalósuló, ám egy egész térségre (kistérség, megye, régió) hatást gyakorló program, projekt (pl.: regionális hulladékfeldolgozó, felsőoktatási, egészségügyi ellátó centrum, stb.). A másik lehetséges mód az azonos célok alapján különböző, de földrajzilag összefüggő területi egységek szereplőinek (pl.: települési önkormányzatok) együttműködése során kialakuló térségi program, projekt. Vélhetően az első módon létrejött, illetve a jövőben létesülő programok száma csekélyebb (regionális repülőtér, regionális hulladékfeldolgozó, felsőoktatási-, egészségügyi ellátó centrum stb.), míg az alsóbb szintű együttműködésen alapuló térségi programok száma jelentősebb, különös tekintettel az eddigi együttműködési lehetőségek kiaknázatlanságára.

Kérdés tehát, hogy a pályázatok milyen módon segítik elő a térségi programok megvalósítását. Erre az a válasz adható, hogy leginkább sehogyan. A pályázatok egyrészt *követelményként* fogalmazhatnak meg a térségi hatás igazolását (egyiket a fenti két megoldás közül), melynek hiánya egyúttal a támogathatóság hiányát is jelentené, másrészt az *értékelés* során előnyben részesíthetnék a térségi hatású programokat. Ez ideig sem az uniós, sem a hazai pályázatok nem tartalmazznak ilyen szabályokat.

Ez alól nagyon szűk körre alkalmazható – hazai forrásokra vonatkozó – kivételt jelent a decentralizált helyi önkormányzati fejlesztési támogatási programok előirányzatai, valamint a vis maior tartalék felhasználásának részletes szabályairól szóló 27/2005. (II. 14.) kormányrendelet, mely egyedül a települési hulladék kezelés fejlesztése tekintetében részesíti előnyben a térségi szemléletmódot és a több önkormányzat összefogásával megvalósítandó beruházásokat (14. § (8) bek.). (E területen nem csupán az előnyben részesítés, hanem a támogathatóság alapját kizárólag a térségi együttműködés képezhetné.)

Programozás, programfinanszírozás

Sem a hazai, sem pedig az uniós pályázatok nem követelik meg azt, hogy a támogatandó tevékenységek részét képezzék az adott területi szinten elfogadott területfejlesztési programnak. A pályázati kiírások gyakran tartalmazznak olyan előírást, mely szerint az adott területfejlesztési tanácsnak igazolnia kell a benyújtandó pályázat fejlesztési programhoz történő illeszkedését. Ennek a pályázói, illetve pályázati igénynek a tanácsok formailag szinte kivétel nélkül eleget tesznek. A jelenlegi források ez ideig nem tették lehetővé, hogy a területfejlesztés különböző szereplői közép-, esetleg hosszú távú programjait megvalósíthassák. A hazai területfejlesztés eszközzrendszere nem programfinanszírozást, hanem a helyi, területi programokhoz nem feltétlenül kapcsolódó, nagyobb részt központilag meghatározott projektek támogatását helyezte előtérbe. A különböző területi szintű szervezetek által elkészített fejlesztési programok súlya, jelentősége ezáltal meglehetősen csekélynek minősíthető. Ez a helyzet mindaddig nem fog megváltozni, amíg a pályázati kiírások nem az alulról felfelé építkező területi programok megvalósulását támogatják, vagy legalább megkövetelik azt, hogy az adott célkitűzés a területi program része legyen

(nem csupán illeszkedésről lehet szó). Ehhez természetesen az is szükséges, hogy a támogató célok a pályázat kiírója csak átfogó módon határozza meg, helyet adva a helyi-területi igények szerinti konkrét célkitűzések megfogalmazásának és megvalósításának. (Ez a követelmény független attól, hogy a pályázatokat központi, vagy regionális szinten alakítják-e ki.) A pályázat kiírására jogosult szerv – e logika szerint – a fejlesztések irányát oly módon befolyásolhatja, hogy (részletes célmeghatározás helyett) negatív taxációval azokat a tevékenységeket sorolná fel, melyek támogatását nem tartja kívánatosnak. (A pályázati szabályok jelzett módon történő alakítása összhangban állna azzal a közösségi filozófiával, mely a felsőbb szintű – és a területi igények, lehetőségek tekintetében talán kevésbé kompetens – döntéshozó szervek jogositványait a stratégiai irányításra korlátozza. E filozófiának köszönhetően változtak a közösségi célok, prioritások és tűnnek el a programkiegészítő dokumentumok a következő programozási időszakra vonatkozó szabályozás szerint.)

A hazai forrásokkal kiegészített uniós pénzeszközök nagyságrendje lehetőséget biztosíthat arra, hogy a különálló, jórészt területi hatással nem rendelkező településfejlesztési projektek helyett, vagy mellett végre sor kerüljön a több éves területi szintű programok megvalósítására is. Ez a cél természetesen csak az ennek megfelelő pályázati kiírások mellett valósulhat meg.

Általános tapasztalat, hogy – különösen az uniós források felett rendelkezni jogosult – irányító hatóságok rendkívüli módon idegenkednek a sokszereplős térségi programoktól, sokkal inkább előnybe részesítik az egy szereplős és nem feltétlen térségi hatású, de emellett rendkívül költségigényes projekteket. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a pénzügyi koncentráció tiszteletben tartása és érvényesítése mellett (a minimális támogatható projektnagyság) a földrajzi koncentráció (mely alapvetően a legrászorultabb területek támogatását jelenti¹) csak részlegesen vagy egyáltalán nem érvényesül².

Partnerség

A fenti megállapítás egy további problémát is jelez, mégpedig a partnerség érvényesülésének hiányát a hazai pályázati rendszeren belül. A pályázatok jelentős része egyáltalán nem követeli meg a partneri kapcsolatok fennállását vagy jövőbeni kialakítását, illetőleg csekély mértékben értékeli azokat. A *területi értelemben vett partnerség fontosságának felismerése* – annak követelményként történő rögzítése és értékelése – pedig mindezideig elkerülte a pályázat kiírók figyelmét.

Teljesen önálló értékelési szempontként a partnerség a 2004. évi SAPARD pályázaton belül³ jelent meg, ahol a partneri együttműködést számos szempont szerint értékelték. Ez az önmagában pozitív tény sajnos nem jelentette azt, hogy a térségi partnerségnek, összefogásnak bármiféle jelentőséget tulajdonítottak volna. A nyertes pályázatok alapján érzékelhető, hogy kizárólag települési projekteket támogattak, térségi összefogáson alapuló programok nem szerepelnek a nyertesek listáján.

A SAPARD programot követő AVOP pályázati felhívás már nem foglalkozott érdemben a partneri kapcsolatokkal, csakúgy, mint általában a Strukturális Alapok forrásaira vonatkozó egyéb pályázatok.

A pályázati kiírásokra vonatkozó egyéb észrevételek

- A pályázatok jelentős részének címzettjei (a pályázók köre) nonprofit szervezetek, illetőleg önkormányzatok. Ugyanakkor a pályázati felhívásokat sok esetben oly módon fogalmazzák meg, mintha azok a profit szféra szereplőire vonatkoznának. Ez a gyakorlatban olyan dokumentumok igénylését jelenti, amellyel a profit szféra szereplői rendelkeznek, az önkormányzatok számára viszont azok nem kötelezőek (pl.: közjegyző által hitelesített aláírási címpéldány.). Mindez csupán azt kívánja érzékeltetni, hogy egyetlen apró pályázati rendelkezés – amely nem illeszkedik a potenciális címzettek viszonyaihoz – teljesen ellehetlenítheti az amúgy kiváló célok, kezdeményezések megvalósítását is.
- Rendkívül szoros és jogvesztő határidők az egyik oldalon, és a határidők be nem tartása – szankciók nélkül – a másik oldalon. A komoly, sokszereplős és nagy beruházás igényű programok előkészítése meglehetősen hosszú folyamat, amelyet jelentősen befolyásol más államigazgatási szervek engedélyezési, ügyintézési határidejének terjedelme, kapacitása is. Ha a meghirdetés és a beadási határidő közötti időszak nagyon rövid, akkor a jelentősebb programok elkészítésének lehetősége csekély, illetőleg minőségük nem éri el a megkívánt szintet. Így a jelentősebb és a területi folyamatokra érdemi hatást gyakorló programok hátrányba kerülhetnek a kevésbé fontos célokat tartalmazó, de egyszerűbb helyi projektekhez képest. Ez a probléma különösen a folyamatos beadású pályázatok esetén válhat jelentőssé a rendelkezésre álló keret gyors kimerítésének veszélye miatt.
- A pályázatok megfogalmazása gyakran nem kellően egyértelmű, többféle értelmezésre ad lehetőséget, illetőleg túlságosan általános. Ez az állapot lehetőséget nyújt az értékelő számára, hogy a kiírást saját szempontjai, esetleg más érdekei szerint értelmezze, illetve újraértelmezze. Olyan esetre is volt példa, hogy egy több projektből álló program egyes elemeire az értékelő úgy nyilatkozott, hogy azok nem tartoznak a támogatható tevékenységek közé, viszont az adott projektek céljai és tevékenységei nem szerepeltek azon a listán, amelyen a nem támogatható tevékenységeket felsorolták. A pályázati kiírás meghirdetés utáni módosítására ugyan nincs mód, de újraértelmezésére – a tapasztalatok szerint – mégis lehetőség nyílik. Elvileg az értelmezési problémák egyértelműsítését szolgálják a gyakran ismételt kérdésekre adott válaszok. Ez a típusú segítség gyakran hasznos, sokszor azonban nem kerül sor a kérdés tényleges tisztázására.

Az eljárási szabályok értékelése

Az eljárási szabályok rendezésére két lépcsőben került sor. Az átfogó szabályokat a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap felhasználásának általános eljárási szabályairól szóló 14/2004. (VIII. 13.) TNM-GKM-FMM-FVM-PM együttes rendelet tartalmazza. A részletes rendelkezések különböző ágazati rendeletek alapján (pl.: 22/2004. (VI. 8.) FMM-OM együttes rendelet), de nem jogszabályi formában alakulnak ki. Ezeket a szabályokat ún. kézikönyvbe foglalják (az irányító hatóság, az operatív program végrehajtásának részletes eljárási szabályait tartalmazó működési kézikönyve), melyek jogszabályként viselkednek, ugyanis betartásuk mindenki számára kötelező. A kézikönyvet és módosításait – pl.: a HEFOP – esetén az irányító hatóság vezetőjének előterjesztése alapján foglalkoztatáspolitikai és munkaügyi miniszter – az Oktatási Minisztériummal történő egyeztetés után – adja ki, és vonja vissza. Ez a tény kifejezetten a jogalkotás során alkalmazott módszerekre utal, noha a végeredmény mégsem egy miniszteri rendelet.

A jelzett kézikönyv mellett további kézikönyv is készülhet, amelyet – szintén a HEFOP esetén – az OM Alapkezelő a közoktatási, szakképzési és felsőoktatási intézkedések végrehajtására készít el. Az OM Alapkezelő belső működési kézikönyvét az irányító hatóság vezetője hagyja jóvá.

A jogi szabályozás mellőzése többek között kizárja a felsőbb szintű (pl. alkotmánybírósági) normakontrollt, nem garantálja a magyar és a közösségi jogrendszer céljainak, elveinek érvényesülését, változtatására megalkotója bármikor, bármilyen jogi felelősség nélkül, bármilyen hatásra lépést tehet. Jogállamban a társadalom (a potenciális kedvezményezettek) jelentős körének életviszonyait, általában a közpénzek elosztásának részletes feltételeit jogszabályok keretei között rendezik. Ezt követeli meg (az alkotmánybírósági gyakorlatban többször is érvényesített) jogbiztonság elve és a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény is. Jelen pillanatban Magyarországon ezeket a követelményeket úgy tűnik kevésbé veszik figyelembe.

Az általános szabályokról szóló 14/2004. (VIII. 13.) TNM-GKM-FMM-FVM-PM együttes rendelet megalkotása Magyarországon dicséretes tény, mindazonáltal nem alkalmas a pártatlan, befolyástól mentes döntéshozatali mechanizmus garantálására.

A jogszabályban nem szerepelnek olyan – a fenti cél szolgálatában álló – elemek, amelyek a klasszikus eljárásjogok nélkülözhetetlen tényezői közé sorolhatók.

Ilyennek tekinthető például a nyilvánosság elve, melyet a jelzett rendelet csupán a pályázati felhívások, a döntésről szóló eredmények közzététele, segítségnyújtás (GYIK-FAQ) tekintetében tart érvényesítendőnek. Nem, illetőleg rendkívül szűken rendelkezik a jogszabály az irat betekintési jogról (csupán a döntést követően lehet megtekinteni az emlékeztetőt, illetve az értékelő lapot), valamint a személyes jelenlét jogáról, melyek korlátozására a klasszikus eljárásjogok esetén csak a büntetőeljárás nyomozati szakában van lehetőség.

A nyilvánosság korlátozása csupán üzleti, szolgálati titkok védelmében, illetőleg a konkrét döntés meghozatalakor lehet indokolt, minden más esetben a titkolózás

helyett a széles körű tájékoztatást, vagy tájékozódás lehetőségét szükséges előnyben részesíteni.

Az eljárásban résztvevők cselekményeire vonatkozó írásbeli dokumentálás követelménye nem megfelelő mélységben szabályozott. Az emlékeztető helyett részletes, ha szükséges szó szerinti jegyzőkönyvezésre lenne szükség (hang-, videószalag rögzítés mellett), amely a – könyvvitel esetén már közösségi szinten ismert és szabályozott – nyomvonal követését biztosíthatná.

A benyújtott pályázatok elbírálása három részből tevődik össze:

- értékelés,
- bírálat,
- döntés.

Az értékelést a gyakorlatban a közreműködő szervezetek végzik, melyre – mint döntés-előkészítő szakaszra – a vonatkozó szabályozás bizonyos partneri szervezetek korlátozott bevonását is biztosítja. A partneri közreműködés igénybevétele nem kötelező, szükségességéről a lebonyolító szervezet dönt. A lebonyolító (közreműködő) szervezet határozza meg, hogy kit tart érdekeltnek az adott projekt értékelésével kapcsolatban. A szervezet által meghatározott körbe tartozó partnerek a szervezet által meghatározott határidő⁴ belül véleményt nyilváníthatnak, vagy támogató nyilatkozatot adhatnak arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben segíti elő a projekt az érintett pályázati felhívás céljait. A jogszabály szerint az értékelést végző a pályázat értékelése során úgy veszi figyelembe a társadalmi partnerek véleményét, hogy a prioritás és intézkedés céljai, továbbá a támogatást igénylők esélyegyenlősége ne sérüljenek.

A partnerek bevonására vonatkozó kötelezettség hiánya, a potenciális partnerek körének és az ésszerű határidő megjelölésének mellőzése, valamint vélemény figyelembe vételének kötelezettségét meghatározó rendkívül szűk körű szabály nem feltétlenül áll összhangban a partnerség jelenlegi és a jövőbeni közösségi szabályozásával.

A következő két szakaszban (bírálat, döntés) kevésbé, illetőleg egyáltalán nem találhatók rendelkezések a partnerség elvének kívánatos biztosítására vonatkozóan.

A pályázatok elbírálásában kulcsfontosságú szerepet játszik a bíráló bizottság, melyet a regionális operatív program esetén döntés-előkészítő bizottságnak hívnak. A partnerség elvét jelen esetben legfeljebb az jelezheti, hogy a bizottság vezetőjét és tagjait nem az irányító hatóság vezetője nevezi ki. A tagokra vonatkozóan a jogszabály – a projekt célokhoz illeszkedő jogi és pénzügyi szakismeret követelményén túl – semmilyen további rendelkezést nem tartalmaz. A bizottság tagságára illetően (de lege ferenda) legalább két további követelmény fogalmazható meg. A tagoknak, illetőleg az egész szervezetnek alkalmasnak kell lennie arra, hogy a beérkező – és várhatóan igen nagyszámú – pályázati anyagok értékelése megfelelő időn belül és magas szakmai színvonalon lezáruljon. Másrészt a bizottság tagságának összhangban kell lennie a partnerség elvével, ami a következő szereplők jelenlétét igényli:

- a politikai élet képviselői,
- a közigazgatási szféra delegáltjai,
- a gazdasági szféra delegáltjai,

- a szociális és egészségügyi szféra delegáltjai,
- az oktatási szféra delegáltjai,
- érdekképviselői szervek,
- további civil szervezetek delegáltjai,
- a munkaadók és munkavállalók képviselői.

A döntést az irányító hatóság vezetője, illetve az általa kijelölt személy hozza meg, aki vagy elfogadja a bíráló bizottság javaslatát, vagy pedig új értékelésre utasítja azt. A folyamat ezen szakaszában a partnerség már nem jelenik meg, igaz nem is tűnik fontosnak, ha a megelőző szakaszokban az megfelelőképpen érvényesül. Ezt viszont a jogi szabályozás egyelőre nem garantálja.

Az értékeléssel, döntés-előkészítéssel kapcsolatosan szükséges felhívni a figyelmet azokra a megállapításokra, amelyek a közreműködő szervezetek és az irányító hatóságok munkájának egyfajta megítélésére nyújtanak lehetőséget. Az államigazgatási szervekre jellemző életritmus és szemléletmód átítatja az egyes szervezetek, de különösen az irányító hatóságok apparátusának tevékenységét. Kétségtelen, hogy a hivatali keretek között működő – jó értelemben vett – bürokratikus szervezetrendszer számos előnnyel rendelkezik, különösen a tipikus hatósági ügyintézés területén. A területfejlesztés viszont nem alapvetően hatósági feladat – sőt talán egyáltalán nem az – így a bürokratikus szemlélet előnyei sem feltétlenül kamatoztathatók. Ez egyúttal azt is jelentheti, hogy az államigazgatási szervezet előnyei a működéshez nem feltétlenül illeszkedő feladattelepítés esetén visszajukra fordulhatnak. A gyakorlatban ez oly módon mutatkozik meg, hogy a pályázatok értékelésével foglalkozó dolgozók inkább feláldoznak egy jó, a célokhoz igazodó, de a kiírás betűjéhez 100%-ban nem illeszkedő programot, (mely utóbbi ok többnyire a kiírás tökéletlenségében rejlik), mintsem, hogy elutasítsák a kevésbé jó, de a pályázati kiírásnak papírforma szerint tökéletesen megfelelő programot. Ez utóbbit azért fogadják el szívesebben, mert nem kívánnak olyan támadási felületet nyújtani, amiért esetleg később felelősséget kell vállalni. (Egy köztisztviselőt – a jelenlegi köztisztviselői jogviszonyra vonatkozó törvény alapján – nehezebb akkor „megbüntetni” ha nem tesz semmit, mint akkor, ha véletlenül hibázik.) A jelenlegi (tényleges) szervezeti forma és jogi szabályozás arra ösztönzi az alkalmazottakat, hogy a kockázat és a felelősségvállalás lehetőségét a minimálisra csökkentsék, akár a szervezet létrehozásához, működéséhez fűződő cél feláldozása árán is. (Az ilyen típusú csinovnyik szemlélet feltehetően a brüsszeli bürokrácia világtól sem idegen.)

A vizsgált jogszabály előírja az elutasító vagy csökkentett tartalmú támogatásról szóló döntés részletes indoklásának kötelezettségét, melynek természetesen semmi jelentősége nincs, ha az ellen jogorvoslati lehetőséggel nem lehet élni. Ezt pedig a rendelet semmilyen formában nem biztosítja. Mindez azt jelenti, hogy a döntéshozók a későbbi kontroll és felelősség teljes mellőzésével folytathatják tevékenységüket. A jogorvoslati lehetőség biztosításának egyik fontos célja az esetleges tévedések, megalapozatlan döntések káros következményeinek kiküszöbölése. Ennek hiányában csak az feltételezhető, hogy az arra jogosult mindig és minden körülmények között csak tökéletes döntéseket hozhat, így aztán a jogorvoslat biztosítása teljesen szükségtelen.

A demokratikus berendezkedésű államok joggyakorlatában ez a típusú felfogás ismeretlen, viszont közel áll az egyházjogból ismert pápai csalhatatlanság dogmájához.

A Strukturális Alapok forrásaihoz kötődően egyetlen egy jogszabály jelentett kivételt, amely biztosította – a teljesen evidensnek tűnő – jogorvoslat lehetőségét. Ez a jogszabály a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatásokhoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról szóló 2003. évi LXXIII. törvény. A jogszabály ugyan kivette a pályázati eljárás rendezését az államigazgatási eljárás általános szabályai alól azzal az indokkal, hogy az elbírálás összetett folyamata nem teszi lehetővé a törvény által előírt rövid elintézési határidők betartását. Ugyanakkor a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal elutasító döntésével szemben a pályázó írásban az MVH elnökéhez címzett kifogást terjeszthetett elő a döntés kézhezvételétől számított tizenöt napon belül. Az MVH elnöke a kifogást a benyújtástól számított harminc napon belül bírálta el. Az MVH elnökének döntése ellen további jogorvoslatnak helye nem volt, de a pályázó előtt nyitva állt a bírósági út igénybevételeének lehetősége⁵.

A Strukturális Alapok forrásainak elosztásában résztvevő szervezetek működésére vonatkozó jogi szabályozás hiányosságai már a gyakorlatban is mutatkoznak. Ezt, illetőleg az egyes irányító hatóságok szabadságának korlátlanágát és felelősségének hiányát érzékelteti egy közelmúltban megtörtént eset. Az egyik operatív programra benyújtott pályázatot az irányító hatóság – a közreműködő szervezetek javaslatának megfelelően – támogatandónak értékelte. Erről a pályázat benyújtóját értesítették, de a szerződés megkötésére egyelőre nem került sor. Ezt követően az irányító hatóság változtatott álláspontján, és tartalék listára helyezte a projektet. Nemrégiben a pályázó immár hivatalos értesítést kapott az irányító hatóságtól, hogy pályázatát elutasították.

A jogi szabályozás hiányosságai szoros összefüggésben állnak az irányító hatóság – általában véve az egyes szervezetek – státuszának tisztázatlanságával. A jelenleg hatályos 1260/99. EK rendelet rendkívül széles lehetőséget biztosít az irányító hatóság státuszának meghatározására. Azt viszont nem teszi lehetővé, hogy a státusz kérdésében történő döntésre egyáltalán ne kerüljön sor. Jelen pillanatban Magyarországon nem lehet tudni, hogy az irányító hatóságok valójában milyen szervezetek, státuszuk megfoghatatlan, fantomként tevékenykednek a magyar közigazgatás szervezetében. Az Európai Unió Strukturális Alapjaiból és Kohéziós Alapjából származó támogatások hazai felhasználásáért felelős intézményekről 1/2004. (I. 5.) sz. kormányrendelet csupán azt rögzíti, hogy az operatív program irányító hatóság az adott operatív program megvalósítására, és az operatív program jogszabályoknak megfelelő adminisztratív, pénzügyi és szakmai irányítására kijelölt szervezeti egység. Az operatív program irányító hatóság vezetője – eltérő vezetői megbízás hiányában – a miniszter által kinevezett helyettes államtitkári juttatású személy. Az operatív program irányító hatóság feladatainak ellátásáért az adott operatív program felügyeletét ellátó miniszter felelős.

Köztudott, hogy az irányító hatóságokat az egyes minisztériumok keretein belül szervezetek meg. Ha megvizsgáljuk az irányító hatóságok és a vele kapcsolatban álló szervezetek közötti – többnyire jogilag szabályozott – viszonyt, akkor arra a

következtetésre juthatunk, hogy az irányító hatóság az állami-gazgatási szervezetrendszer tipikus szereplője. Ennek jogszabályi rögzítését viszont gondosan megke-
rülték, melynek számos okai közül csupán az egyik lehet az, hogy államigazgatási
szervként történő definiálásuk esetén az eljárási rendjükre alkalmazni kell az állam-
igazgatási eljárásról, illetőleg a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általá-
nos szabályiról szóló törvényt.

A jelenlegi helyzetben, ha egy ROP közreműködő szervezet hozza meg – esetleg
téves, megalapozatlan – döntését, az ellen semmilyen jogorvoslati joggal nem lehet
élni. Ezek a közreműködő szervezetek ugyanis Kht-k, az-az nem közigazgatási
szervek. Az alkotmány – és a kapcsolódó jogszabályok – csak a közigazgatási szer-
vek határozata elleni jogorvoslati lehetőséget biztosítják. Egy Kht. döntése ellen –
szóljon az közcélról és akár milliárdos közpénzről – nem lehet jogorvoslatot igény-
be venni. Az ilyen lehetséges eset a jogállamban gondolkodó jogalkotót és jogalk-
almazót egyaránt felkészületlenül éri, és teljesen védtelen, valamint kiszolgáltatott
helyzetet teremt az érintett fél számára is.

Más a helyzet, ha a döntést az Irányító Hatóság hozza. Az intézményrendszer
vizsgálata során bemutatott érvekből egyértelműen következik, hogy az irányító
hatóságok központi közigazgatási szervnek minősülnek. Ugyanakkor Alkotmány-
unk lehetővé teszi a közigazgatási határozatok elleni jogorvoslatot, így egy irá-
nyító hatóság (pl.: elutasító) döntése ellen irányuló jogorvoslati kérelem esetén az
illetékes bíróság minden bizonnyal megállapítaná hatáskörét, és eljárna az ügyben.
Igaz ugyan, hogy a jogorvoslatra – alkotmánysértő módon – ez ideig nem született
szabályozás, és az is igaz, hogy olyan kétharmados törvény sincs, amely a jogorvos-
lati jog korlátozásáról rendelkezne.

A jelenlegi, nem megfelelő szintű, mélységű és minőségű jogszabályi környezet
fenntartása addig és azoknak állhat érdekében, amíg jelentős pénzekről történik
döntés, és ezek útját bizonyos érdekek, csoportosulások befolyásolni kívánják. A
megfelelő jogi szabályozás nem csodaszer, de mindenképpen megnehezíti a közös-
égi céloknak nem a leginkább megfelelő, a pártatlanság követelményét mellőző
döntések megszületését.

A Strukturális Alapok forrásainak elosztásához kötődő pályázati rendszer jogi
szabályozása napjainkban alapvető hiányosságokat mutat. Egyáltalán nem, vagy
csak részlegesen biztosítja a Strukturális Alapok működését évtizedek óta és vélhe-
tően évtizedek múlva is meghatározó alapelvek érvényesülését. A szabályozás ezen
túlmenően figyelmen kívül hagyja a magyar alkotmányos jogrendszer alapértékeit
és az egyes eljárásjogok által kimunkált jogintézményeket.

A fentiek tükrében elengedhetetlennek tűnik a jelenlegi szabályozás felülvizsgálata
és átalakítása, melynek persze további szükségszerű feltétele a vonatkozó döntéshoza-
tali mechanizmus jogállami normákhoz és értékekhez történő közelítése, pontosabban
ennek felismerése, megkövetelése és – szükség esetén – kikényszerítése.

Jegyzetek

- ¹ Harmadik kohéziós jelentés: 164. o., „Vezetői összefoglaló” 30. o. Európai Közösségek 2004.
- ² A pályázati kiírásban a hátrányos helyzetű területek, csoportok támogatása néha elérendő célként fogalmazódik meg, azonban a gyakorlati értékelés során e tényezőknek még sincs meghatározó jelentősége, melyet leginkább a nyertes projektek listája fémjelez. A támogatások jelentős részét az amúgy is kedvezőbb helyzetű települések nyerik el. (Lásd, pl.: Az „INTEGRÁLT HELYI FEJLESZTÉSI AKCIÓK ÖSZTÖNZÉSE” c. 2002/000-315.01.06, Phare pályázat, KÜZDELEM A MUNKA VILÁGÁBÓL TÖRTÉNŐ KIREKESZTŐDÉS ELLEN Helyi kezdeményezések támogatása a tartós munkanélküliek és rendszeres szociális segélyben részesülők munkaerőpiaci integrációja érdekében HU2002/000-315.01.0⁴. stb.)
- ³ Pályázati felhívás a falufejlesztés és -felújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének védelme és megőrzése támogatására.
- ⁴ A 2004–2006. közötti programozási időszakra vonatkozó tervezés során a különböző partnereknek néhány hetes, de gyakran néhány napos határidőt adtak az egyes operatív programok véleményezésére. Ez a partneri együttműködést teljesen formálissá tette, hiszen az idő rövidege miatt érdemi közreműködésre nem nyílt lehetőség.
- ⁵ A törvény akkori indoklása szerint: „Mivel a pályázati eljárás nem tartozik az államigazgatási eljárás hatálya alá, ezért a pályázatok esetében az Ae. által előírt jogorvoslatok sem alkalmazhatóak, de az ügyfél részére abból a célból, hogy alkotmányos jogai ne sérüljenek, mindenképpen biztosítani kell a Hivatal elutasító döntésével szemben jogorvoslati lehetőséget. Pályázatok esetében a kifogás jelenti a jogorvoslati lehetőséget a pályázó számára. A kifogás előterjesztésére az általános szabályoknak megfelelően 15 napos határidő áll az ügyfél rendelkezésére, melyet írásban, az MVH elnökéhez címezve kell benyújtani, és azt a benyújtástól számított 30 napon belül el kell bírálni. Az MVH elnökének döntése ellen további jogorvoslatnak nincs helye, az ügyfél ezt követően az ügyben már csak bírósághoz fordulhat.”

Irodalom

- Forman B. (2000) *Regionális politika az Európai Unióban*. Váti Kht.
- Forman B. (2003) *Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai*. INTERPRESS.
- Gergő Zs.–Szilágyi I. (szerk.) (2002) *Gazdasági-szociális kohézió és strukturális politika az Európai Unióban: elmélet és gyakorlat*. VE Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék, Veszprém.
- Hetényi G.–Stelbaczky T.–Zalai Cs. (2001) *Az Európai Unió támogatási politikája*. Press Publica, Budapest. 128 o.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth Gy. (2001) *Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának szabályozása*. MTA RKK, Pécs. 233 o.
- Pálné Kovács I. (2001) *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Pálné Kovács I. (2003) *Regionális önkormányzatok és a regionális politika (területfejlesztés) irányítása* http://www.idea.gov.hu/portal/server.pt?space=CommunityPage&cached=true&parentname=CommunityPage&parentid=0&in_hi_userid=709&control=SetCommunity&CommunityID=274&PageID=0
- Radnóczy Zs. (2004) *Támogatások az Európai Unióban. A közösségi támogatások jogalapja, az összeegyeztethetőség és a jogvédelem kérdése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TÉRSÉGEK TÁRSADALMI–GAZDASÁGI VISZONYAI

(Social–Economical Relations of Disadvantageous Regions)

RÁCZ KATALIN – KOÓS BÁLINT ÁKOS –
NEUMARK TAMÁS

Kulcsszavak:

kistérség hátrányos helyzet fejlesztés politika

A hátrányos helyzetű kistérségek egy részében az utóbbi három évben megvalósult egy jelentős adatfelvétel, amely betekintést enged az ott élők életkörülményeibe, lakhatási viszonyaiba, jövedelmi helyzetébe, szociális kapcsolathálózatába. Az eredmények lesújtóak, a hátrányos helyzetű térségekben élők anyagi, jövedelmi, szociális helyzete rossz és úgy tűnik, hogy idővel a depriváció csak fokozódik, nem csupán egyes családokat, településeket, de egész kompakt (kis-)térségeket sújt, ami új kihívást jelent a fejlesztési politika számára.

Bevezetés

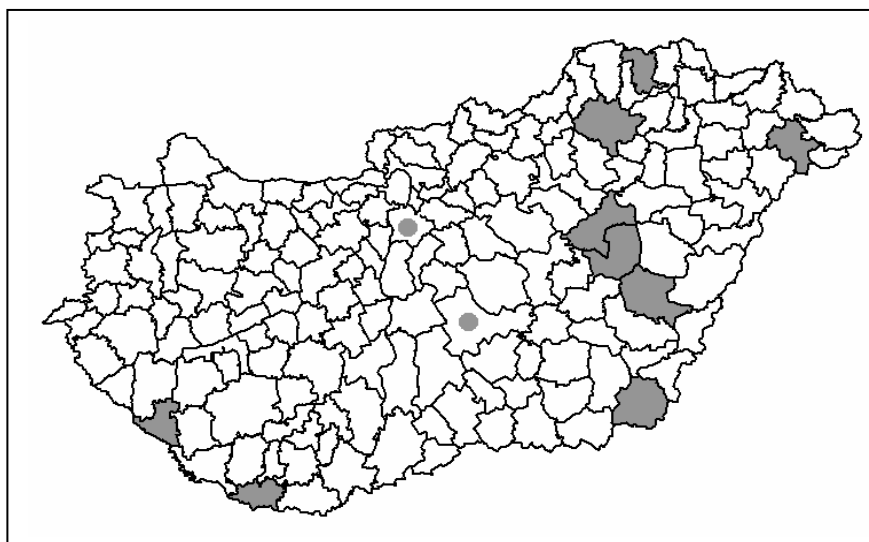
Az „Integrált helyi jóléti rendszerek” modell-program megalapozása érdekében immáron harmadik éve folynak kérdőíves adatfelvételek Magyarország hátrányos helyzetű térségeiben. A program alapvetően a helyben, illetve a kistérségi szinten biztosított egészségügyi, szociális szolgáltatások minőségét, hatékonyságát kívánja emelni a helyi igényekhez, lehetőségekhez történő igazítással – bővebben lásd: *Neumark T.* (2003), *Neumark T.–Béres Cs.* (2002), *Neumark T.* (2005) – első lépésben a helyi igények feltárását célozva meg. Az ICSSZEM támogatásával 2003 és 2005 között az ország több kistérségében is megvalósult a kérdőíves adatfelvétel, melyek elsődleges elemzése a felvételeket követően megtörtént. Annak érdekében, hogy a mintába nagyvárosi területek is bekerüljenek a főváros XIX. kerületében, Kispesten, valamint Kecskeméten került sor adatfelvételre, emellett Csurgó, Encs, Karcag, Mátészalka, Mezőkovácsháza, Miskolc, Sellye, Szeghalom, Tiszafüred központi kistérségekben is történtek az adatfelvételek. A hatalmas számban (több mint 8000) lekérdezett kérdőív felvetette annak lehetőségét, hogy másodlagos elemzés révén további információkat nyerjünk az adattömegből, bővítve ezzel a témakörhöz kapcsolódó ismereteket. A másodelemzésben kiemelt szerepet kapott a lakóhely lélekszáma, hiszen a lakosok igényeit, megelégedettségét feltételezésünk szerint nem önmagában a földrajzi elhelyezkedés, a kistérségi besorolás határozza meg, hanem sokkal inkább a jóléti intézmények, munkahelyek elérhetősége, amit viszont jellemzően a település mérete határoz meg. A településméret mellett kiemelt figyelmet kapott a kérdezettek kapcsolathálózatának elemzése, feltételezve, hogy a válaszadók erős és gyenge kötése a problémakezelési stratégiák fontos elemei lehetnek. A fentiek mellett a válaszadók jövedelmi, anyagi viszonyai kerültek vizsgáldásunk fókuszpontjába, emellett hangsúlyt helyeztünk a társadalmi mobilitásra utaló változók elemzésére.

A minta általános bemutatása

Az *Integrált helyi jóléti rendszerek* elnevezésű programmal összefüggésben, 2003-ban kezdődtek el a kistérségi szintű adatfelvételek. Az időben egymás után megvalósított lekérdezések azonos tematika szerint valósultak meg, ám az egyes adatfelvételeket követő értékelések tapasztalatai alapján több esetben is a kérdőív finomítására, új változók bevezetésére került sor, figyelembe véve az adott térség adottságaihoz igazodva új területeket (pl. mezőgazdasági termelés, médiafogyasztás).¹ Másodelemzésre azon kérdőíveket használtuk fel, amelyek 2005 decemberéig elkészültek. Összességében 8000-nél is több kérdőív feldolgozására került sor, ám ez az adattömeg két, jól elkülöníthető blokkra tagolódik. Az adatok zömét (5892) az aktív korúak, a 18–59-es korcsoportba sorolható válaszadók jelentik, míg a 60 évnél idősebb válaszadók száma ennél arányosan kisebb, 2161 fő. Fontos rámutatni, hogy az ily módon összeálló minta nem tekinthető országosan reprezentatívnak, hiszen az adatfelvételek a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányosnak tekintett térségekben (91/2001. Kormányrendelet) valósultak meg, s a kontroll érdekében felvett nagyvárosi (Kispest, Kecskemét) adatok inkább csak az eredmények értékelését, viszonyítását segítik elő, ám önmagukban nem biztosítják a minta reprezentativitását.

1. ÁBRA

*Vizsgálatba bevont területek, illetve települések elhelyezkedése
(Place of Regions and Settlements Connected to the Research)*

Megjegyzés: Budapest XIX. kerület, Kecskemét valamint kilenc statisztikai kistérség települései: Csurgó, Encs, Karcag, Mátészalka, Mezőkovácsháza, Miskolc, Sellye, Szeghalom, Tiszafüred központú kistérségek.

Forrás: Saját szerkesztés.

A feldolgozott adattömeg nem csupán a földrajzi adottságok miatt nem tekinthető reprezentatívnak (1. ábra), annál is inkább, mivel az adatfelvétel során elért és válaszadásra bírt személyek között felülreprezentáltak a nők. Fontos rámutatni, hogy a nők valamennyi adatfelvételi helyszínen s valamennyi településméret esetében nagyobb eséllyel kerültek be a mintába, ami részben demográfiai okokkal magyarázható, részben viszont a férfiaknál nagyobb válaszadási hajlandóságukra vezethető vissza. A vizsgálatba bevont személyek végzettségi szintje sokkal jobban illeszkedik az országos viszonyokhoz. A mintában kirajzolódik az ún. települési lejtő, ahogy a nagyvárostól haladunk az egyre kisebb települések irányába, a mintába került válaszadók végzettsége jellemzően egyre alacsonyabb.² Az adatfelvétel során nem volt szempont az országos szintű reprezentativitás megvalósítása, előnyt élveztek a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű térségek. Ennek ellenére a mintába került válaszadók gazdasági aktivitása, szektorális megoszlása jól közelíti az országos szinten tapasztalható jellegzetességeket, bár attól némileg kedvezőbb helyzetet mutat.

A munkanélküliek közé a válaszadók 9,3%-a sorolta önmagát, ami tekintettel arra, hogy az adatfelvétel a legrosszabb helyzetű térségekben valósult meg, arra enged következtetni, hogy a minta „középre húz”, a rosszabb helyzetű munkanélküliek nem azonos eséllyel kerültek be a mintába, mint a többi csoport tagjai. A mintára számítva ebből 13,6%-os munkanélküli ráta adódik, ami ugyan jóval meghaladja az országos szinten regisztrált 7,7%-os értéket, de elmarad a hátrányos helyzetű térségekre jellemző – 20% körüli – szinttől. Befolyással lehet az eredményekre, hogy a táblázatban szerepel egy „egyéb” kategória is, ahol megjelenhetnek a munkanélküliek, ám ennek számszerűsítése jelen helyzetben nem lehetséges. Így azt kell feltételeznünk, hogy a mintába a munkanélküliek kisebb eséllyel kerültek be, mint a foglalkoztatottak.

1. TÁBLÁZAT

Aktív korú válaszadók foglalkoztatási viszonyai (18–59 éves korosztály)
(*Employment Status of Active Aged Answerers – 18–59 year olds*)

Jelenleg	Neme				Összesen		Teljes arányában, %
	Férfi		Nő				
	fő	%	fő	%	fő	%	
Dolgozik	1402	41,20	1999	58,80	3401	100,00	59,10
GYES, GYED	0	0,00	401	100,00	401	100,00	6,97
Tanul	99	40,60	145	59,40	244	100,00	4,24
Munkanélküli	284	52,80	254	47,20	538	100,00	9,35
Rokkant-nyugdíjas	281	47,30	313	52,70	594	100,00	10,32
Háztartásbeli	0	0,00	116	100,00	116	100,00	2,02
Egyéb	114	40,00	171	60,00	285	100,00	4,95
Nyugdíjas	73	41,50	103	58,50	176	100,00	3,06

Forrás: Saját számítás.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a minta nem tekinthető országos szinten reprezentatívnak (az adatfelvétel tervezésekor ez nem is volt cél), hiszen egyrészt a mintában felülreprezentáltak a női válaszadók, másrészt az adatfelvétel területileg, illetve településméret szerint kiegyensúlyozatlan (gazdaságilag fejlett területek, urbánus zónák hiánya szembeötlő), harmadrészt pedig a legelesettebb társadalmi csoportok korlátozottan jelennek meg a mintában. Mindezek figyelembevételével azonban releváns megállapításokat tehetünk az adatfelvételeknek helyt adó kistérségek vonatkozásában, sőt megállapításainkat kiterjeszthetjük a hasonló jellemzőkkel bíró területekre is.

Jövedelmi helyzet, anyagi kiszolgáltatottság

A társadalmi folyamatok kutatói számára mindig is kitüntetett kérdéskör volt a szegénység, a jövedelmi szegénység, az anyagi depriváció meghatározása, mérése (Narayan–Chambers–Shah–Petesch 1999; Ferge 1994; Gábos 2004). A nemzetközi szervezetek – OECD, World Bank, Európai Unió stb. – sokasága foglalkozik a szegénység kérdéskörével, Magyarországon e téren a TÁRKI kutatásai tekinthetőek alapvetőnek, hiszen az intézet 1992 óta végez a lakosság jövedelmi, foglalkoztatási helyzetének feltárására háztartási panelvizsgálatokat. A rendszerváltó magyar társadalomról rendkívül fontos információkat nyújtó vizsgálsorozat (Szívós–Tóth [szerk.] 2005) követi a nemzetközi sztenderdet, ugyanakkor meglehetősen háttérbe szorul a probléma területi aspektusa, amely viszont a probléma kezelését célzó (szociális, fejlesztési) politikák számára lehet(-ne) fontos. E területen új információkat nyújthat az „Integrált helyi jóléti rendszerek” modellprogram keretében elvégzett adatfelvétel eredményeinek másodelemzése, hiszen a nyolcezernél is több kérdőív segít az országos „átlag” mögött meghúzódó differenciált valóság jobb megismerését. A hátrányos helyzetű térségekben élők anyagi-jövedelmi helyzetének megismerése kiemelt szerepet kapott a felmérésben, ami a több dimenzió mentén is lehetővé teszi az új ismeretek szerzését. Tekintve, hogy mind a jövedelmek, mind pedig a kiadások tekintetében jelentős területi-települési különbségeket tapasztaltunk, ezért a válaszadók szubjektív megítélésére hagyatkoztunk, amikor a jövedelmi-anyagi helyzetüket kívántuk feltárni. A jövedelmi helyzet megítélésekor a válaszok kiegyenlítettnek tekinthetőek – a mintában 11,3% vélte úgy, hogy jövedelmi helyzete az átlagosnál jobb, vagy kifejezetten jó, miközben egyharmaduk (32,2%) vélte úgy, hogy az átlagnál rosszabb anyagi helyzetben van. A lakóhely mérete fontos tényező, hiszen a települési hierarchiában elfoglalt hely szinte determinálja az anyagi-jövedelmi helyzetet, minél nagyobb a vizsgált település:

- annál kisebb arányban tekintik magukat a válaszadók rossz anyagi helyzetűnek,
- és egyre nagyobb arányban gondolják úgy, hogy az átlagnál jobb körülmények között élnek.

2. TÁBLÁZAT
*Jövedelmi helyzet megítélése a lakóhely szerinti népességekategória alapján a
 18–59 éves válaszadók esetében*
*(Financial Situation of 18–59 Year Old Answerers According to the Citizen
 Category of Domicile)*

Lakónépesség	Jövedelmi helyzet						Összesen	
	Átlagosnál rosszabb		Átlagos		Átlagosnál jobb			
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 – 249 fő	106	51,71	80	39,02	19	9,27	205	100,00
250 – 499 fő	127	42,19	146	48,50	28	9,30	301	100,00
500 – 999 fő	106	35,10	170	56,29	26	8,61	302	100,00
1000 – 1999 fő	255	32,32	467	59,19	67	8,49	789	100,00
2000 – 4999 fő	489	34,22	793	55,49	147	10,29	1429	100,00
5000 fő fölött	598	29,65	1205	59,74	214	10,61	2017	100,00
Nagyváros	185	24,87	404	54,30	155	20,83	744	100,00
<i>Összesen</i>	<i>1866</i>	<i>32,24</i>	<i>3265</i>	<i>56,42</i>	<i>656</i>	<i>11,34</i>	<i>5787</i>	<i>100,00</i>

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-ji lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a táblázat Nagyváros sorában jelennek meg.

Forrás: Saját számítás.

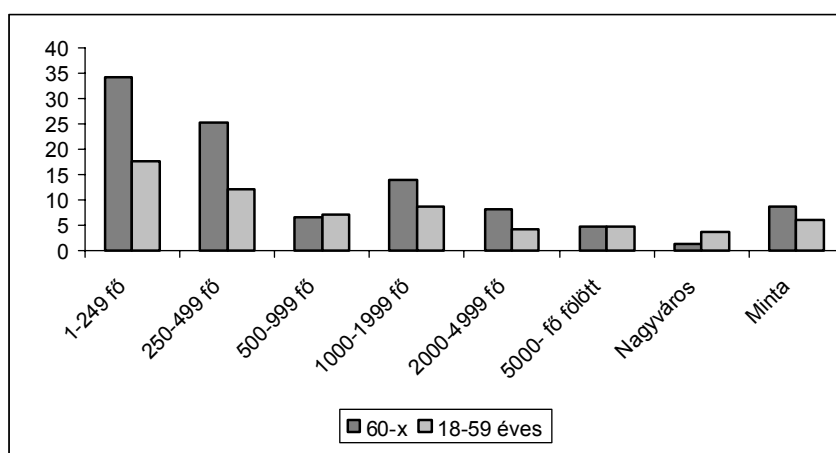
A lakóhely lélekszámán túl vízválasztóként kell értékelni a válaszadó nemzetiségi hovatartozását is, hiszen a kisebbséghez - nemzetiséghez tartozók között tendenciaszerűen valamennyi népességekategória esetében magasabb az átlagosnál rosszabb anyagi helyzetben lévők aránya. Az alacsony elemszám – 35 válaszadó – miatt messzemenő következtetéseket nem szabad levonni, az viszont figyelemreméltó, hogy az aprófalvakban lakó nemzetiségi válaszadók közel háromnegyede (74,2%) gondolja úgy, hogy rossz vagy az átlagnál kedvezőtlenebb anyagi helyzetben van, ami közel harminc százalékponttal múlja felül az azonos településcsoportban élő többségi válaszadók hasonló mutatóját (46,8%). Az anyagi-jövedelmi státusz szerint az ellenkező végponton a jó vagy kiemelkedően jó anyagi-jövedelmi helyzetben lévők állnak, ám esetükben olyan mértékű területi, nemzetiségi differenciálódásról nem adhatunk számot, mint a „szegények” esetében. A nagyvárosban élő válaszadóktól eltekintve a válaszadók durván tizede (8,6–10,6%) vélte úgy, hogy anyagi helyzete jónak mondható. Figyelemre méltó azonban a nagyvárosi almintában tapasztalható arányváltás, miközben a településhierarchiában egyre feljebb haladva nem volt tapasztalható semmiféle „jóléti eltoldódás”, hirtelen, ugrásszerűen megnőtt az anyagi helyzetükkel megelégedettek aránya.

Az anyagi – jövedelmi helyzet tekintetében megfigyelhető jelentős különbségek a mindennapok gyakorlatában, élethelyzeteiben is leképeződnek, olykor rendkívüli

aránytalanásokra vetve fényt. Az adatfelvétel egyik legdöbbenetesebb eredménye, hogy a vidéken élők életkörülményeiben az elmúlt évtizedek infrastruktúrafejlesztései korlátozott eredményt hoztak. Különösen aggasztó, hogy az olyan kényelmi szolgáltatások, mint a vezetékes víz- és gázszolgáltatás éppen a leginkább rászorultak, a 60 éven felüliek számára elérhetetlen. Ennek egyrészt nyilvánvalóan technikai okai is vannak, hiszen az aprófalvak (500 fő alatti települések) döntő részében ki sem épült a gázellátást biztosító vezetékhalózat, ugyanakkor, ahol erre mód lett volna, vagyis a vezetékes vízellátás tekintetében, ott sem valósult meg a háztartások komfortjának emelése, ami mögött vélhetően az anyagi erőforrások korlátozottsága húzódik meg. Ezt támasztja alá, hogy a jobb jövedelmi helyzetben lévő, 60 évnél fiatalabbak körében tendenciaszerűen jobb a vezetékes vízzel való ellátottság.

2. ÁBRA

*Vezetékes vízzel el nem látott háztartásban élők aránya a középkorúak és a 60 évnél idősebbek körében
(Ratio of Middle-aged and Older Than 60 Years People Living in Households Without Water-supply)*

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-jei lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a diagramban Nagyvárosként jelennek meg.

Forrás: Saját szerkesztés.

A települési hierarchia alján elhelyezkedő, kis lélekszámú településeken élők nem csupán a vezetékes gázellátás használatáról mondanak le kényszerűen, azokat az alternatív lehetőségeket sem használják ki, amelyek pedig technikai rendelkezésre állnak (tartályos gáz, olajfűtés) és kiépítésük nem igényelne komoly beruházást. Feltehetően anyagi és mentalitási okokból továbbra is a hagyományos fűtési módokkal (szén és fatüzelés) biztosítják a lakhatóságot, annak ellenére, hogy a komoly fizikai megterhelést jelentő fűtést (tűzifavágás, fűtőanyag mozgatása, begyújtás, salakozás stb.) az egészségi állapot romlásával párhuzamosan egyre kevésbé képesek ellátni. Különösen az aprófalvakban, az 500 főnél kisebb lélekszámú településeken

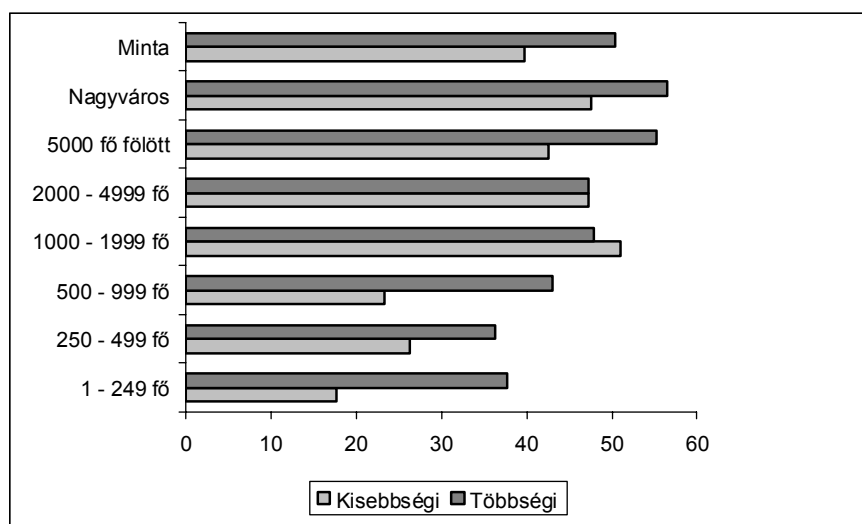
élő idősök körében aggasztó a helyzet, hiszen ott az ott élők 80%-a fűti lakását ily módon. Ez az arány a településhierarchián felfelé haladva folyamatosan mérséklődik, a 2000 fő körüli települések esetében már 50% alá csökken. Nem véletlen, hogy a falugondnokok munkájában fontos részt jelent az idősök számára a fűtőanyag beszerzése, betárolása, olykor még aprítása is. Miként a vezetékes vízellátás esetében már láthattuk, az azonos népességekategóriájú településeken élő középkorúak körében az infrastrukturális ellátottság szintje magasabb, mint az idősök körében, így van ez a fűtési mód esetében is. Nem meglepő viszont, hogy a rossz jövedelmi, anyagi helyzetű csoportban felülreprezentált nemzetiségek körében a hagyományos fűtési módot alkalmazók aránya majd kétszer akkora, mint a többségi társadalom tagjai körében.

Az anyagi–jövedelmi viszonyok területén megfigyelhető kedvezőtlen helyzet ismeretében aligha meglepő, hogy a hátrányos helyzetű térségekben egészen elképesztő mértékű anyagi kiszolgáltatottsággal szembesülünk. Az adatfelvétel során szerepelt egy kérdés, ami arra irányult, hogy a válaszadó képes lenne-e 30 000 Ft-ot rövid időn belül előteremteni, hogy finanszírozni tudjon egy hirtelen felmerült (beiskoláztatás, betegség, javíttatás stb.) kiadást.

3. ÁBRA

Pénzügyi tartalékokkal bíró háztartások megoszlása település népességekategóriája és kisebbségi-nemzetiségi hovatartozás szerinti bontásban (A kik úgy nyilatkoztak, hogy képesek lennének 30 000 Ft-ot előteremteni.)

(Distribution of Households with Financial Base According to the Population Category of Settlements and Minority-nationality Categories)

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-jei lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a diagramban Nagyvárosként jelennek meg.

Forrás: Saját szerkesztés.

A kérdésben megjelölt összeg nagyságrendjének megítélésében segít, hogy országos szinten az átlagos nettó havibér 2005-ben meghaladta a 100 000 forintot. Ehhez mérten megdöbbentő, hogy a mintába kerülő válaszadók kevesebb, mint fele (49,2%) jelezte, hogy erre képes lenne, ám közülük is csupán 60% – vagyis a teljes minta 28,5%-a! – rendelkezett ténylegesen a kérdéses pénzzel, 40%-uk családi, baráti kölcsönből teremtette volna elő a szükséges összeget. Miként azt már több területen is láthattuk, az anyagi kiszolgáltatottság területén is jelentős különbségek fedezhetőek fel az egyes településcsoportok között. Legkevésbé az aprófalvak lakosai rendelkeznek anyagi tartalékokkal, és esetükben a mozgósítható hálózati, társadalmi tőke is erősen korlátozott, hiszen akiktől kölcsön tudnának kérni, azok is feltételezhetően hasonló anyagi-jövedelmi helyzetben vannak. Az 500 főnél kisebb lélekszámú településen élők közül csupán egyharmaduk jelezte, hogy képes lenne ekkora pénzösszeget előteremteni, ám ennek is nagyobb része (55%-a) kölcsönből biztosította volna. Ez egyszerűbben megfogalmazva az jelenti, hogy ebben a településkategóriában a lakosok közel kilenctizede önerejéből nem lenne képes 30 000 Ft-ot előteremteni.

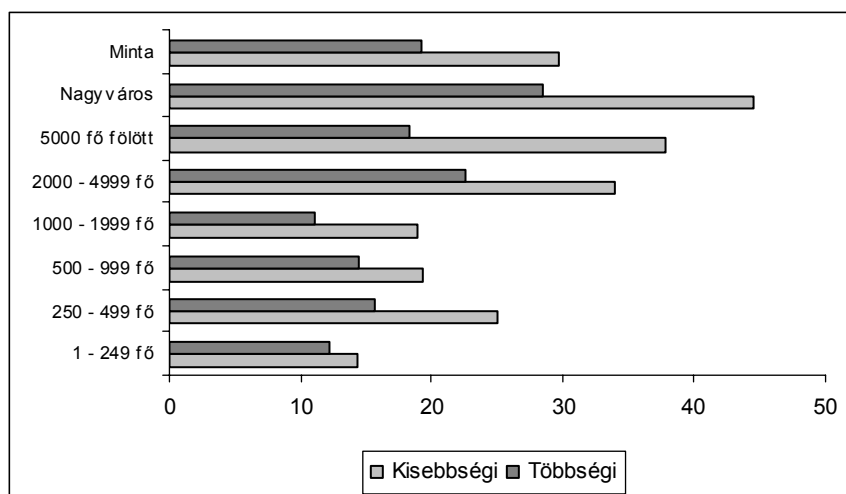
Ahogy aztán haladunk az egyre nagyobb települések irányába, fokozatosan emelkedik azok aránya, akik számára nem jelent problémát ekkora összeg előteremtése, és ezzel párhuzamosan nő azok aránya is, akik önállóan, vagyis baráti, családi kölcsön nélkül képesek biztosítani a szükséges pénzt. A nagyvárosok esetében például a megkérdezettek 55%-a mondta, hogy biztosítani tudná a harmincezer forintot, s ennek közel 70%-a (69,3%) rendelkezett is a kérdéses összeggel. A nemzetiségikisebbségi dimenziót is bekapcsolva a vizsgálódásba azt találjuk, hogy a magukat nemzetiséginek, illetve kisebbséginek valló válaszadók körében a többségi társadalom tagjainál rosszabb helyzettel szembesülünk. Körükben tendenciaszerűen, alacsonyabb arányban találunk mozgósítható pénzügyi tartalékkal bíró válaszadót, mint a többségi társadalom tagjai között. Ilyen fokú anyagi kiszolgáltatottság esetén nem meglepő, hogy időről-időre pénzügyi zavarba kerülnek az emberek, nem képesek a közüzemi számláikat fizetni, tartozást, díjhátralékot halmoznak fel.

A minta egészében a válaszadók 20%-a jelezte, hogy van legalább egy területen (elektromos áram, víz, távhő, közös költség stb.) elmaradása. Első tekintetre furcsának tűnik, hogy az eddigiektől eltérően nem a rosszabb anyagi, jövedelmi viszonyok által jellemezhető aprófalvakban találkozunk a leggyakrabban pénzügyileg „késésben” lévőkkel, hanem a jobb körülmények között élő nagyvárosiak körében. Ebben ugyanakkor szerepet játszik az is, hogy a nagyvárosokban és a jobb helyzetben lévő nagyobb településeken a kiadási szerkezetben több olyan tétel is megjelenik (távfűtés díja, közös költség, gázdíj), amely az aprófalvakban egyáltalán nem, pontosabban nem ilyen (halasztott, illetve általány) formában jelentkezik.

4. ÁBRA

Közüzemi díjhátralékkal, illetve egyéb lejárt tartozással rendelkező válaszadók megoszlása a lakóhely népességekategóriája szerinti bontásban, a 18–59 éves korosztály tekintetében

(Distribution of Answerers According to the Population Category of Settlement – 18–59 year olds – Having a Public Utility After Sum or Repayable Public Dept)

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-jei lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a diagramban Nagyvárosként jelennek meg.

Forrás: Saját szerkesztés.

A nagyvárosokban tapasztalható magasabb tartozási (eladósodottsági) arány mögött egy strukturális okokra visszavezethető jelenség is meghúzódhat, ez pedig a banki eladósodtság kérdése. A rendszerváltást követően a lakosság hitelfelvétele rendkívül alacsony szintre állt be, a bankok számára a lakosság egyedül mint megtakarításokat képző szereplő jelent meg, miközben hitelezés területén az államháztartás és a vállalati szféra került előtérbe. A bankok közti versengés éleződésével és az államilag támogatott lakáshitelek megjelenésével olcsóbbá váltak a lakosságot megcélzó hitelek is, amelynek következtében ugrásszerűen meglódult a lakosság eladósodása, amely a legjobb pozíciójú társadalmi csoportoktól haladt egyre lejjebb a társadalmi, jövedelmi hierarchián. Ennek térbeli leképeződéseként a lakosság banki eladósodtsága először a településhierarchia csúcsán elhelyezkedő fővárosban és a nagyvárosokban vált érezhetővé, s lassan terjed tovább a lejjebb elhelyezkedő kisebb települések irányába.

Társadalmi mobilitási tendenciák

Földrajzi mobilitás

A földrajzi mobilitásról ad képet a kérdőív azon kérdése, mely arra irányult, hogy a kérdezett mióta él a lakóhelyén. Meglepő módon a válaszadók zöme (67%) több mint 20 éve ugyanazon a településen él, ennél lényegesen kisebb arányt (12%) képviselnek azon mintába került válaszadók, akik „több mint 10 éve” tartózkodnak lakóhelyükön, fennmaradó részük ennél rövidebb ideje lakója településének. A településméret és a lakóhelyen való tartózkodás időtartama közötti összefüggéseket tekintve úgy tűnik, a nagyvárosokban a legkisebb azon válaszadók aránya, akik több mint 20 éve élnek jelenlegi lakóhelyükön, e települési kategória esetén csupán a válaszadók fele jelezte, hogy több mint két évtizede él városában. Az átlagot meghaladó mértékű megtartó erővel adataink szerint az 1000 fő fölötti, ám a nagyváros méreténél kisebb települések rendelkeznek, e települési kategória esetében a 70%-hoz közelít azon kérdezettek aránya, akik immáron több évtizede élnek településükön.

3. TÁBLÁZAT

A lakóhelyen tartózkodás időtartalma a településméret szerint
(Time of Location at Settlement According to the Size of Settlement)

Településméret	0–5 éve		6–10 éve		11–15 éve		16–20 éve		több mint 20 éve		Összes	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 – 249 fő	18	8,96	20	9,95	15	7,46	28	13,93	120	59,70	201	100
250 – 499 fő	23	7,85	27	9,22	28	9,56	40	13,65	175	59,73	293	100
500 – 999 fő	20	6,47	17	5,50	26	8,41	38	12,30	208	67,31	309	100
1000 – 1999 fő	46	5,93	53	6,83	56	7,22	76	9,79	545	70,23	776	100
2000 – 4999 fő	92	6,56	90	6,42	100	7,13	150	10,70	970	69,19	1402	100
5000 fő fölött	106	5,37	102	5,17	125	6,34	243	12,32	1397	70,81	1973	100
Nagyváros	114	16,03	85	11,95	68	9,56	86	12,10	357	50,21	711	100
Összes	419	7,40	394	6,95	418	7,38	661	11,67	3772	66,58	5665	100

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-i lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a táblázat Nagyváros sorában jelennek meg.

Forrás: Saját számítás.

Ami az egyéb alapváltozókat illeti, a *nemek* vonatkozásában apró eltérések mutatkoznak: a férfi válaszadók körében a nőkhöz képest némileg magasabb arányú a településükön több évtizede élők aránya. A munkahely *foglalkozási ág* szerinti besorolását tekintve a mezőgazdasági alkalmazottak körében a legmagasabb (a 80%-hoz közelít) a településén huzamos ideje élők aránya, a legalacsonyabb az oktatásban, illetve a pénzügyi szektorban foglalkoztatottak körében. A jelenleg nyugdíjas, korábban mezőgazdaságban foglalkoztatott válaszadók esetében valószínűleg

núsítható, hogy a helyben elérhető, illetve napi ingázással megközelíthető mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozva sokkal kevésbé kényszerültek lakóhelyük elhagyására, mint az iparban, építőiparban, vagy akár a tercier szektorban foglalkoztatottak, s e társadalmi csoportot vélhetően kevésbé sodorta magával a szocialista iparosítást kísérő mobilitási hullám is.

A településen tartózkodás idejét elemzéseink szerint az *iskolai végzettség*, s az ezzel összefüggő *munkahely* igen erőteljesen differenciálja. *A felsőfokú végzettséggel rendelkező válaszadók, különösen az egyetemi végzettségűek, jóval rövidebb ideje élnek településükön, mint kevésbé képzett társaik, s a közép- és felsővezetők, értelmiségiek, egyéb szellemiek körében is az átlagnál alacsonyabb a településükön huzamosabb ideje élők aránya.* E válaszadók esetében feltételezhető az átlagosnál nagyobb mobilitás, mely vélhetően a munkalehetőségek nagyobb kínálatával, erőteljesebb vonzásával függ össze. Ami a *gazdasági aktivitást* illeti, nem meglepő adat, hogy a nyugdíjasok, illetve a rokkantnyugdíjasok körében felülreprezentált a településükön több évtizede élők aránya. A jövedelmi helyzetet tekintve az *átlagnál jobb* helyzetű válaszadók körében árnyalatnyival kisebb a településén több évtizede tartózkodók aránya, mint a rosszabb jövedelmi viszonyok között élőkénél. Mindebből azt az óvatos következtetést vonhatjuk le, hogy *aki kedvezőbb anyagi kondíciókkal rendelkezik, valószínűleg földrajzilag is mozgékonyabb, mint az egzisztenciálisan kiszolgáltatott, törekvéseit anyagi lehetőségei korlátozott volta miatt realizálni nem tudó válaszadói csoportok.*

A fentiek mellett a földrajzi mobilitásról informál a kérdőív azon kérdése is, mely a válaszadók munkahelyének földrajzi elhelyezkedésére irányult. Elemzéseink szerint a gazdaságilag aktív válaszadók zöme (63%) a lakhelyével megegyező településen dolgozik, illetve tanul, s az eljárók döntő többsége is csupán 15 km-es távon belül ingázik nap mint nap munkahelyére. *A távolsági ingázás tehát igen kevésbé jellemző a válaszadók körében, s az átlagnál nagyobb mobilitási hajlandóságot feltételező külföldi munkavállalás lehetőségével élők közül is csak mindössze 8 fő került be a mintába.*

Nem meglepő, hogy *a kisméretű települések (különösen az 500 fő alatti aprófalvak) az átlagosnál kisebb arányban képesek munkahelyet kínálni lakóik számára, mint a foglalkoztatási lehetőségek szélesebb skálájával rendelkező, népes városok.* Példának okáért a 0–249 főt számláló falvakban élők mindössze 40%-a számára kínál munkalehetőséget lakóhelye, az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeken ez az arány meghaladja a 70%-ot. A 249 főnél kisebb törpefalvakban élő, helyi foglalkoztatási lehetőség híján ingázó válaszadók háromötödének munkahelye kevesebb mint 15 km-re található lakóhelyétől, harmadának megyéjén belül található a munkahelye, s csak töredéke ingázik ennél távolabb fekvő városokba munkavállalás céljából.

Az egyes változókat tekintve a *nemi hovatartozás* vonatkozásában sajátos eltérések rajzolódnak ki a mintában: a férfi válaszadók elemzéseink szerint a nőknél nagyobb ingázási hajlandóságot mutatnak: a konkrét számadatokat tekintve a férfiak valamivel több mint fele dolgozik lakóhelyén, a nőknél ez az arány a 70%-hoz közelít. A nemi hovatartozás mellett a *családi állapot* befolyásolja legerőteljesebben, hogy a válaszadó helyben, avagy lakóhelyén kívül vállal munkát: míg a nőtlen,

illetve hajadon munkavállalók alig fele (46%) dolgozik lakóhelyén, a házas családi állapotúak közel 70%-a. Az olyan alapváltozók, mint az iskolai végzettség, a jövedelmi helyzet, vagy akár a háztartásnagyság elemzéseink szerint közvetlenül nem befolyásolja, hogy valaki helyben, avagy más településen vállal-e munkát, ugyanakkor a *foglalkozási ágazat* kihat a munkavállalás földrajzi sajátosságaira. Adataink szerint a *mezőgazdaság mellett a kereskedelemben, valamint az egyéb szolgáltatási területen tevékenykedők körében a legnagyobb a lakóhelyen dolgozók aránya, legalacsonyabb az iparban, építőiparban, szállításban, illetve a vízgazdálkodás területén dolgozók körében.*

4. TÁBLÁZAT

A válaszadók megoszlása a településméret és a munkahely földrajzi helye szerint (Distribution of Answerers According to the Size of Settlement and Geographical Place of their Work Place)

Település- méret	Jelenlegi lakóhelyén		15 km-en belüli településen		A megye egyik városában		Egy másik megye városában		A főváros- ban		Összes	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 – 249 fő	44	40,00	41	37,27	23	20,90	1	0,90	1	0,90	110	100
250 – 499 fő	78	51,65	44	29,13	26	17,21	1	0,66	2	1,32	151	100
500 – 999 fő	106	54,92	47	24,35	25	12,95	13	6,74	2	1,04	193	100
1000 – 1999 fő	244	55,08	115	25,96	39	8,80	41	9,26	4	0,90	443	100
2000 – 4999 fő	561	60,58	218	23,54	107	11,55	29	3,13	11	1,18	926	100
5000 fő fölött	1017	72,08	240	17,01	96	6,80	40	2,83	18	1,28	1411	100
Nagyváros	399	63,94	181	29,01	25	4,01	10	1,60	9	1,44	624	100
Összes	2449	63,48	886	22,97	341	8,84	135	3,50	47	1,22	3858	100

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-i lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a táblázat Nagyváros sorában jelennek meg.

Forrás: Saját számítás.

Intergenerációs mobilitás

A közel 6 000 fős, 60 év alatti mintába mintegy 2 541 olyan válaszadó került, aki háztartásában 14 évesnél fiatalabb gyermeket nevel, s az 1400-hoz közelít azon válaszadók száma, akik 14-18 év közötti korosztályhoz tartozó gyermekkel rendelkeznek. Elemzéseink ezúttal csupán az utóbbi csoportra terjednek ki, mivel e korosztály továbbtanulási sajátosságainak és a válaszadó szülők iskolai végzettségének összevetése lehetőséget ad az intergenerációs mobilitás vizsgálatára.³ A válaszadók középiskolás korú gyermekeinek hozzávetőleg fele tanul szakközépiskolában, a gimnáziumi továbbtanulás mellett a gyermekek harmada döntött, fennmaradó részük (19,5%) pedig szakmunkás képzettséget nyújtó középiskolában keresett érdeklődésének megfelelő továbbtanulási lehetőséget.⁴ Ha elemzéseinket csupán a 14-18 év közötti gyermekkel rendelkező válaszadókra szűkítjük, megállapíthatjuk, hogy a

mintába került szülők iskolai végzettsége alapvetően meghatározza, hogy gyermekük a középiskolai továbbtanulás esetén milyen iskolatípust preferál. Amint az alábbi táblázat adatsorai mutatják, minél magasabb a szülő iskolai végzettsége, annál valószínűbb, hogy gyermeke gimnáziumban tanul tovább, a másik póluson az alacsonyan iskolázott szülők gyermekei találhatóak, akiknek töredéke folytat tanulmányokat gimnáziumban. Megdöbbentő, hogy míg az egyetemi végzettségű szülőkkel rendelkező gyermekek 70%-a tanul tovább gimnáziumban, s csak ötöde folytatja tanulmányait középiskolában, valamint 7%-a szakmunkás képzőben, addig az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező szülők gyermekeinek harmada szakmunkásképzőben, fele szakközépiskolában tanul tovább, s csak mindössze 16%-a számára adatik meg a gimnáziumi továbbtanulás lehetősége. A fenti adatok ismeretében talán nem tűnik túlzónak az a kijelentés, mely szerint a válaszadók többsége továbbörökíti társadalmi státuszát, annak minden előnyével és hátrányával együtt.

5. TÁBLÁZAT

*A középiskolás gyermekek megoszlása szülei iskolai végzettsége szerint
(Distribution of children participating secondary schools according to the qualification of their parents)*

Szülő iskolai végzettsége	Középiskolás korú gyermekek megoszlása iskolatípus szerint							
	Gimnázium		Szakmunkás		Szakközép		Összes	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Egyetem	21	72,41	2	6,90	6	20,69	29	100
Főiskola	92	60,13	7	4,58	54	35,29	153	100
Gimnázium	94	50,54	21	11,29	71	38,17	186	100
Szakközép	89	34,77	29	11,33	138	53,91	256	100
Szakmunkás	116	28,57	97	23,89	193	47,54	406	100
Ált. iskola	49	21,40	81	35,37	99	43,23	229	100
8 osztály alatt	10	15,87	22	34,92	31	49,21	63	100
Összes	474	35,56	260	19,50	599	44,94	1333	100

Forrás: Saját számítás.

Az alapváltozók középiskolai továbbtanulásra gyakorolt hatásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy elemzéseink megegyeznek az e témakörben folytatott hazai kutatási eredményekkel (lásd pl. *Andor–Liskó* 1999), melyek szerint a *jövedelmi helyzet* rendkívül erőteljes befolyással bír a továbbtanulási preferenciákra, mint az alábbi ábra szemlélteti, a szakmunkásképzőben továbbtanuló diákok körében kimagasló (a gyermekek majdnem fele érintett!) az átlagosnál rosszabb anyagi körülményekkel rendelkező szülői háttérű diákok aránya. A gimnáziumban továbbtanulók körében ez az arány az előbbinek éppen fele, s nagyjából hasonló szinten mozog a főiskolán, egyetemen továbbtanuló diákok körében. A jövedelem mellett sajátosan differenciálja a válaszokat a kérdezettek *munkahelyi beosztása*: nem meglepő, hogy az alacsonyabb státusú szülők (szak-, segéd- és betanított munkások) gyermekei nagyobb arányban tanulnak tovább szakmunkásképzőben és szakközépiskolában, mint gimnáziumban, a kedvezőbb beosztású válaszadói csoportok gyermekei esetében pedig éppen fordított

a trend, zömük az általános iskola befejezése után rendszerint gimnáziumban folytatja tanulmányait, s csupán néhány százalék kerül szakmunkásképzőbe. Míg pl. a felsővezetői beosztásban dolgozó válaszadók mindössze 8%-a szánja gyermekét szakmunkásnak, addig ez az arány a segédmunkás szülők körében 35%!

A képet árnyalja, hogy a jövedelmét önálló vállalkozóként előteremtő válaszadók iskolaválasztási stratégiája az egyéb szellemi, illetve adminisztratív munkakörben dolgozó válaszadókéval egyezik meg, s ehhez hasonló tendenciát követ a magát segítő családtagként definiáló válaszadók iskoláztatási stratégiája is. Ez utóbbi kategória valószínűleg nagy számban rejt a családi vállalkozásba, családi gazdaságba besegítő, nem ritkán adminisztratív feladatokat, a vállalkozással kapcsolatos ügyintézt ellátó, kedvezőbb jövedelmi helyzetű válaszadókat. Ha a válaszadók *foglalkozási ág* szerinti besorolása alapján vizsgáljuk gyermekeik továbbtanulási jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy a szülői háttér ez esetben is igen erőteljesen meghatározza az iskolaválasztással kapcsolatos döntéshozatalt. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, összességében elmondhatjuk, hogy gyermekeiket elsősorban azok járatták gimnáziumba, akik az átlagosnál magasabb kvalifikációt kívánó területeken dolgoznak, pl. az oktatás, egészségügy vagy akár a pénzügy és a bankszféra területén. Ezzel szemben a szakmatanulás elsősorban azon gyermekeket jellemzi, akiknek szülei maguk is olyan gazdasági ágazatokban tevékenykednek, melyek alacsonyabb képzettséget, illetve elsősorban gyakorlati jellegű ismeretek meglétét igénylik.

A válaszadók *etnikai-nemzetiségi hovatartozása* szintén hatással van gyermekeik továbbtanulási stratégiáira: a magukat valamely nemzeti kisebbség, illetőleg etnikum tagjának valló szülők gyermekei nagyobb arányban kapcsolódnak be a szakmunkásképzésbe, mint a kisebbséghez nem tartozó válaszadók középiskolás korú gyermekei. Míg az etnikai-nemzetiségi hovatartozásukról számot adó szülők harmada nyilatkozott úgy, hogy gyermeke a választás pillanatában szakmunkásképzőben tanult, addig ez az arány a kisebbséghez nem tartozó válaszadók esetében 20% alatt marad. A különbség igen jelentős a szakközépiskolák esetében (a két válaszadói csoport gyermekeinek középiskolai jelenléte között 10%-os differencia mutatkozik), a gimnáziumi továbbtanulás esetén ugyanakkor az eltérések mérsékeltebbek.

Összességében a földrajzi mobilitás szempontjából meglehetősen immobilitás jellemzi a mintát, meglepően magas a településén, lakóhelyén több évtizede élők aránya, amelynek az erős lokális kötődések, a helyi közösségbe ágyazottság mellett az egzisztenciális kényszer is komoly oka lehet. A munkavállalással összefüggő földrajzi mobilitás szintén igen csekély mértékben jellemzi a mintát, aki teheti, akár alacsonyabb fizetésért is, lakóhelyén vállal munkát. A szülők és gyermekeik közötti (intergenerációs) mobilitást tekintve a földrajzhoz hasonló immobilitást tapasztalhatunk, azaz a kérdezettek leszármazottainak arra van leginkább esélye, hogy szülei státusát megörökölje, semmint annál számottevően kedvezőbb társadalmon belüli pozíciót teremtsen meg. A középiskolás korú gyermekek iskolaválasztási jellemzői elemzéseink szerint visszatükrözik, mintegy leképezik a mintába került szülők iskolai végzettségét, jövedelmi helyzetét, munkahelyi beosztását, foglalkozását, stb.

Kapcsolathálózati sajátosságok, az erős és gyenge kötések szerepe

A családi, rokonsági, baráti kapcsolatok szerepe, jelentősége

A válaszadók családi kapcsolatairól, személyes networkjeiről tájékoztat az egy háztartásban élők száma. Adataink szerint a 60 év alatti mintában a válaszadók 6%-a él egyszemélyes háztartásban, a leggyakoribb a három (25%), illetve négyszemélyes (30%) háztartás, a válaszadók ötöde ugyanakkor ennél nagyobb méretű háztartásban él, s ettől nem sokkal marad el a kétszemélyes háztartásban élők aránya (18%). Nem meglepő, hogy a 60 évesnél idősebb válaszadók körében az előbbinél jóval gyakoribb az egyszemélyes háztartások előfordulása (34%), az érintett korcsoportba tartozók fennmaradó része (közel fele) házastársával, (15%-a) gyermekeivel, illetve rokonával él együtt. A nemek szerinti megoszlást tekintve a 60 évesnél fiatalabb korcsoportba tartozó mintában árnyalatnyival több férfi (7,7%) él egyedül, mint nő (5,1%), míg az idősebb generációhoz tartozó válaszadók körében az egyedül élő (feltehetően özvegy) nők aránya felülreprezentált. A település méretét, lélekszámát afféle alapváltozónak tekintve megállapíthatjuk, hogy a háztartás nagysága és a településméret között nincs szoros összefüggés, azaz nem mondhatjuk azt, hogy a falusi karakterrel rendelkező településeket a hagyományos, több generációs együttélésen alapuló családszerkezeti jellemzők határoznák meg.

A kérdezettek kapcsolathálózatának vizsgálatára irányuló adatelemzéseink eredményei megegyeznek az e tárgyban végzett országos vizsgálatok tapasztalataival, melyek szerint a kérdezettek körüli interperszonális tér igen szűkös, illetve a családi kapcsolatok dominanciája jellemzi (Angelusz–Tardos 1998; Dávid–Albert 1999; Utasi 2002). Erre utal többek között az az adat, mely szerint a (60 év alatti) válaszadók négyötöde érzi úgy, hogy problémái megoldásában elsősorban családja segítségére számíthat.⁵ Nem meglepő, hogy akik több tagú háztartásban élnek, nagyobb mértékben (80%) támaszkodhatnak családjukra, mint az egyedül élők, akiknek csak valamivel több mint fele (57,7%) várhat segítséget szűkebb családjától. Ha az adatokat a településnagyság szerint értelmezzük, megállapíthatjuk, hogy a családtagjaik támogatását élvezők aránya az 500–999, valamint az 1000–1999 főt számláló települések esetében a legnagyobb (több mint 80%). Az 500 fő alatti aprófalvakban, illetve a 2 000 főnél nagyobb lélekszámú településeken élők adataink szerint ennél kisebb mértékben, de még így is igen jelentős arányban (70% körüli érték) számíthatnak családjuk segítségére. Más megvilágításban: az 500 fő alatti aprófalvakban, illetve a 2 000 főnél nagyobb lélekszámú településeken élő válaszadók hozzávetőleg harmada vélekedik úgy, hogy amennyiben problémái adódnának, azok megoldásában nem számíthatna szűkebb családja segítségére. Hozzá kell tennünk, hogy a szűkebb család támogatását nélkülöző kérdezettek egyéb erős kötése is igen gyakran mondhatók, e válaszadók az átlagnál kisebb mértékben számíthatnak rokonságukra, szomszédságukra, s barátaik támogatását is csak korlátozottan élvezhetik.

A kérdezettek körében sajátos különbségek mutatkoznak a rokonság szerepének megítélésében. Nem meglepő, hogy a szűkebb család szerepéhez képest a rokonság

jóval kisebb súllyal bír, erre utal, hogy a válaszadók mindössze harmada számít problémái megoldásában rokonsága segítségére. Úgy tűnik, a családi állapot nagymértékben meghatározza a válaszokat, az egyedül élők közel ötöde (18%) egyáltalán nem számít szűkebb rokonsága támogatására, a többtagú háztartásban élők körében ez az arány kisebb, a válaszadók tizedét érinti. A családi, rokoni segítségadás, illetve a családi állapot között elemzéseink szerint szintén összefüggés mutatkozik: *aki ugyanis házasságban él, nagyobb arányban nyilatkozott úgy, hogy számíthat szűkebb családjára, rokonsága támogatására, mint az egyedül vagy akár élet társi kapcsolatban élők.* Úgy tűnik, hogy a család, házasság intézménye szoros és széleskörű családi-rokonsági támogató hálózatba kapcsolja be az érintetteket. A településméret a rokonság szerepének megítélésében is meghatározó szereppel bír: az 500–999, valamint az 1000–1999 főt számláló településeken az átlagosnál magasabb (30%-ot meghaladó mértékű) a szűkebb rokonságra *teljes mértékben* támaszkodni tudó válaszadók aránya. Talán nem tűnik merész megállapításnak az a feltételezés, hogy az említett két települési kategória esetében tartható fenn hosszú távon olyan családi-rokoni kapcsolati hálózat, amely a személyes problémák megoldásában egyfajta védőhálóként veszi körül az egyént. Az 500 fő alatti aprófalvak esetében feltételezhető, hogy a közvetlen családtagok, illetve a szűkebb rokonság a megélhetési lehetőségek szélesebb skáláját kínáló, nem ritkán távoli városokba áramlott, illetve elfoglaltságai, munkája oda köti, emiatt nem vagy csupán esetlegesen tudja támogatni aprófalvakban élő hozzátartozóit. A 2000 főnél nagyobb lélekszámú településeken ezzel szemben valószínűleg azért kisebb a családtagjaikra, rokonaikra támaszkodó válaszadók aránya, mivel e településméret a családi kapcsolatok mellett más, pl. baráti, munkatársi kapcsolatokat is nagyobb számban kínál az érintettek számára.

Hasonló a helyzet a szomszédság szerepének megítélésében: ebben az esetben is a két említett települési kategória emelkedik ki a sorból a szomszédságra támaszkodó válaszadók átlagosnál magasabb arányával. Összességében azonban szomszédságára a válaszadóknak alig több mint 10%-a számít, szemben a barátok 20%-os arányával. A szomszédokkal való kapcsolat intenzitását tekintve a válaszadók 16%-a jelezte, hogy szomszédaival „gyakran segítik egymást”, „alkalmankénti segítségnyújtásról” a kérdezettek ötöde számolt be, ugyanakkor jelentős azok tábora, akik szomszédaiikkal való kapcsolatukat kifejezetten *barátságtalannak* (8,5%), illetve *kifejezetten rossznak* (24,2%) ítélik.

Amint a 6. táblázat mutatja, a nagyobb méretű településeken a szomszédok közötti alkalmi vagy rendszeres segítségnyújtás jóval gyakoribb jelenség, mint a kistelepülések vagy akár az aprófalvak népessége körében. Példának okáért a 249 fő alatti törpefalvakban a kérdezettek közel fele (47%) számolt be kifejezetten rossz szomszédsági kapcsolatokról, ez az arány a minta egészében csupán a válaszadók ötödét jellemzi, a nagyvárosokban élő válaszadóknak pedig alig 2%-a jelezte. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a szomszédsági kapcsolatok a falvakban és a városokban valószínűleg igen eltérő emocionális tartalommal jellemezhetők, könnyen lehet, hogy a városban élő kérdezettek szomszédsági kapcsolataikat azért ítélték kevésbé konfliktusosnak, mert a kapcsolat intenzitása alacsonyabb fokú. Meglehet, hogy a

falusi válaszadók rossznak, illetve konfliktusosnak ítélt szomszédsági kapcsolatai háttérben többszálú, szoros, valódi tartalommal bíró kötődések állnak. A szomszédsági kapcsolatok megítélésében markáns életkori eltérések mutatkoznak: úgy tűnik, az idősebb generáció jóval kevésbé ítéli konfliktusosnak szomszédaival való kapcsolatait, mint az ennél fiatalabb korosztályhoz tartozó válaszadók.

6. TÁBLÁZAT

*A szomszédsági kapcsolatok megítélése a 60 évnél fiatalabb válaszadók körében
(Adjudgement of Neighbour Relations at Answerers Younger than 60)*

Település mérete	Gyakran segítik egymást		Alkalmanként segítik egymást		A kapcsolat elfogadható		Kapcsolatuk barátságatlan		Kapcsolatuk rossz		Nincs semmilyen kapcsolatuk		Nincs szomszéd	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 – 249 fő	30	14,49	33	15,94	24	11,59	18	8,70	98	47,34	3	1,45	1	0,48
250 – 499 fő	45	15,05	49	16,39	77	25,75	26	8,70	96	32,11	5	1,67	1	0,33
500 – 999 fő	61	18,89	65	20,12	90	27,86	26	8,05	75	23,22	3	0,93	3	0,93
1000 – 1999 fő	131	16,67	148	18,83	163	20,74	59	7,51	260	33,08	17	2,16	8	1,02
2000 – 4999 fő	221	15,39	344	23,96	308	21,45	141	9,82	393	27,37	21	1,46	8	0,56
5000 fő fölé	327	16,37	485	24,27	485	24,27	187	9,36	457	22,87	49	2,45	8	0,40
Nagyváros	124	18,08	206	30,03	273	39,80	33	4,81	11	1,60	34	4,96	5	0,73
Összes	939	16,37	1330	23,19	1420	24,76	490	8,54	1390	24,24	132	2,30	34	0,59

Megjegyzés: a népességekategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-i lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a táblázat Nagyváros sorában jelennek meg.

Forrás: Saját számítás.

A barátok szerepének megítélése szintén szoros összefüggést mutat a lakóhelyül szolgáló település méretével. Adataink szerint *a lakosság szám emelkedésével párhuzamosan a barátok szerepe növekszik*. A baráti kapcsolatok megítélésében a nemek vonatkozásában mintánkban lényeges eltérések nem mutatkoznak, a képzettségi szint ugyanakkor erőteljesen befolyásolja e kapcsolatok jellegét, erősségét, oly módon, hogy a magasabb iskolai végzettségű válaszadók körében a baráti segítségre támaszkodni tudók aránya az átlagosnál nagyobb. Hogy csak a szélső pólusokat említsük, az általános iskolát be nem fejezett válaszadók körében alig több mint 10% a barátaik segítségére teljes mértékben támaszkodni tudók aránya, a főiskolát, egyetemet végzetek között ugyanakkor háromszor ennyien rendelkeznek segíteni kész barátokkal.

Elemzéseink megerősítik azt a hálózatelméleti megállapítást, mely szerint a felnőttkori hálózatok alakulását alapvetően meghatározza az érintettek munkamegosztásban betöltött helye, a válaszadók produktív vagy improduktív volta. (Kürtösi 2004). Ezt támasztják alá azon adataink, melyek szerint *a munkahellyel rendelkezők nagyobb mértékben támaszkodhatnak barátaik segítségnyújtására, mint a mintába került munkanélküliek, rokkantnyugdíjasok vagy akár nyugdíjasok*. Az inaktívak köréből csupán a tanulói jogviszonyban lévő, kortárs kapcsolatokban bővelkedő

válaszadók emelkednek ki segíteni kész baráti kapcsolataik kimagasló (70%-os) arányával, összhangban a hasonló témakörben végzett országos kutatások tapasztalataival (Dávid–Albert 2005).

A kapcsolati struktúrák eltéréseit, interakciós hajlandóságukat a kérdezettek a tapasztalatok szerint magukkal viszik munkahelyi kapcsolathálózataikba is. A munkatársak szerepének megítélése elemzéseink szerint az alapváltozók közül leginkább a településmérettel mutat szoros összefüggést: az aprófalvakban élők körében elenyésző szerepe van (a támogató hálózat részeként) a munkatársi kapcsolatoknak, a településméret növekedésével azonban e kapcsolatok szerepe, jelentősége növekszik. Könnyen lehet, hogy a nagyobb központokba ingázó aprófalusiak esetében az oda-visszautazás kényszere nem teszi lehetővé a munkatársi kapcsolatok elmélyítését. Az olyan alapváltozók, mint a nem, az iskolai végzettség vagy akár a háztartás-nagyság elemzéseink szerint nem differenciálja a munkatársi kapcsolatokat, hasonlóképpen a munkahely ágazat szerinti megoszlásához. Ugyanakkor *a beosztás meghatározó szerepet játszik a munkatársi kapcsolatok megítélésében*: nem meglepő, hogy az önálló vállalkozók körében a legmagasabb a munkatársaira támaszkodni egyáltalán nem tudók aránya, emellett igen magas a támaszt nyújtó munkatársi kapcsolatokkal nem rendelkező szakmunkások, segédmunkások száma a válaszadók körében. A munkatársak segítségére számíthatók aránya a felső és középvezetői beosztásban dolgozók körében a legnagyobb, az ilyen beosztásban tevékenykedő válaszadók mintegy ötöde jelezte, hogy szükség esetén számíthatna munkatársai segítségére. Adatbázisunk alapján ugyanakkor a munkahelyi kapcsolathálózatok tartalmára vonatkozó megállapításokat nem tudunk tenni, így pl. nem tudjuk megválaszolni, hogy e kapcsolatok tartalmazznak-e instrumentális vagy akár expresszív elemeket.

Az a körülmény, hogy a válaszadó valamely kisebbség tagja-e vagy sem, a tapasztalatok szerint nagymértékben meghatározza a kérdezettek networkjeit, különös tekintettel az erős kötésekre, a családi, rokoni, baráti kapcsolatokra. Meglepő adat, hogy mintánk valamely *kisebbséghez tartozó tagjai jóval kevésbé számíthatnak családtagjaik, rokonaik, barátaik támogatására, mint a kisebbséghez nem tartozó társaik*. A kisebbséghez tartozók az adatok tanulsága szerint jóval kevésbé támaszkodhatnak munkaadójuk, munkatársaik segítségére is. Példának okáért a magát valamely kisebbséghez tartozónak valló válaszadók közel fele (46%-a) jelezte, hogy munkaadója segítségére szükség esetén nem számíthatna, ez az arány a kisebbséghez nem tartozók esetében mindössze 28%. De említhetnénk akár a munkatársi segítség megítélését is, a kisebbséghez tartozók közel kétötöde vélekedik úgy, hogy problémái megoldásában egyáltalán nem számíthatna munkatársai támogatására, ez az arány a kisebbséghez nem tartozók körében feleakkora.

Az erős kötések szerepéről, súlyáról tájékoztat a kérdőív azon kérdése, mely arra irányult, hogy a válaszadók elegendő időt töltenek-e gyermekeik, közvetlen családtagjaik, rokonságuk, illetve barátaik társaságában. Az adatokból kitűnik, hogy a válaszadók kétötöde véli úgy, gyermekeivel, illetve társával elegendő időt tölt együtt, ez az arány az egyéb családtagok (30%), illetve a barátok (21%) vonatkozásában jóval alacsonyabb. Különösen *az aktív férfi válaszadók, valamint a magasabb*

iskolai végzettségűek és beosztásúak vélekednek úgy, hogy nem fordítanak elegendő időt erős kötések ápolására.

Ami a 60 évesnél idősebb generáció erős kötéseit illeti, adataink azt mutatják, hogy a mintába került válaszadók gyermekeikkel igen szoros és intenzív kapcsolatokat ápolnak. A 60 év fölötti kérdezettek kétharmada gyermekeivel napi, illetve heti rendszerességgel találkozik, s csak 20%-ot tesz ki azon válaszadók aránya, akik havonta vagy ennél ritkábban tudnak személyes kapcsolatot tartani gyermekeikkel. A tapasztalatok szerint inkább a gyermekek látogatják meg szüleiket, és nem fordítva. Ami az egyéb rokonsági kapcsolatokat illeti, a kérdezettek kétötöde rendelkezik helyben lakó rokonokkal, akikkel, ha nem is heti rendszerességgel, de meglehetősen gyakorta (havonta, illetve 2–3 havonta) személyesen találkozik. Barátok látogatásáról a kérdezettek alig több mint 4%-a számolt be, a szomszédokkal való kapcsolatáról ehhez hasonló arányban nyilatkoztak a válaszadók, a szociális gondozók látogatását ugyanakkor mindössze 23 fő, a 60 év fölötti minta alig 1%-a jelezte.

A kapcsolatháló szűkösségére, a társas aktivitás alacsony szintjére utal, hogy a válaszadók mindössze ötöde jár rendszeresen társaságba, fele ritkán, fennmaradó része egyáltalán nem vesz részt a közösségi életben. A nemek között lényeges eltérések nem mutatkoznak, a nők körében árnyalatnyival több a társaságba ritkán, illetve egyáltalán nem járók aránya. Az átlagosnál alacsonyabb társas aktivitás jellemzi az idősebb generációhoz tartozó nyugdíjas, rokkantnyugdíjas, illetve háztartásbeli válaszadókat, míg a tanulói jogviszonyban lévő, fiatalabb korosztályhoz tartozó válaszadók társas aktivitása az átlagosnál magasabb.

7. TÁBLÁZAT

*Társaságba járás gyakorisága a 60 év alatti válaszadók körében
településtípusok szerint*

*(Frequency of Getting out between Answerers Younger than 60 According to
Settlement Types)*

Település- méret	Gyakran		Ritkán		Egyáltalán nem		Nincs válasz		Összes	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1 – 249 fő	43	20,57	88	42,11	74	35,41	4	1,91	209	100
250 – 499 fő	59	19,60	151	50,17	81	26,91	10	3,32	301	100
500 – 999 fő	55	17,97	123	40,20	114	37,25	14	4,58	306	100
1000 – 1999 fő	144	18,53	350	45,05	272	35,01	11	1,42	777	100
2000 – 4999 fő	254	17,63	706	48,99	415	28,80	66	4,58	1441	100
5000 fő fölött	439	21,71	1005	49,70	515	25,47	63	3,12	2022	100
Nagyváros	213	28,82	364	49,26	125	16,91	37	5,01	739	100
Összes	1207	20,83	2787	48,09	1596	27,54	205	3,54	5795	100

Megjegyzés: a népességkategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-jei lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a táblázat Nagyváros sorában jelennek meg.

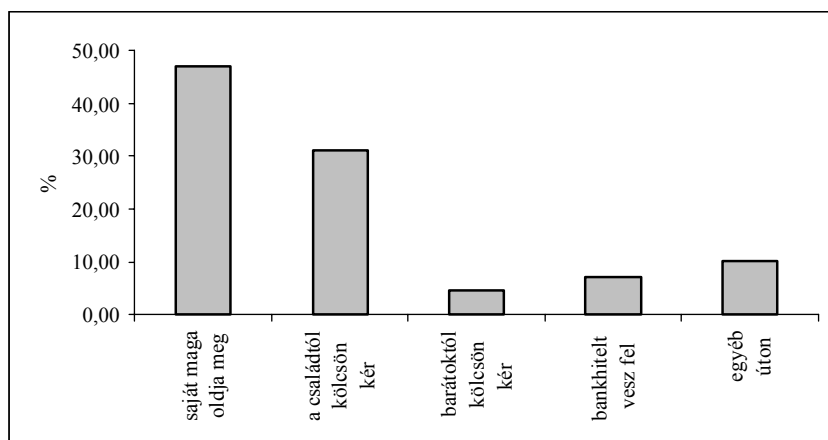
Forrás: Saját számítás.

Meglepő módon azon válaszadókat, akik valamely kisebbséghez tartozónak vallják magukat, az átlagnál nagyobb arányban jellemzi távolmaradás a különféle közösségi programoktól. Miként az alábbi táblázat adatai mutatják, a társas aktivitás összefüggést mutat a lakóhelyként szolgáló település lakosságával is: *a nagyvárosokban élő válaszadók az átlagnál gyakrabban járnak társaságba, vélhetően a szabadidős programok szélesebb kínálatával összefüggésben.* Más megfogalmazásban: a kisebb lélekszámú településeken élők körében jóval nagyobb a társaságba egyáltalán nem járók aránya, mint a népesebb kisvárosokban vagy akár a nagyvárosokban élők körében.

A kérdezetteket körülvevő támogató hálózat meglétére, illetve hiányára utal, hogy anyagi nehézségek esetén a válaszadók milyen megoldási stratégiákat részesítenek előnyben. A válaszadók mintegy fele jelezte, hogy pénzügyi problémáit félretett forrásaiból orvosolná, harmada családjától vár segítséget, ennél lényegesen alacsonyabb a banki hitelt felvevők (7,2%), illetve a barátoktól segítséget kérők (4,6%), valamint a problémáikat egyéb módon megoldók (10%) aránya. Úgy tűnik, az átmeneti vagy tartós pénzzavar kezelése az alapváltozóként kezelt településmérettel mutat összefüggést: *a falusiak körében a városokban élő kérdezettekhez képest némiképp gyakoribb a családi és rokoni segítségkérés.* Némileg ellentmondásosnak tűnik, hogy azon válaszadók ötöde is családtagjaihoz fordulna, akik korábban úgy nyilatkoztak, problémáik megoldásában nem számíthatnak családjuk segítségére. Könnyen elképzelhető, hogy a „*Mennyire számíthat családja segítségére?*” kérdés a válaszadó számára egy általános, a gyakorlat nyelvére nehezen lefordítható szituációt testesített meg, míg a konkrét, anyagi problémák megoldására irányuló helyzet a családi kapcsolatok tényeleges használatára/hasznára mutat rá.

5. ÁBRA

*Anyagi problémák esetén alkalmazott stratégiák
(Used Strategies in Case of Financial Problems)*

Forrás: Saját szerkesztés.

A problémakezelési stratégiák elemzéseink szerint összefüggést mutatnak a kérdezettek iskolai végzettségével. Míg az alacsonyabb iskolai végzettségű (jellemzően 8 általános és szakmunkás képzettségű) válaszadók anyagi problémáik esetében inkább családtagjaikhoz fordulnak, addig a magasabb iskolai végzettségű társaik (mindenekelőtt az egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkezők) a saját erőforrásaik, pénztartalékaik mozgósítása révén igyekeznek anyagi problémáikon úrrá lenni. E problémakezelési stratégia háttérben nyilvánvalóan a kedvezőbb anyagi kondíciók húzódnak meg, melyet a jövedelemre vonatkozó adatok, valamint a különféle problémakezelési stratégiák összefüggései igazolnak.

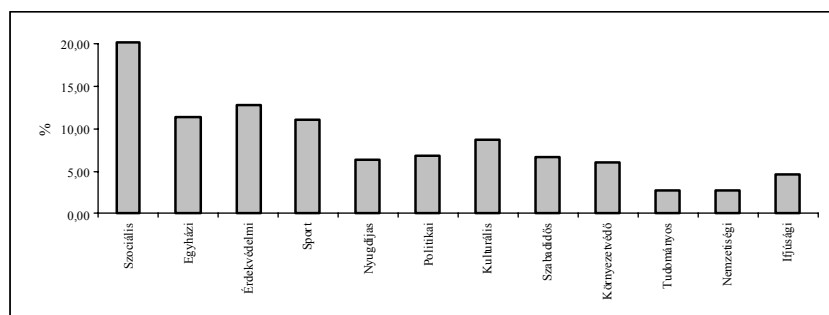
Intézményi, szervezeti kötődések

Ami a civil aktivitást illeti, a 60 évesnél fiatalabb generáció közül minden tizedik válaszadó tagja civil szervezetnek, legnagyobb arányban a szociális, érdekvédelmi, illetve szabadidős területen tevékenykedő egyesületek, alapítványok vonzzák a mintába került válaszadókat. Bár a kérdezettek töredéke tagja valamely civil szervezetnek, megközelítőleg harmada számolt be arról, hogy ismer a településén működő civil szervezetet, a szervezeti tagságtól való távolmaradás háttérben tehát vélhetően nem csupán az információhiány vagy a civil szervezetek korlátozott jelenléte áll. Arra ugyanakkor nem tudunk választ adni, hogy a működő civil szervezetek nyújtotta lehetőségek mennyiben felelnek meg a kérdezettek egyéni preferenciáinak.

Vélhetően az alacsony civil aktivitással függ össze, hogy a civil szervezetek szerepét a válaszadók igen alacsonyan értékelik, mindössze a kérdezettek néhány százaléka (összességében 155 fő) nyilatkozott úgy, hogy szükség esetén valamely civil szervezethez fordulna segítségért, a válaszadók kétharmada ugyanakkor a civil szervezetektől semmilyen támaszt nem vár. A civil szervezetben való tagság elemzéseink szerint alapvetően meghatározza a civil szervezetek szerepének megítélését: a civil tagsággal rendelkezők körében mindössze a válaszadók harmada ítélte úgy, hogy nem számíthat a civilek támogatására, a tagsággal nem rendelkezők körében ez az arány az említett értéknek éppen duplája.

6. ÁBRA

*A civil szervezetek megoszlása tevékenységük jellege szerint
(Distribution of Civil Organisations According to their Activity)*

Forrás: Saját szerkesztés.

A 60 évesnél idősebb válaszadók körében a fiatalabb generációhoz képest némileg magasabb (16%) a civil szervezetben tagsággal rendelkezők aránya.⁶ Különösen az idősebb korosztályhoz tartozó nők között népszerűbbek a civil szervezetek, körükben a válaszadók közel ötöde (18%) számolt be civil szervezetben vállalt tagságról. Úgy tűnik, a családi állapot is befolyásolja a civil aktivitást, az egyedül élők körében az átlagnál magasabb a civil szervezetek munkájában tagként közreműködők aránya. Hasonló a helyzet az iskolai végzettséggel, a képzettségi szint emelkedésével a civil szervezetekben tagsággal rendelkező válaszadók aránya nő.

Ami az intézmények, szervezetek szerepének megítélését illeti, sokatmondó információ, hogy a vidéki társadalomban korábban oly hangsúlyos szerepet játszó *egyházak a mintába került válaszadók körében nem bírnak nagy jelentőséggel*: erre utal, hogy a kérdezettek több mint fele nyilatkozott úgy, hogy problémái megoldásában nem számíthat az egyház segítségére. A válaszadók között a településméret szerint nem mutatkoznak lényeges különbségek, azaz az aprófalvakban élők nagyjából azonos arányban vélekednek úgy, hogy az egyházak nem játszanak szerepet hétköznapijaikban, mint a nagyobb lélekszámú városokban lakhellyel rendelkező kérdezettek. A nemek közötti különbségeket tekintve a férfiak körében árnyalatnyival nagyobb az egyházak szerepét alacsonyan értékelők szerepe, mint a mintába került nők között. Az egyházba vetett bizalom csökkenésére utal az is, hogy a kérdezettek alig 2%-a vélte úgy, idős korára az egyház vagy más karitatív szervezet segítségére támaszkodhat, ehelyett a többség a család és a szűkebb rokonság anyagi-érzelmi támogatásában bíz, illetve ingó és ingatlan vagyonát, pénztartalékait igyekszik erre a célra tartalékolni. Meglepő, hogy *az anyagi helyzetük, életkoruk miatt legelésebb társadalmi csoportok körében jóval magasabb az egyház szerepét negatívan értékelő válaszadók aránya*, mint a munkahellyel, rendszeres jövedelemmel, szoros családi kötelezésekkel rendelkezők között. Az adatok a fentiek mellett arra hívják fel a figyelmet, hogy míg a felekezet szerinti hovatartozás nem befolyásolja az egyház szerepének megítélését, addig a *vallási aktivitás* igen jelentős szereppel bír: a templomba rendszeresen járók mindössze harmada vélte úgy, hogy az egyházra nem számíthat, ezzel szemben a templomba nem járók kétharmada tartotta elhanyagolhatónak az egyházak szerepét.

Az egyházakhoz hasonló a helyi pártok megítélése, a válaszadók közel 70%-a (68%) egyáltalán nem számít a pártok segítségére, ezzel szinte megegyező a parlamenti képviselők szerepének értékelése (a válaszadók 65,5% nyilatkozott úgy, hogy szükség esetén nem számíthatna az érintett képviselők segítségére. A helyi politikusok (önkormányzati képviselők) megítélése az előbbiekhöz képest pozitívabb, mindössze a válaszadók kétötöde jelezte, hogy egyáltalán nem számít a szóban forgó csoport támogatására. Úgy tűnik, a szakszervezetek sem részei a válaszadókat körülvevő támogató hálózatnak, ugyanakkor a munkaadók szerepét a válaszadók negyede hangsúlyosnak ítélte. Az iskolai végzettség ez esetben igen erősen differenciálja a válaszokat, *az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az átlagnál jóval magasabb a munkaadók támogatásában nem bízók aránya*. Példának okáért az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezőket tekintve a válaszadók fele

nyilatkozott úgy, hogy szükség esetén nem számíthatna munkaadója támogatására, ez az arányszám mind a főiskolai, mind az egyetemi végzettséggel rendelkezők körében alacsony, mindössze 14%.

Adatsoraink szerint az önkormányzatok sem töltik be a támogató, a válaszadókat segítő intézmény szerepét, a kérdezettek fele legalábbis úgy értékeli, hogy problémái megoldásában nem számíthat ezen intézménytípus segítségére. Az egyes alapváltozókat tekintve leginkább az iskolai végzettség bír befolyással az önkormányzatok szerepének megítélésére, oly módon, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek általában nagyobbra értékelik ezen intézmények befolyását. Az önkormányzatok szerepének megítélése elemzéseink szerint a településmérettel is összefüggést mutat: *a kisebb lélekszámú településeken élők jobban bíznak abban, hogy az önkormányzat képes közreműködni problémáik megoldásában, mint a városokban élő társaik.* E vélemények hátterében vélhetően az a körülmény áll, hogy a kistélepelepeken gyakorta nem működik más intézmény, csupán a települési önkormányzat.

Összességében az egyes alapváltozók erős és gyenge kötésekre gyakorolt hatásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nemi hovatartozás és a vallás csekély szerepe mellett a gazdasági aktivitás, a háztartás nagysága, a lakóhelyként funkcionáló település mérete, valamint az a körülmény, hogy a válaszadó valamely kisebbséghez tartozik-e vagy sem, döntő mértékben meghatározza a kérdezettek networkjeinek kiterjedtségét, szorosságát, összetételét. A minta egészéről elmondható, hogy a családi és rokonsági kapcsolatok a válaszadók mindennapjaiban kitüntetett szerepet játszanak, s igen alacsony azok aránya, akik ezen erős szálú kötésekkel nélkülözik. A családi és rokonsági kapcsolatokkal szűkösen ellátott társadalmi csoportok rendszerint a tágabb baráti, ismerősi, szomszédsági kapcsolatokkal is meglehetősen gyéren ellátottak. Összességében a válaszadók civil aktivitása meglehetősen alacsony fokú, hasonlóan a közösségi-társasági életben való szerepvállaláshoz, a többség csupán a szűkebb családi-rokoni kapcsolatait ápolására fordít energiát, tágabb társas kapcsolatainak fenntartása azonban értékhierarchiájában nem foglal el kitüntetett szerepet. Mint elemzéseinkből kiderült, a társas aktivitás erősen életkorfüggő, a 60 évesnél idősebb, illetve a tanulói jogviszonyban lévő válaszadók az átlagosnál magasabb közösségi aktivitással jellemezhetők, mint a gazdaságilag aktív, munkahellyel rendelkező, középkorú generáció.

Település vonzereje, megtartó ereje

A szociálpolitika számára örökös kérdést jelent, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok integrációját, felzárkóztatását mi módon segítheti inkább elő. Nagyon leegyszerűsítve a kérdést, két markáns ellenpólus fogalmazható meg, az egyik szerint térbeli mobilitásra kell bírni a rossz helyzetű csoportokat, költözzenek gazdaságilag prosperáló vidékekre és illeszkedjenek be az ottani munkaerőpiacra, ha ez a jelenlegi lakhelyükön megoldhatatlan. Másik nézőpont szerint a hátrányos helyzetű csoportok városokba áramlása önmagában nem oldja meg a helyzetet, hiszen ott ugyanúgy nem lesznek képesek a munkaerőpiacra lépni, csak a városok problémáját

növelik, miközben saját helyzetük is romlik, ezért helyzetük stabilitását kell célul kitűzni. A jelenlegi magyar gyakorlat inkább az utóbbi irányvonalat követi, jövedelem transzferek nyújtásával (és lakóhelyhez kötésével) gátját veti a szegény, elszegényedő rétegek városokba áramlásának. A szabályozás direkt és indirekt módon arra ösztönzi a lakosokat, hogy lakhelyükön maradjanak, még akkor is, ha előreláthatólag a jövőben sem fog javulni a lakóhelyük és térségének munkaerő-piaci helyzete. De jelent-e ez a helyzet feszültséget a hátrányos helyzetű térségek lakosai számára? Mondhatjuk-e azt, hogy ezek az emberek jobb élet reményében, munkahelyet keresve szeretnének elköltözni és csak az ingatlanpiaci helyzet, illetve a szabályozási feltételek miatt kényszerülnek lakhelyükön maradni?

A válasz természetesen összetett, hiszen a kérdés nem választható el attól, hogy a megkérdezettek miként ítélik meg lehetőségeiket. A helyzetet befolyásolja egyrészt a lakóhelyhez való kötődés mértéke, másrészt pedig az ingatlanpiaci helyzet megítélése, hogy mennyiben képes egy család új otthonot teremteni magának a váltást követően. A kérdőívben két kérdés foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, az egyik a lakóhelyhez való kötődésre kérdezett rá (fontos-e önnek a településhez való tartozás), míg a másik az emberek jövőbeli várakozásaira, elképzeléseire (hosszabb távon is a településen kíván-e maradni) kérdezett rá. A településhez való kötődés sajátos területi, településhierarchiai mintát rajzol ki, az adatok szerint ugyanis, az 1000–4999 fő közti települések esetében a legerősebb a kötődés a lakóhelyhez, ettől mind a kisebb lélekszámú, mind pedig a népesebb települések esetében kisebb arányban tartják fontosnak a településhez tartozást a válaszadók. A különbségek nem oly jelentősek, hogy ezt szignifikánsnak tarthatnánk a hátrányos helyzetű települések vonatkozásában, ám a nagyvárosok esete ebből a szempontból markánsan eltérő pólust alkot. Az ott élők esetében csupán 64% jelezte, hogy számára fontos a településhez, illetve Kispest esetében a kerülethez tartozás. A válaszadók között nemek szerinti bontásban jelentős különbséget nem tapasztalhatunk, nemzetiségi, kisebbségi hovatartozási dimenziót megvizsgálva azonban már felfedezhetünk bizonyos szabályszerűségeket. A minta egészében 5 százalékponttal magasabb a többségi társadalom tagjai között azon válaszadók aránya, akik számára fontos a településhez tartozás, mint a magukat nemzetiséghez, kisebbséghez sorolók esetében. A különbség eltérő mértékben ugyan, de a népességkategóriák döntő részében fennáll, legnagyobb mértékű differencia a nagyvárosokban tapasztalható, ahol ennek mértéke közel 24 százalékpont. (Ebben azonban szerepet játszik, hogy esetükben viszonylag friss lakosokról van szó, akik nem oly régen költöztek a városba, így nem alakulhatott ki a kötődés.)

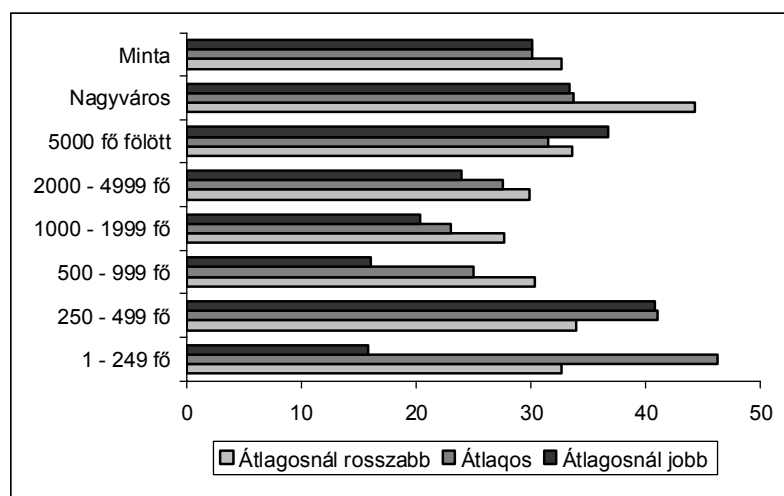
Az adatfelvétel másik kérdése, hogy hosszabb távon is a településen kíván-e maradni a válaszadó, sajátosan módosítja a kialakult képet. A magukat nemzetiséginek, illetve kisebbséginek vallók közt, ha csekély mértékben is, de többen gondolták úgy, hogy lakhelyükön kívánnak maradni. Különösen jelentős a maradni kívánók többlete a 2000 fő alatti településeken, ahol a többségi társadalom tagjai kisebb arányban gondolták úgy, hogy lakhelyükön fognak maradni. Az eredmény azt sugallja, hogy a legrosszabb helyzetű, nemzetiségi, kisebbségi társadalom tagjai

beszorulnak a hátrányos helyzetű térségek legkevésbé vonzó, kislélekszámú településeire, miközben a jobb helyzetben lévő (többségi) lakosok fontolóra veszik az elköltözés lehetőségét is. Ez hosszabb távon a szegregálódó térségek (Virág 2006) kialakulásához vezethet el, amelyben homogén tömbben helyezkednek el a hátrányos helyzetű, anyagi, jövedelmi, iskolázottsági, foglalkoztatottsági szempontból rossz helyzetben lévő lakosok, akik elveszítik kapcsolataikat a többségi társadalommal, „szociális gettóvá” alakulnak ezen térségek.

A feltételezés ellenőrzése érdekében elkészítettük azt a keresztábrát, ami a válaszadók jövedelmi helyzetét és költözési esélyeit foglalta össze, vagyis azt, hogy hányan nyilatkoztak úgy, hogy a jövőben nem akarnak feltétlenül a lakóhelyükön maradni.

7. ÁBRA

A lakóhelyükhöz nem feltétlenül ragaszkodók aránya népességkategória és a jövedelmi helyzet szerinti bontásban
(Ratio of People Not Abiding to Settlement According to Population and Income Categories)

Megjegyzés: a népességkategóriák meghatározásánál a települések 2005. január 1-jei lakónépességét vettük alapul. Kecskemétre és Budapest XIX. kerületre vonatkozó adatok a diagramban Nagyvárosként jelennek meg.

Forrás: Saját szerkesztés.

Az eredmény olyan szempontból meglepő, hogy éppen a legrosszabb helyzetben lévők nyilatkozták, hogy nem elképzelhetetlen számukra a lakóhely változtatása, az 500 főnél népesebb településeken lakók közül ez a csoport tűnt a leginkább mobilnak. A legrosszabb helyzetben lévő, 500 fő alatti településeken ezzel szemben az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a magukat átlagos jövedelműnek érzők szinte menekülnek az aprófalvakból, csupán 55–60%-uk vélte úgy, hogy biztosan a településen fog élni a későbbiekben is. Az átlagosnál jobb jövedelmi, anyagi helyzetben lévőkre vonatkozó eredményt erős fenntartással kell kezelni, hiszen az egész mintában az 500 fő

alatti településen élők közül csupán 46 fő gondolta úgy, hogy az átlagosnál jobb jövedelmi helyzetben van. Ilyen kis elemszám mellett óvatosan kell kezelni az eredményeket, főleg akkor, ha az egyes népességekategóriákban eltérő folyamatok sejlenek fel. A 250 főnél kisebb településeken a „jövedelmi elit” meghatározó része (85%) maradni kíván, ugyanakkor a 250–499 fős lélekszámú település csoportban csupán 60%-uk szeretne biztosan maradni. Ilyen körülmények közepette aligha tehetünk releváns megállapítást a település csoport jó helyzetben lévő lakosainak szándékairól.

Az viszont szépen kirajzolódik a diagramból, hogy minél feljebb haladunk a település-hierarchiában, a jó jövedelmi helyzetben lévők között egyre nagyobb arányban találunk olyanokat, akik megfontolják az elköltözést, vagyis egyre inkább fokozódik a térbeli mobilitásra való hajlamuk. Az átlagos és átlagnál rosszabb anyagi helyzetben lévők körében a mobilitási hajlam alakulása nem függ lineárisan a lakóhely méretétől. Az adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a hátrányos helyzetű térségekben az 500 és 5000 fő közti lélekszámú településeken élők vannak a leginkább megelégedve helyzetükkel, körükben a legkisebb a költözési szándék – s mint láttuk, esetükben a legerősebb a kötődés is a lakóhelyükhöz. Mindezek alapján egy meglehetősen negatív jövővízió rajzolódik ki, amely azzal fenyeget, hogy a hátrányos helyzetű térségekben lévő aprófalvak elveszítik elitjüket, az átlagos vagy átlagosnál jobb jövedelmi helyzetűek elköltöznek a településről s csupán a legrosszabb helyzetű lakosok maradnak, kényszerből, ezekben a falusi – sőt egyre inkább térségi – gettókban.

Eredmények – tanulságok

A hátrányos helyzetű térségekben felvett jelentős számú kérdőív elemzése alapján egy rendkívül heterogén világ képe bontakozik ki előttünk, ahol annak ellenére, hogy valamennyi település hátrányos helyzetű térségben helyezkedik el, rendkívül komoly mértékű differenciálódást regisztrálhatunk körükben. A térségben élők életkörülményeit, lehetőségeit az egyéni körülményeken, adottságokon túl olyan kemény körülmények is meghatározzák, mint a lakóhely lélekszáma, a nemzetiségi-kisebbségi kötődés. Mindezen dimenziók olyan mértékben determinálják az egyének életlehetőségeit, jövedelmi-társadalmi státuszát, amelynek hosszú távon jelentkező következményei – pl. a területi szegregáció – a társadalmi kohéziót veszélyezteti.

Jegyzetek

¹ Az adatfelvételi folyamat nem tekinthető lezártnak, jelenleg folyik például a Bátorfyerényei kistérségben felvett adatok rögzítése, elemzése.

² Míg a mintában szereplő két nagyváros (Kecskemét, Kiskörmend) esetében a válaszadók ötöde rendelkezett felsőfokú végzettséggel, a településhierarchia alján álló aprófalvak esetében csupán minden hatvanadik adatszolgáltató bírt főiskolai, illetve egyetemi diplomával. Nagyon fontos rámutatni, hogy az iskolai végzettség területén megfigyelhető különbségek nem pusztán az intézményi infrastruktúra elérhetőségében tapasztalható differenciákra – vagyis a képzéshez való hozzáférés esélyegyenlőségére – vezethetők vissza, komoly befolyással van az adott település eltartóképessége, vagyis munkaerő-igénye is. Az ezer főnél kisebb településen élő diplomások – ez a mintában 38 főt jelent – közel kéthar-

mada a lakóhelyén kívül talál magának megélhetést, ami a kvalifikált munkaerő iránti igény korlátozottságára is rámutat.

- ³ A válaszadók és a 14–18 év közötti korosztályhoz tartozó gyermekek iskolai végzettségének összehasonlításakor csupán *óvatos* következtetések levonására vállalkozhatunk, hiszen a kérdés idején a gyermekek még nem fejezték be tanulmányaikat. Elemzéseink inkább annak vizsgálatára irányulnak, hogy a szülők iskolai végzettsége mennyiben határozza meg gyermekeik továbbtanulási stratégiáit, iskolaválasztási preferenciáit.
- ⁴ A mintába került válaszadók körében a szakmunkás végzettség dominál (28%), szakközépiskolai végzettséggel a kérdezettek ötöde rendelkezik, gimnáziumi érettségije pedig hozzávetőleg minden tizedik válaszadónak van. A felnőtt mintába a fentiek mellett 858 olyan személy került, aki főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezik, s természetesen szót kell ejtenünk a válaszadók azon csoportjairól is, akik 8 általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, illetve nem fejezték be az általános iskolát. Mintánkban igen magasnak mondható az utóbbi két csoportba tartozó válaszadók aránya: 17%-ot tesz ki a befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkezők, s 6%-ot (mintegy 343 fő) az általános iskolát be nem fejezettek aránya.
- ⁵ A 60 év alatti és a 60 év fölötti válaszadók esetében a családi, rokoni, baráti, szomszédsági kapcsolatok erősségét más és más kérdések igyekeztek feltárni, éppen ezért a két korcsoportra vonatkozó adatokat külön tárgyaljuk.
- ⁶ Sajnos a 60 évesnél idősebb generáció esetén a kérdőív csupán arra kérdezett rá, hogy a válaszadó tagja-e valamilyen nyugdíjas egyesületnek, így arról nem alkothatunk képet, hogy a mintába került nyugdíjasok egyéb civil szervezetben rendelkeznek-e tagsággal.

Irodalom

- Andor M.–Liskó I. (1999) Iskolaválasztás és mobilitás. – Horváth Á. (szerk.) *Iskolakultúra*.
- Angelusz R.–Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. – *Társadalmi Riport* – Kolosi T. (szerk.) TÁRKI, Budapest. 237–257. o.
- Dávid B.–Albert F. (2005) „Kit nevez Ön barátnak?” A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég* 38.
- Dávid B.–Albert F. (1999) A bizalmas kapcsolatokról. – TÁRKI Háztartás Monitor. *Monitor*. – Szívós P. –Tóth I. Gy. (szerk.) Budapest.
- Ferge Zs. (1994) *Szociálpolitika és társadalom*. ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke, Budapest.
- Gábos A. (2004) *Objektív és szubjektív, monetáris és nem monetáris szegénység Magyarországon a legutolsó adatok alapján*. TÁRKI, Budapest.
- Kürtösi Zs. (2004) A társadalmi kapcsolathálózatok nem aspektusai. – *A szociális identitás, az információ és a piac*. – Czagány L.–Garai L. (szerk.) JATEPress, Szeged. 201–213. o.
- Neumark T. (2003) *Integrált helyi jóléti rendszerek*. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Neumark T.–Béres Cs. (2002) Helyi jóléti rendszerek és az időskorúak szükségletfelmérése. *A FALU*. 2.
- Neumark T. (2005) *Helyi jóléti rendszerek közös érdekeltsgű partneri együttműködése*. MEH EUKF kiadás, Budapest.
- Narayan D.–Chambers, R.–Shah, M.–Petesch, P. (1999) *Global Synthesis, Consultations with the Poor*. World Bank.
- Szívós P.–Tóth I. Gy. (2005) (szerk.) *Feketén, fehéren*. Tárki. Budapest.
- Utasi Á. (2002) A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*. Századvég Új folyam 24.
- Virág T. (2006) A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*. 1. 60–76. o.

KÖNYVJELZŐ

**KOCSIS KÁROLY (SZERK.): DÉLKELET-EURÓPA
TÉRKÉPEKBEN**

*(MTA Földrajztudományi Kutatóintézet,
Kossuth Kiadó, Budapest, 2005, 99 o.)*

VATI TAMÁS

A könyv nyolc fejezetben, nagyszámú és kitűnően szerkesztett didaktikai apparátus (53 db ábra és 18 db táblázat) és szöveges elemzés során tárja fel Délkelet-Európa társadalmi, gazdasági jellegzetességeit és 20. századi fejlődésének legfontosabb szegmenseit.

A bevezető fejezetben sor kerül – az egyébként gyakran egymás szinonimájaként használatos – a Balkán és Délkelet-Európa fogalmi és területi lehatárolására. Előbbi szűkebb, utóbbi tágabb téregységet jelöl. A szerző megemlíti azt is, hogy a „balkán” kifejezés napjainkban negatív jelzőként használatos. Az elmaradottság, a korrupció, a zűrzavar és az etnikai alapú regionális destabilizálódás rokon kifejezésekként él a köztudatban.

A történelmi események ismeretének hiányában a térség megértése szinte lehetetlen. A szerző ezt szem előtt tartva alaposan szemlélteti Délkelet-Európa múltjának legjelentősebb történéseit, különös hangsúlyt fektetve a 20. század eseményeire. A fejezet rávilágít arra az egész művön végigvonuló felismerésre, hogy három politikai-történelmi időszak következményei alakították ki a régió mai etnikai-vallási arculatát.

A 14–16. században bekövetkezett oszmán hódítás idején az addig viszonylag stabil etnikai térszerkezet a tömegméretű migrációk következtében felbomlott. Délkelet-Európa az egész kontinens legtarkább etnikai területévé vált. Az I. világháborút lezáró békeszerződések, bár nemzetállamok megvalósítását tüzték ki célul, soknemzetiségű kisállamokat hoztak létre. A korabeli nagyhatalmi érdekek ezzel olyan mértékű feszültségeket teremtettek, melyek megoldása máig nem sikerült. A Szovjetunió felbomlása robbanásszerűen hozta felszínre a térség minden országában a múltból örökölt vallási-etnikai feszültségeket, melyek az 1990-es évek délszláv háborúiban csúcspontot értek el. A határok menti nemzeti kisebbségek által elképzelt etnikai-területi autonómiák további lehetséges veszélyforrást jelenthetnek. A régió vallási térszerkezete a háborús etnikai tisztogatások, tömeges migráció és asszimiláció következtében kialakult etnikai viszonyoknak megfelelően alakult.

Az urbanizációt és városhálózatot vizsgáló részegységből kiderül, hogy Délkelet-Európa – elsősorban a balkáni államok – urbanizációs szintje jelentősen elmarad az

európai átlagtól. A városlakók aránya 40–50% körüli. A városfejlődés két fontos időszaka, a szocializmus negyven éve és a délszláv háborúk utáni tíz esztendő kerül részletezésre. A kommunista hatalomátvételt követően a balkáni államok urbanizációja felgyorsult, s az államszocialista időszak során a korábbinál mindvégig gyorsabb ütem jellemezte (ideológiai okok, migráció). Az 1990 utáni időszakban a városok nem vagy csak igen kis mértékben növekedtek (háború, ipari munkahelyek leépülése, külföldre vándorlás) és egyedül a korábbi nagyvárosok súlya nőtt meg.

A gazdaságot érintő négy fejezet első tagja az államok gazdasági fejlettségi szintjét és térbeli eltéréseit mutatja be. Miután a szerző felvázolja azokat a történeti folyamatokat, melyek évszázadokon keresztül hátrányosan érintették a gazdaság fejlődését, a vizsgált 8 ország jelenlegi gazdasági erejét szemlélteti a GDP és GNP mutatók alapján. Az egyes országokon belüli regionális különbségek részletezésére azért sem kerül sor, mert a különbségek nem számottevőek, az alacsony fejlettségi szint az országok egészére érvényes. A jövőt illetően kedvező helyzetben az Európai Unió tagsághoz közel állók vannak, míg a most is fejletlennek számító államok esetében marad az elmaradottság és a teljes elzárkózás.

A Balkán országainak iparában is kísért a múlt, ismétlődnek a múlt eseményei, ha más formában és más körülmények között is. Iparának megújulása jóval később kezdődött és lassabban haladt, mint a közép-kelet-európai országoké. Abban az esetben, ha hozzávesszük a jellemző balkáni tendenciákat (a háborúkban megmaradt üzemek nem élet- és versenyképesek; dezindusztriális folyamatok; privatizáció nehézkesen zajlott és zajlik; a külföldi tőke csak 1995 után érdeklődik a terület iránt) érhetővé válik, hogy miért nem értek el olyan látványos eredményeket. Az előrelépés szempontjából mindenekelőtt a lokális politikai helyzetet és a lokális társadalmi környezetet kell vonzóvá tennie az országoknak. Az ipar súlya alapján két kategóriába sorolja a régió országait. Az egyikbe a jelentős iparral nem rendelkezők, a másik csoportba azok az országok sorolhatók, amelyek gazdaságában a csökkenő súlya ellenére is fontos szerepe van a szekunder szektornak.

A régió országainak gazdasági kapcsolatában kiemelt szerepe van a közlekedésnek. Annak ellenére, hogy a közlekedési hálózat kiépítése Európához képest jócskán megkésett, az EU-csatlakozás lehetősége a balkáni országok vasút- és közúthálózati szerepét is jelentősen felértékelték. Egy Nyugat-Európa/Közép-Európa – Törökország/Közép-Kelet relációban a térségnek komoly érdeke lenne. A vízi közlekedésben rejlő lehetőségek mérsékeltebbek. A balkáni országok kikötői az európai tengerhajózási térben periférikus helyzetű peremtengerek mentén helyezkednek el, és tengerpartjaik Horvátország kivételével rövidek. A folyami hajózás legnagyobb problematikája, hogy a Duna kevés gazdaságilag jelentős térséget érint. A polgári légi közlekedés a fővárosok kapcsolattartása (kivételt Szerbia jelent) mellett a szárazföldi közlekedés számára nehézséget okozó természeti akadályok (pl.: Kárpátok) leküzdésére szolgál.

A gazdaság legdinamikusabban fejlődő szegmense egyértelműen a turizmus. Mind a jelenben, mind a jövőben a nemzetközi turistaforgalom potenciális célterületét jelenti. Horvátország és Szlovénia európai szinten is magas szolgáltatást nyújtó

és jelentős vendégforgalmat bonyolít le. A közeljövőben csak Románia és Bulgária felzárkózása lesz elképzelhető, míg a többi állam komoly hendikeppel indul a térségbe érkező turistákért folyó versenyben. Nagy hátránya a térségnek, hogy Európán kívüli turista (a háborúk, közel-keleti térség közelsége miatt) csak a legritkább esetben látogat el a területre. Az idegenforgalom jövőképe mindenesetre kedvező.

Összességében elmondható, hogy a szerzők a legújabb és nagyszámú szaktudományi ismeretek felhasználásával alkottak. Délkelet-Európa minden egyes országa minden fejezetben előkerül. Albánia, Bulgária Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Románia, Szerbia és Montenegró, valamint Szlovénia társadalmi és gazdasági jellemzői alaposan kielemeztetnek, annak múltra visszavezethető okaival és a várható jövőképpel együtt. Hiányérzete az olvasónak abban lehet, hogy a könyv nem tesz említést a primer szektorról (mezőgazdaság), pedig vannak olyan országok (pl.: Albánia), ahol a mezőgazdaság dominál az ágazatok közül. A könyvszerző atlasz kitűnően alkalmas arra a szerepre, melyre szánták, vagyis a közvélemény, a tudós társadalom és a politikai döntéshozók gyors tájékoztatására.

Ajánlom a könyvet a Balkán országai, a földrajz iránt érdeklődőknek, illetve a leendő könyvszerkesztőknek (hogy lássák, a gazdag illusztráltság mennyivel élvezetesebbé teheti a száraz tényanyagot).

RÉDEI MÁRIA: DEMOGRÁFIAI ISMERETEK

(REG-INFO Kft., Budapest, 2006, 248 o.)

BERÉNYI B. ESZTER

Rédei Mária „Demográfiai ismeretek” című, legújabb könyve azzal a nem titkolt céllal készült egyetemi oktatást segítő tankönyvnek, melyre címe is utal, hogy ismereteket adjon. Hiánypótlónak mondható ez a könyv két szempontból is. Egyrésztől jelentek meg már a Szerző által írt hasonló témájú könyvek, azok azonban nem oktatási segédletként készültek. Másrésztől pedig szinte alig van olyan átfogó munka, amely a demográfiai folyamatokat globális és lokális nézőpontból is megközelíti, azokat a gazdasági viszonyokkal is összehasonlítja, valamint részletesen elemzi a magyarországi és új elemként a budapesti folyamatokat.

A könyv tizenegy fejezetből áll, melyet részletes irodalomjegyzék egészít ki, amely segíti a téma iránt érdeklődő diákokat az egyes résztemákban való elmélyülésben. Ugyanezt a célt szolgálja a „Függelék”, amely enciklopédiaszerűen – bár néha talán kissé terjengősen – összefoglalja a könyv által használt fontosabb alapfogalmakat, így azoknak könnyen utána tud nézni az olvasó, vagy éppen az okulni vágyó diák. Szintén a könnyebb kereshetőséget segíti a „Táblázatok és Ábrák jegyzéke”, amely nagyon hasznos a könyv tanulmányozása során. A tanulást segítik elő a fejezetek végén található „Kérdések, feladatok” rovat is. Sajnos ez a roppant hasznos segédlet a könyv végén található fejezeteknél elmaradt, amely a fejezetek tartalmával magyarázható. Ezen fejezetek ugyanis jövőbeli trendeket vázolnak fel, amelyek nem annyira tényszerű megállapítások, hanem inkább előrejelzések. Ezek ugyanakkor roppant értékes fejezetei a könyvnek, hiszen felvázolják a várható demográfiai folyamatokat és azok gazdasági, politikai konzekvenciáit. Az oktatás szempontjából pedig elengedhetetlen ez a fajta nézőpont, hiszen – mint ahogyan az a „Bevezető gondolatokban” is megtalálható – elsősorban a földrajz, geográfus szakosok számára készült ez a könyv, akik a későbbiekben a terület- és településfejlesztés területén fognak dolgozni. Az egyes fejezeteket igen gazdag és sok esetben újszerű ábraanyag egészíti ki. Az ábrákat – amellet, hogy jól illusztrálják a szöveget – részletesen elemzi is a Szerző, amely nagyban segíti a folyamatoknak, ill. maguknak az ábrának a megértését.

Tematikáját tekintve a második és harmadik fejezet szorosan összefügg: a demográfia alapfogalmaival, módszereivel, forrásaival foglalkozik. Részletesen bemutatásra és magyarázásra kerülnek az alapvető fogalmak, problémák – amelyek a tanítási problémákra is kiterjednek –, valamint a kutatás során felhasználható adatok, adatbázisok, ill. az azok által nyerhető egyéb információk és összefüggések is.

A negyedik és ötödik fejezet – az előző kettőhöz hasonlóan – szintén szoros kapcsolatban van. A negyedik fejezet ugyanis részletesen tárgyalja a népesség megoszlásával kapcsolatos főbb elméleti jellemzőket, azokat pedig az ötödik fejezet során

részletesen elemzi. Az elemzés globális és magyarországi szinten történik, de a Szerző kitér a belső regionális jellemzőkre is.

A hatodik fejezet tartalmát tekintve a népesedés egyéb eseményeivel (pl. születés, halálozás, szegregáció) foglalkozik, és ugyanúgy tartalmaz területi szintű elemzést, mint az ötödik fejezet. Talán éppen ezért tagolódhatna ez a fejezet akár két kisebb fejezetre is. A fejezet kiemelt témaköre a nemzetközi migráció.

Kizárólag a hazai viszonyokat írja le a következő két fejezet (hetedik, nyolcadik), azonban két nézőpontból és két területi szinten. A hetedik fejezet az ország népesedési viszonyainak következő húsz évre történő előreszámításával foglalkozik, ezen belül a munkaerőpiaci jellemzőkre fekteti a hangsúlyt. A nyolcadik fejezet Budapestet helyezi a középpontba, mint hazánk meghatározó városát. Ennek nagy jelentősége van abból a szempontból, hogy átfogó és szintetizáló demográfiai jellegű vizsgálat nem készült Budapestről az elmúlt években.

A kilencedik fejezet a népesség-előreszámítás kérdéskörére koncentrálna, lépésről-lépésre végigvezetve egy konkrét példát. A tizedik fejezet pedig a tudományos eredmények felhasználhatóságát tárgyalja a politikai, ill. gazdasági szféra szemszögéből.

KOZMA GÁBOR: PLACE MARKETING

(Kossuth Egyetem Kiadó, Debrecen, 2006, 160 o.)

HEGYI FATIME BARBARA

A terület- és településmarketing irodalma számos jelentős nemzetközi publikációval bír, míg csekély azon hazai könyvek száma, amelyek egy átfogó képet nyújtanak erről a szakterületről. Kozma Gábor három kiadást megélt „Terület és Településmarketing” című jegyzete 2006-ban angolul is elérhetővé vált a hallgatók, kutatók, illetve érdeklődők számára.

A témakör fontossága az önkormányzati rendszer kialakulásában rejlik, hiszen a decentralizációs folyamat révén a magyarországi települések jelentős autonómiára tettek szert, amely nagyobb teret biztosított önszerveződő tevékenységeik, illetve fejlesztési elképzeléseik számára. Ezáltal, a városok kezébe került a lehetőség arra, hogy forrásokért, funkciókért, befektetésekért versengjenek. A terület- és településmarketing egy eszköztudományt kínál a város vezetése számára ahhoz, hogy a település sikeresen legyen képes versenyezni mindezekért a forrásokért, funkciókért. A jegyzet aktualitása abban rejlik, hogy Magyarországon az önkormányzatok marketing tevékenysége csak most van kialakulóban. Az alapos elméleti összefoglalón túl részletes gyakorlati útmutatóval is szolgál.

A jegyzet sokat segít az olvasónak abban, hogy elhelyezze a helymarketing tevékenységét a marketing tudományában, továbbá szemlélteti, hogy milyen kapcsolat áll fenn a hagyományos termékek marketingje, illetve a terület- és településmarketing között. Egy területi egység, azaz egy hely marketing tevékenységét takarja a terület- és településmarketing tudománya, magába foglalva az ország-, város-, régió- és községek marketingtevékenységét is.

A szerző taglalja az önkormányzati marketing tevékenység kialakulásának okait, melyek között a legjelentősebb, hogy a helyi önkormányzatok egyre nagyobb figyelmet kívántak szentelni a településüknek, valamint a településükön zajló változásoknak, kölcsönhatásoknak. A terület- és településmarketing által oly módon lettek képesek az önkormányzatok befolyásolni, illetve irányítani a településen történő folyamatokat, hogy azok előnyösek legyenek mind a település, mind az önkormányzati vezetés számára. Az önkormányzati vezetőknek ezért egy vállalkozói szemléletet kellett elsajátítaniuk ahhoz, hogy a településük versenyképessé, így sikeressé válhasson.

Nagyon pontosan kiemeli és részletezi a jegyzet, hogy a terület- és településmarketing többről szól, mint reklám- és kommunikációs tevékenység. A szerző értelmezése szerint, a terület- és településmarketing egy komplex vezetési szemlélet, egy stratégia, illetve a stratégiát megvalósító eszköztudomány. Célja, a településen élő csoportok életszínvonalának fenntartása, illetve növelése, amely csakis a település versenyképességével érhető el. A terület sikerét a növekvő jövedelmek és

a növekvő foglalkoztatottság jelentik, illetve a település alkalmazkodóképessége az állandó gazdasági, társadalmi változásokhoz. Továbbá, a sikeres település egy olyan helyet takar, ahol magas a szolgáltató szektorok aránya, ahol erős az innovációs képesség, a középosztály, valamint jelentős külkapcsolatokkal rendelkezik.

A hely egy terméként értelmezhető és értelmezendő, amely természetesen sokban eltér a hagyományos fogyasztói termékektől, mégis céljaikban megegyeznek; a végső szándék a hely eladása a piacon. Az eladásnak – a hely viszonylatában is – csakis akkor van értelme, hogyha piaccal rendelkezik a termék, vagyis van rá megfelelő kereslet. Ezért, a termék kialakításánál fontos a célcsoportok meghatározása; így a fogyasztók igényeinek alapos és körültekintő értelmezése és elemzése. A helymarketing esetében a fogyasztókat a lakosság, a gazdasági szereplők, intézmények, és turisták jelentik, amely csoportok minden esetben tovább bonthatóak a jelenlegi, illetve a potenciális fogyasztók csoportjaira.

A fogyasztói igényeknek való megfelelés azért kiemelkedő fontosságú a helymarketing esetében, mert csakis így képes a hely sikeresen versenyezni a bevezetőben említett befektetésekért, forrásokért vagy akár a lakosság bizonyos csoportjaiért. Versenyképességgel biztosítható a jólét, illetve általa valósítható meg a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés a településen. A tőkeképeség, az adaptabilitás, illetve az exportképesség teszi elérhetővé a területek számára a jövedelemtermelést, így a versenyképesség növelését. Mindez viszont nem valósulhat meg a megfelelő technikai és társadalmi tudás nélkül, így a versenyképesség alapfeltétele a minél szélesebb és alaposabb tudásbázis hozzárendelése a helyi gazdasági folyamatokhoz. A verseny a városok között is egy dinamikus folyamat, amely igényli az állandó alkalmazkodóképességet a település részéről. Mégis, a végeredmény nem egy zéróösszegű játék, hiszen itt az egyik település nem csupán a másik javára nyerhet, hanem egyidejűleg több településen is történhet fejlődés.

A jegyzet három fő részre osztja a helymarketing folyamatát; elemzésre, termékfejlesztésre és kommunikációra. Így a területi egység fejlesztését minden esetben egy alapos elméleti elemzésnek kell megelőznie. A termékfejlesztést követően hatékonyan kommunikálni kell a termék létezését, tulajdonságait és adottságait a célcsoportok felé. Az elemzés jelenti mindazokat a tevékenységeket, amelyek megalapozzák a fejlesztést és a kommunikációt. Az elméleti vizsgálatoknak egy SWOT analízissel kell kezdődniük, amely során a településnek fel kell mérnie a saját gyengeségeit, illetve erősségeit, majd fel kell térképeznie azokat a területeket, ahol lehetőségei volnának a fejlődésre, illetve a felmerülő veszélyeket. Ez az elemzés kulcsfontosságú a stratégia és jövőkép megfogalmazása szempontjából. A SWOT analízisre alapozva ki kell választani a marketing politikát, majd meg kell határozni azokat a célcsoportokat, amelyeket fogyasztásra kíván a település ösztönözni. A célcsoportok definiálása mellett meg kell határozni a fejlesztési prioritásokat is.

A piac szegmentáció során azt a fogyasztói csoportot kell kiválasztani, amely számára a terméket, vagyis a települést vonzóvá szeretné tenni a város vezetése. Legfontosabb eleme a piac felosztásának a célcsoportok termékhez való viszonyának a vizsgálata, hiszen minden csoportnak más-más előnyöket jelentenek az egyes pénz-

ügyi-, időbeli-, pszichikai ösztönzők. Ezért fontos megkülönböztetni a már említett jelenlegi, illetve a potenciális felhasználók körét. Mivel a helymarketing célja az ösztönzés, ezért míg a potenciális fogyasztókat felhasználókká kell formálnia, addig a jelenlegi felhasználókat további fogyasztásra kell ösztönöznie.

A fejlesztési prioritások kialakításának alapjait mindezek az elemzések adják. A terület erősségeire támaszkodva kell megszabnia azokat az irányokat, amelyek a fejlesztések fő törekvéseit adják.

A helymarketing estében a termékfejlesztésnek számtalan izgalmas és innovatív módozata lehetséges. A végső cél a vonzó település kialakítása. A jegyzet a termékfejlesztésnek négy nagy kategóriáját tárgyalja; az infrastruktúrafejlesztést, az intézményi háttér megteremtését, a rendezvényszervezést és az építészetet, mint helymarketing eszközöket. Az infrastruktúra fejlesztése megvalósulhat szellemi és tárgyi infrastruktúrafejlesztésben is. Az intézményi háttér megteremtése során, az önkormányzatnak a saját keretein belül kell kialakítania azokat a szervezeti egységeket, amelyek biztosítják a fejlesztési célok megvalósulását, illetve hatékony együttműködésekkel kell kiépítenie az állami, magán és non-profit szervezetekkel. A különböző rendezvények olyan rugalmas kapcsolódási lehetőségeket nyújtanak különféle fogyasztók számára, amelyekre egyrészt növekvő társadalmi igény merül fel a társadalmakban, másrészt népszerűsítik a települést, illetve a település egyes szolgáltatásait. Az építészettel egy egyedi arculat alakítható ki, amellyel megkülönböztethetővé válik a település a versenytársaitól.

A kommunikációs tevékenység során meg kell határozni az üzenet tartalmát, amit el kíván a település juttatni a célfogyasztókhoz. Ennek az üzenetnek tartalmaznia kell azokat az előnyöket, amelyek meggyőzik, illetve fogyasztásra ösztönzik a célcsoportokat.

A rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy olyan jegyzetet vesz a kezébe az érdeklődő, mikor Kozma Gábor helymarketingről szóló jegyzetét olvassa, amely alapjául szolgálhat további kutatásoknak és olvasmányoknak. Egy jól strukturált, átfogó, alapos elemzés részletes bibliográfiával. Megragadja a terület- és településmarketing lényegét, így kiemeli, hogy a helymarketing több mint elhagyott területek újjáépítését segítő önkormányzati tevékenység. A helymarketing alkalmazása hozzásegíti a települést ahhoz, hogy sikeressé váljon, így hozzájárul ahhoz, hogy egy olyan település formálódjon, amely innovatív, alkalmazkodó, illetve ahol a fejlesztések a fogyasztók jólétét szolgálják.

LETENYEI LÁSZLÓ: TELEPÜLÉSKUTATÁS

LETENYEI LÁSZLÓ (szerk.): TELEPÜLÉSKUTATÁS SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

A tanulmánykötet szerzői: Csernák Boldizsár, Eranus Eliza, Futó Péter, Garamhegyi Ábel, Heltai Erzsébet, Kürtösi Zsófia, Láng Sarolta, Letenyei László, Máth András, José Luis Molina, Rácz Attila, Pálinkó Éva, Sarah Pink, Teresa San Román, Szántó Zoltán, Szanyi Ágnes, Szathmári Milán, Szeszler Zsuzsa, Tarjányi József, Tompai Géza, Vicsek Lilla, Varga-Ötvös Béla, Vörös Miklós, és a fordítók: Erdődi Katalin, Földházi Erzsébet, Kállai Tibor.

(Kézikönyv és tanulmánygyűjtemény. Ráció Kiadó és L' Harmattan, Budapest, 2005, két kötet összesen 728 o.)

NIKITSCHER PÉTER

Napjainkban a települések, térségek jövőjére vonatkozó döntések meghozatalakor egyre fontosabb szerepet játszik a „társadalmi egyeztetés”, a helyben élő emberek véleménye. A helyi szándékok, vélemények feltárására azonban nincs egységes módszertan. A szóban forgó könyv által „településkutatásnak” nevezett módszerek több tudományterülethez is szervesen kapcsolódnak, hiszen a települések életével, fejlődésével, belső struktúrájával a szociológiai, közgazdasági, földrajzi vagy antropológiai kutatások egyaránt foglalkoznak.

Egyre több társadalomtudományi irányultságú egyetemi képzés vesz fel tanrendjébe településkutatással kapcsolatos kurzusokat. Ennek ellenére ezidáig kevés olyan munka állt az érdeklődők, a kutatók vagy a diákok rendelkezésére, amely alapos elméleti és gyakorlati útmutatót adna a településkutatás módszertani kérdéseiről. Ezért örvendetes a Letenyei László által írt és szerkesztett, két kötetes „Településkutatás” című munka megjelenése. A kétkötetes kézikönyv és tanulmánygyűjtemény a Szerző megfogalmazása szerint elsősorban a település vagy területfejlesztés területén dolgozó szakemberek, valamint a társadalomtudományi szakos hallgatók számára készült, de a téma iránt érdeklődők számára is érthető és érdekfeszítő olvasmányt jelent.

A kötetben bemutatásra kerülő módszerek kiválasztásakor a Szerző a hiánypótlás nem titkolt szándékával járt el, olyan módszereket választva, amelyekről magyarul egyáltalán nem vagy csak kevés irodalom áll rendelkezésre, ilyenek például az alábbiakban részletesebben is ismertetett *mentális térképezésről*, *kapcsolatháló elemzésről* vagy a *fókuszcsoportos vizsgálatról* szóló fejezetek.

A szerző azon véleményét, hogy „*a mindennapi élet nincs tekintettel a diszciplináris határokra*” tükrözi a kiválasztott módszerek interdiszciplinaritása. Letenyei László szerint az egyes települések, térségek életének valós megismerése csak tudományközi megközelítéssel lehetséges, ami azonban némi távolságtartást tesz szükségessé az egyes tudományok belső kategóriáitól, szakzsargonjától, ennek is köszönhető, hogy a kötet nyelvezete viszonylag egyszerű, és az egyes fejezetek az eltérő szakirányú olvasók számára is érthetők.

A kétkötetes munka első kötete tankönyv és kézikönyv, második kötete pedig szöveggyűjtemény, amely a tankönyv egyes fejezeteiben tárgyalt témákhoz kapcsolódó hazai vagy külföldi szerzők szövegeit tartalmazza, amelyek közül egy kivételével mind most jelenik meg magyar nyelven először.

A tankönyv fejezetei gyakorlati szempontból mutatják be a különböző, a településkutatás során használható társadalomtudományi kutatási módszerek elméletét és alkalmazását. Az egyes módszerek elsajátítását megkönnyítendő a kötet végén minden fejezethez ellenőrző kérdések és gyakorlatok is kapcsolódnak.

A kötet tartalmilag az alábbiak szerint épül fel:

Az első fejezetben a Szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mikor és hogyan van értelme egy településen társadalomtudományi kutatásba belekezdeni, és ezen kutatásoknak milyen szerepe lehet a későbbi településfejlesztési koncepció kialakításában. A szöveggyűjteményben az első fejezethez kapcsolódóan az Európa Tanács 1999/1260 rendelete olvasható, amely az Európai Unió térségfejlesztéssel kapcsolatos alapelveit ismerteti. Majd ehhez kapcsolódva *Futó Péter és Szeszler Zsuzsa A településfejlesztési koncepció készítésének módszerei az EU-ban és Magyarországon* című írása ismerteti meg az olvasót a településfejlesztési koncepció készítésének alapjaival.

A második fejezet a *Kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtési technikák ötvözése* címmel e két eltérő szemléletű kutatási gyakorlattal foglalkozik. A Szerző véleménye szerint e két adatgyűjtési technika között nem lehet és nem szabad értékbeli megkülönböztetést tenni, hiszen a helyi társadalom megismeréséhez mindkét technika alkalmazásán keresztül vezet az út. A szöveggyűjteményben ezen témához kapcsolódóan két tétel olvasható. Az első *Teresa San Román A megérettől a megerősítésig: a terepmunka az antropológiában* című cikke, *Alan Bryman* szociológus pedig a kvalitatív és kvantitatív módszerek összekapcsolásáról ír.

A tankönyv harmadik fejezetével megkezdődik a konkrét kutatási módszerek ismertetése. A fejezetben az elsősorban a kulturális antropológiában alkalmazott résztvevő megfigyeléssel ismerkedhetünk meg. A résztvevő megfigyelés a kulturális antropológiai kutatás klasszikus módszere, amely során a közösség életét az abban való részvétellel, a közösséggel való együttélés során ismerheti meg a kutató. A szöveggyűjtemény idevágó fejezetében *Vörös Miklós* és *Frida Balázs* az antropológiai résztvevő megfigyelés történetét bemutató írása után a kulturális antropológia egyik klasszikusának *Bronislaw Malinowskinak* 1922-ben megjelent művének bevezetője *Vörös Miklós* fordításában olvasható.

A negyedik fejezet a fókuszcsoportos interjú módszerét mutatja be. A módszer a piac- és marketingkutatás kedvelt technikája, amely során a kutató a csoport tagjaival

folyamatos interakcióban maradvá irányított beszélgetést folytatva szerzi meg információit. A Szerző véleménye szerint a fókuszcsoportos interjú módszere a településkutatásban is használható adatgyűjtési technika. A szöveggyűjteményben a módszerrel kapcsolatban három szöveg található. Elsőként *Robert K. Merton, Marjorie Fiske és Patricia L. Kendall A fókuszált interjú* című munkájából olvashatunk részleteket. A mű a fókuszcsoportos kutatás alapművének számít. Másodikként *Jenny Kitzinger Bevezetés a fókuszcsoportos vizsgálatba* című munkájával ismerkedhetünk meg, amely egy, az egészségügy területén végzett kutatás példáján keresztül mutatja be a módszer alkalmazását. A harmadik szöveg a fiatal magyar kutató, *Vicsek Lilla* tollából származik, és a fókuszcsoportos vizsgálat kimenetelét befolyásoló tényezőkkel foglalkozik.

Az ötödik fejezet az *Interjú, kérdőív és adatbázisok gyűjtése – terepközeli módon* címet viseli. A fejezetben a Szerzőnek nem célja a társadalomtudományos interjúzás, kérdőívzés alapternikáinak ismertetése, hisz ezekről már meglehetősen sok magyar nyelvű irodalom áll a diákok és kutatók rendelkezésére. A fejezetet inkább egyfajta kiegészítésnek szánja arról, hogyan lehet a „kvantitatív technikákat terepközeli módon” alkalmazni, valamint arról, hogy a címben szereplő módszerek miként alkalmazhatók a kötetnek címet adó településkutatásban. A szöveggyűjteményben a témához kapcsolódóan *Heltai Erzsébet* és *Tarjányi József* cikkét olvashatjuk, amely az ún. mélyinterjú módszerét és annak buktatóit, a módszer alkalmazása során elkövethető hibákat mutatja be. A másik idevágó írás *Eranus Eliza, Láng Sarolta, Máth András és Rácz Attila* munkája, amely a kérdőíves adatfelvétel újabb módszereivel a telefonos, számítógéppel támogatott és internetes adatgyűjtés technikáival ismerteti meg az olvasót.

A hatodik fejezet témája egy, a hazai társadalomtudományi kutatásban csak kevésbé alkalmazott módszer, a mentális térképezés. A módszer egy adott településről vagy térségről az emberek fejében meglévő szubjektív elképzelések, érzelmi attitűdök, információk összegyűjtésével és interpretálásával válhat a településkutatás alkalmazott módszerévé. A tankönyvben megismerkedhetünk a mentális térképezés elméletével és gyakorlatával, a szöveggyűjteményben a témához kapcsolódva *Roger M. Downs* és *David Stea Térképek az elmében* című munkájából olvashatunk egy részletet, majd a hazai kutatási gyakorlatból ismerkedhetünk meg *Bíró A. Zoltán, Csernák Boldizsár, Garamhegyi Ábel, Letenyei László* munkáival.

A hetedik fejezet a kapcsolatháló elemzés, e napjaink társadalomtudományi kutatásában oly divatos módszer a településkutatásban történő alkalmazásának lehetőségeit taglalja. A szöveggyűjteményben *Szántó Zoltán* a kapcsolatháló elemzés elméletével és *Kürtösi Zsófia* a kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjaival foglalkozó írásai olvashatók.

A nyolcadik és egyben utolsó fejezet, a társadalomtudományi kutatás utolsó fázisával, a különböző kutatási módszerek alkalmazásával összegyűjtött adatok, információk interpretálásával foglalkozik. A tervezési, fejlesztési célból végzett településkutatás eredményeit és az eredmények alapján megfogalmazott javaslatokat, a kutatóknak, az olvasók számára is érthető módon kell megfogalmaznia. A Szerző felhívja a

figyelmet a kutatási eredmények alkalmazása során a monitoring fontosságára is. A szöveggyűjteményben a kutatási eredmények interpretációjával kapcsolatban olvashatunk megszívlelendő gondolatokat *Deirde N. McCloskey* és *Sarah Pink* tollából.

Az egyes fejezetekben bemutatott módszerekkel való elmélyültebb megismerkedéshez a szöveggyűjteményen kívül, a kötet végén található tematikus szakirodalmi útmutató ad irányt, amely rövid recenziókat tartalmaz az egyes ajánlott irodalmakról és internet oldalakról, ezzel is megkönnyítve a választást és a továbbhaladást.

Összességében egy nagy szakmai körültekintéssel, igényesen megírt és megszerkesztett műről van szó, amely mindenképpen hiánypótló jellegű és a társadalomtudományi szakos egyetemi hallgatókon kívül a témával foglalkozó számos tudományterületen dolgozó szakember is nagy haszonnal forgathatja.

A KUTATÓKÖZPONT EGY ÉVE

2005-ben, Dr. Buday-Sántha Attila egyetemi tanár vezetésével alakult meg a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán a Regionális Oktató, Fejlesztő és Tanácsadó Központ, amelynek célja a kistérségi kutatások mellett a régió szakemberképzésének segítése. A projekt a Regionális Fejlesztés Operatív Program támogatásával valósul meg, az egyetem támogatásban részesülő partnere a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja.

A kutatócsoportok az elmúlt egy évben négy kiválasztott statisztikai kistérség számára készítettek fejlesztési koncepciót (Mohácsi, Pécsi, Siklói, Szentlőrinci kistérség). A koncepcióalkotást alapos kutatómunka előzte meg, melynek során a PhD hallgatók országos adatbázisokból statisztikai adatgyűjtést végeztek, folyamatosan konzultáltak az érintett kistérségek szereplőivel, a kistérségi társulások képviselőivel, valamint az egyes települések polgármestereivel, jegyzőivel, és tanulmányozták a korábban elkészített fejlesztési koncepciókat. Ezt követően egy teljes körű helyzetelemzést végeztek, és erre támaszkodva megalkották az általuk javasolt fejlesztési koncepció első változatát, melyet egy vitanap keretében az érintetteknek (kistérségi társulások képviselői, önkormányzatok munkatársai, kistérségi megbízottak) is bemutattak. A vitanapon elhangzottak és szakmai egyeztetések alapján elvégezték az elemzéseken a szükségesnek tartott módosításokat, és így megszületett a fejlesztési koncepciók végső változata, melyet az első kutatási szakasz lezáró fórumon ismertettek a kistérségek és a média meghívott képviselőivel.

A kutatási időszak egy részével párhuzamosan gyakorlati képzés is indult, amelynek során az alapképzésben részt vevő nappali tagozatos hallgatók PhD hallgatók irányítása mellett négy kistérségi esettanulmányt dolgoztak ki, és felvázolták azok lehetséges megoldását is, melyet a kutatási szakaszhoz hasonló eljárásban ismertettek a partnerekkel.

Az első év tapasztalatai alapján elmondhatjuk, hogy a Központ munkája jó irányba halad, hiszen céljai folyamatosan teljesültek; az elkészült fejlesztési koncepciókkal a kistérségi partnerek egyetértettek, a kutatócsoportok felépítése (PhD hallgató kutatók, egyetemi oktatók és RKK-s fiatal kutatók szakértése mellett) pedig lehetővé tette az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazását, ezáltal a minőségi szakemberképzés alapjainak megteremtését. A már tapasztalatot szerzett doktorandusz hallgatók pedig az alapképzésben részt vevők gyakorlatszerzését segítették az esettanulmány kidolgozási fázisban.

A projektzárásig hátralévő időszakban, a kutatás szakaszában a kutatócsoportok operatív programok és lehetőség szerint azokhoz kapcsolódó projektlista elkészítésével fogják segíteni a kistérségek fejlődését, amelyek kidolgozásánál a nemzeti és regionális fejlesztési tervek, operatív programok mellett figyelembe veszik az egyes kistérségek eltérő adottságait, valamint a már elkészült fejlesztési koncepciókat.

A kutatási szakasz egy részével párhuzamosan ismét lesz gyakorlati képzés, melynek során az alapképzésben részt vevő hallgatók az elkészült operatív programokhoz igazodva, az azokban megfogalmazott projektlista alapján pályázatkészítéssel kapcsolatos elméleti ismereteiket ültethetik át a gyakorlatba.

A kutatóközpont elérhetőségei:

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar

Regionális Oktató, Fejlesztő és Tanácsadó Központ

7622 Pécs

Rákóczi út 80.

roftk@ktk.pte.hu

Tel: 72/501-599 /3120, 3438 (Marosi Csilla), 70/459-6694 (Erdős Katalin)

Fax: 72/501-599 /3120 (Dr. Buday-Sántha Attila)

Szerzőink figyelmébe!

Az alábbiakban néhány, a szerkesztőségünkhöz leadandó kéziratokra vonatkozó kérésünket adjuk közre.

- Maximálisan 35 000 karakter terjedelmű tanulmány közölhető. A tanulmány elejére öt soros összefoglalót kérünk, valamint 3–5 kulcsszó megnevezését.
- A szöveget kinyomtatva, A/4 méretben kérjük leadni, 1,5-es sortávval. Egyúttal fájlban is kérjük mellékelni, lemezen, vagy e-mailen. (MS WORD bármelyik változatában lementve.)
- Kb. 10–15 soros rövid, angol nyelvű összefoglalót kérünk a tanulmányról.
- A táblázatokat megfelelően formázva a szövegbe építve, vagy külön fájlban, ill. lapon kérjük. Számozással kell jelezni a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket. Kérjük, hogy a fájlokban csak azok a táblázatok szerepeljenek, amelyek a szövegbe kerülnek!
- Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.
- Az ábrákat (pl. térképek, rajzok) megfelelően formázva a szövegbe építve, vagy ha ez nem lehetséges, akkor kinyomtatva, ill. külön fájlban kérjük elküldeni (bmp, cdr vagy más bitkép formátumban, vagy Mapinfo 5.0 számára használható típusként, szükség esetén arj, zip formátumban, tömörítve). A fénymásolással készült ábrákat nem tudjuk elfogadni, mert a nyomda számára nem megfelelő a minőségük. Mindenképpen szükséges az ábrák számozása, s helyük pontos feltüntetése a szövegben.
- Az ábrák és táblázatok alatt fel kell tüntetni a forrást is. Ha saját készítésű az adott ábra, akkor a „*Forrás: Saját szerkesztés. ill. Saját számítás.*” megnevezést kell használni.
- A hivatkozásokat minden esetben kérjük feltüntetni, a szerző nevét és a kiadás évét zárójelbe téve. Pl. (Conti 1993). Pontos idézetnél az oldalszám is szükséges. Pl. (Conti 1993, 76) vagy (Conti 1993, 76–86). A hivatkozások ne lábjegyzetként, hanem csak a fent leírt formában kerüljenek a szövegbe. *Minden hivatkozott mű szerepeljen a szöveg végi irodalomjegyzékben!*
- A jegyzeteket kérjük a szöveg végén, számozott formában elhelyezni. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat, hivatkozás.
- A szöveg után kérjük beírni az irodalomjegyzéket, a következő alapformákban:
Könyv: szerző (megjelenés éve) *A mű címe*. a kiadó neve, a kiadás helye.
Folyóiratcikk: szerző(k) (a megjelenés éve) *A cikk címe*. – *A folyóirat neve*. (Az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma.
Gyűjteményes kötetben szereplő cikk: szerző(k) (a megjelenés éve) *A cikk címe*. – Szerkesztő(k) neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.) *A gyűjteményes kötet címe*. a kiadó neve, kiadás helye. a hivatkozott írásmű kezdő és befejező oldalszáma.

Példák:

Cronauge, U. (1992) *Kommunale Unternehmen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Alchian, A.–Demsetz, II. (1972) Production, information costs and economic organisation. – *America Economic Review*. 775–795. o.

Péteri G. (1991) Az önkormányzatok és oktatási intézményeinek viszonya, finanszírozási kérdések. – Kozma T. (szerk.) *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest. 122–154. o.

Kéréseink figyelembe vételét előre is köszönjük!

A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben vagy telefonon: hardit@rkk.hu, ill. 96/516-576.

Szerkesztőség